
چام، چاموٽ ۽ چامڙا
علي احمد بروهي

چام چاموٽ ۽ چامڙا

علي احمد بروهي

ڪمپوزنگ : شاهنواز ٽالپر

ڊجيٽل ايڊيشن:
2017ع

سنڌ سلامت ڪتاب گھر

ڪمپوزر جو نوٽ:

ڪتاب ڪمپوز ڪرڻ جي دوران مون محسوس ڪيو ته اهڙا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن جيڪي اڄڪلهه پاڻ گهٽ استعمال ٿا ڪريون. جيئن ”بازار“ کي ”بزار“ ، انجنيئر کي ”انجنير“ ۽ اهڙا ٻيا به انيڪ لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، سو ان کي ڪمپوزر جي غلطي نه سمجهيو وڃي. جيئن ليکڪ لکيو تيئن مون ڪمپوز ڪيو آهي. وري به جي ڪا غلطي هجي ته نشاندهي ڪجو.

شاهنواز ٽالپر
ڪمپوزر
سنڌ سلامت گهر

اِنتساب

پنهنجي
استاد ۽ مربي ياءُ،
مرحوم الله بخش ڪريم بخش بروهي
جي نالي

سنڌسلامت پاران :

سنڌ سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو نئون ڪتاب نمبر **”چام چاموٽ ۽ چامڙا“** اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب نامياري ليکڪ، ڪالم نگار، صحافي ۽ اديب علي احمد بروهيءَ جي سوانح حيات تي مشتمل آهي. هي ڪتاب ان ڪري به اهميت جوڳو آهي جو هن ۾ سنڌ جي هيرن جهڙين شخصيتن جو ذڪر آهي، جنهن ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، محمد ابراهيم جويو، استاد عطا محمد حامي، مولانا دين محمد وفائي، پير حسام الدين راشدي ۽ سائين جي ايم سيد سميت ڪيترن ئي شخصيتن تي سندس لکڻيون،رايا ۽ زندگيء جو حال احوال شامل آهي. علي احمد بروهي ڪتاب جي مهاڳ ۾ پنهنجي لاءَ لکي ٿو:

”آءُ ڪيس سڄاڻان. اچ ڪلهه ڪان نه پر ٻال جتيءَ ڪان، جڏهن ڪان اجان ڪائونس گگ سنگهه وهندي هئي، جا اگهندو به گهٽو ڪري ٻانهن سان هيو يا چولي سان. هاڻ ته پاڻ کي الاجي ڇا ٿو سمجهي؟

هي برابر آهي جيئن چوي ٿو. ڳڙهي ياسين جو بروهي آهي، پر نه ڳڙهي ڪو مڪو مدينو آهي ۽ نه بروهي قوم ڪو آريائي قبيلو، جنهن جي فرد هئڻ ۾ ڪو فخر حاصل ٿئي. قبول ٿو ڪجي ته سندس گهراڻي جا گهڻا ڀاتي پڙهيل ڳڙهيل ۽ لائق ماڻهو آهن، پر هتي ڳالهه آهي هن مارڪي جي، ته هي ڇڳن پنيان ڇٽو الاجي ڪنهن تي ويو؟ جهڙو هيو شڪل جو ڪارو ۽ ڪوجهو، اهڙائي بڇڙا افعال هيس. پاڙي ۾ سڏبو هو ٻاگڙي ۽ گهر ۾ گيدڙي.“

هي ڪتاب 1984ع ۾ نيو فيلڊس پبليڪيشن پاران ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون پياري دوست، سنڌ سلامت جي مانواري ميمبر، بدين سان تعلق رکندڙ **شاهنواز ٽالپر** جا جنهن ڪتاب ڪمپوز ڪري سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪليو.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

آکاڻي هڪ هرڻ جي

”هڪ هرڻ کي رڻ ۾ اڃ اڄ ورايو. جنهن رخ ۾ نظر ٿي کيائين ته ڪيس رڃ ئي رڃ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. رڃ کي ساپيا ڄاڻي ڏيکاءُ واري ڏس ۾ ڊوڙندو رهيو. ويجهو وڃڻ تي ڏٺائين ته ڪاريءَ وارا ڪک. وري ٻئي رخ ۾ نگاهه ڪيائين ته ساڳيو لقاءُ اکين اکين آڏو هيو. پاڻيءَ ڇوليون ٿي هنيون. وري نئين سر ڪڙين تي زور ڏنائين. اهڙي حال سارو وقت ڊوڙندي سندس جسم نستو ۽ نٻل ٿي پيو. پياس کان زبان ٻاهر نڪري آيس. ٽنگون ساٽيون ٿي اڳتي هلڻ کان پڙ ڪڍي بيٺيون. شام ٿاٽي تڪو ماندو ۽ مرٽينگ حال ۾، آخر اڃ اهڙي هنڌ پهتو جا واقعي ئي ڍنڍ هئي. ڪنڌيءَ تي ڪرندي هڪوار پاڻيءَ کي ڏٺائين. ڄاتائين ته اهو به ساڳيو دوکو هيو جنهن ڪيس سوير کان ستايو هو. آخرين سيسراٽي پريندي سندس جسم ڪپر کان کسڪي وڃي هيٺ پاڻي ۾ ڪريو. . . . “

(رابندر اناٿ ٽئگور)

حياتي ۽ موت

”جڏهن بہ ماڻهو هڪٻئي سان اختلاف رکن ٿا تہ هميشہ زندگيءَ جي مسئلن بنسبت. پر جنهن ڳالھہ تي سڀ ماڻهو پاڻ ۾ متفق ۽ يڪراءِ آهن تہ اهو ”موت“ آهي.

جيسين ماڻهو زندھ آهن تہ منجهن دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميڻپائيءَ جو فرق ضرور رهي ٿو. پر جڏهن ماڻهو مري وڃن ٿا تہ سندن لاش ڳڙي سڙي هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃن ٿا. اهو هر هڪ جو نصيب آهي ۽ مقدر بہ آهي. پوءِ دانائي ۽ نادانيءَ، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميڻپائيءَ ڪنهن جي هٿ وس آهيئي ڪانہ. نہ وري لاش جي ڳرڻ سڙڻ يا هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃڻ تي ڪنهن کي ڪو اختيار حاصل آهي. ماڻهوءَ جي زندگي پنهنجي وس ۾ نہ آهي ۽ نہ موت. نہ سندس دانائي پنهنجي پيدا ڪيل آهي ۽ نہ ناداني. نہ خدا ترسيءَ جو خالق پاڻ آهي ۽ نہ بي رحميءَ جو. نہ شرافت سندس املاڪ يا ورثو آهي ۽ ڪميڻپ.

ڪي ڏهاڪو سال جي ڄمار ۾ مري وڃن ٿا. ڪي سؤ سال عمر جهاڳي پوءِ فوت ٿين ٿا. داناءُ ۽ نادان بہ مري ٿو. خدا ترس ۽ بي رحم بہ مري ٿو وڃي. اشراف ۽ ڪميڻو بہ ساڳئي دڳ تي وڃي ٿو. جڏهن جيئرا آهن تہ عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائي. جڏهن مري وڃن ٿا تہ پوءِ هڏا ۽ خاڪ. جئري سورٺ، راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل! مئي پڇاڻان اهيئي هڏا ۽ خاڪ. پوءِ هڪ ماڻهو جي هڏن ۽ خاڪ، ۽ ٻئي ماڻهو جي هڏن ۽ خاڪ وچ ۾ فرق ڪهڙو؟

(چيني فيلسوف "ينگ چو")

فهرست

آءُ ۽ علي احمد

آءُ ڪيس ڄاڻان سڃاڻان. اڄ ڪلهه ڪان نه پر ٻال ڄمڻيءَ ڪان. جڏهن اڃا ڪائونس گگ سنگهه وهندي هئي. جا اُگهندو ٻه گهٽو ڪري ٻانهن سان هيويا چولي سان. هاڻ ته پاڻ ڪي الائي ڇا ٿو سمجهي؟ ڪٿي عقل جو اڪابر ٿو سڏائي، ڪٿي علم ادب جو ڄاڻُو. پاڻ کي ائين ٿو پڌائي جڻ سچ لهي ايري ئي مٿس ٿو. اخلاق ۽ ايمانداريءَ جا واعظ الڳ ٿو ڪري. مون ته ڪيس مڙني ڳڻن ۽ وڙن ڪان واندو ڏٺو. پوءِ لڪي ڇپيءِ ڪو جس ڪٽيو هجيس ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر آءُ ته سندس پاڇي جيان پيو ڦران. دائيءَ ڪان ڪو پيٽ ڳجهو آهي ڇا؟ منهنجي خيال ۾ ته جوڪجهه ٻه ٻولي ٿو— ڪنڊ ٿو ڪائي.

هي برابر آهي جئن چوي ٿو ته ڳڙهي ياسين جو بروهي آهي. پر نه ڳڙهي ڪو مڪو مدينو آهي ۽ نه بروهي قوم ڪو آريائي قبيلو جنهن جي فرد هئڻ ۾ ڪو فخر حاصل ٿئي. قبول ٿو ڪجي ته سندد گهراڻي جا گهٽا پاتي پڙهيل ڳڙهيل ۽ لائق ماڻهو آهن. پر هتي ڳالهه آهي هن مارڪي جي، ته هي ڇڱن ڀنيان ڇتو الاجي ڪنهن تي ويو؟ جهڙو هيو شڪل جو ڪارو ۽ ڪوجهو اهڙائي بڇڙا افعال هيس. پاڙي ۾ سڏبو هيو باگڙي ۽ گهر ۾ گيدڙي! جهڙو اڦٽو پاڻ هيو اهڙي هوندي هيس اوباش سنگت. ياراڻي هيس ٻڪرارن، ڏنارن ۽ ڇيڀي وارن سان. سڀ رولاڪ. سيلاني خاڪ هيو. البت گهران سو ٻه ٽي پيرا پڇي نڪتو هو. هڪ دفعو ته سال ڏيڍ يڪو گم هو. پوءِ رلي پني خوار خراب ٿي واپس گهر وريو. ڪيس ڪنهن ڏنڏي دڳ لائڻ لاءِ مائٽن حيلا ڪيا. سونارڪو ڪم، ڊڪاٽڪي ڪار ۽ طبابت. پر ٿيو پلو! پڇاڙيءَ جو دڪان ڪڍي ڏنائونس. پر سڀ سامان اوڌر تي ڏيئي ڏينهڪ ڏيوالو ڪڍي ويهي رهيو. پڙهائي ٻه قسطن ۾ ڪيائين. وڏي ڪيپ ڪٽيائين جو مئٽرڪ پاس ڪيائين. سندس علمي لياقت اتي اچي دنگ ڪيو.

جڏهن جواڻ جماڻ ٿي ڪمائي لائق ٿيو تڏهن ٻه اهيئي ابتا پير. ڪٿي ٽڪاءُ ڪونه آيس. ڪراچي ڪسٽمس ۾ ڇڳي پلي ڪلارڪي مليس ته ڇهه مهينا مشڪل سان نباهه ڪيائين ۽ سمورو وقت سياسي چڪرن ۾ رهيو. جڏهن وارنٽ ڪڍ نڪتس ته بمبئي ڀڄي ويو سامونڊي فوج ۾ ڀرتي ٿيو. پنج سال ساندهه بحري ٻيڙن ۾ جنگي سرحدن تي رهيو. ڪيئي انساني ڪوس اکين پسائين. جنهن رتوڇاڻ ۾ هي شخص رهيو اها روئداد ڪي انساني اکيون ڏسن ها ته پاٽمرادو انڌيون ٿي پون ها! پر هي نود جو نود رهيو. هوائي حملا ٿيا، باروتي ڪاٽيون ڦاٽيون، جهاز ٻڏا پر هن جو وار ونگو نه ٿيو. ڇي الله بچايو. ڄڻ هي الله جو سڪيلڏو هيو. باقي جي مُئا ۽ ڦٽيا اهي ڄڻ سڀ واليءَ جا ويري هوا!

1946ع ڌاري جنگي آرماڙ جي بمبئيءَ موٽ تي. لڙائي جي پڇاڙي ٽيڻ واري هئي. جنگ تہ برابر انگريز کٽي هئي پر جنگ جو نتيجو ڪجھ جوئا جي راند جهڙو نڪتو هيو. هارائي جو اڌ منهن ڪارو ۽ کٽندڙ جو سڄو سارو. ستن سالن جي ويڙهہ انگريز جي راڄ, انگريز جي جنگ ۽ خوس سندس وجود کان تنگ اچي چڪي هئا. هندستان ۾ سندن طاقت جو بنياد ”ديسي لشڪر“ هيو . جنهن کي ڪانگريس ۽ ليگ جو ”سياسي ڌمچر“ لوڏي نٿي سگهيو. ضرورت هئي ان بنياد ۾ ڪاٽ هڻي کيس اکيڙڻ جي. نفرت ۽ ڌڪار جي بارود اڳئي ديسي دلين ۾ موجود هيو فقط چوچڙي ڏيڻ جي دير هئي. اها اماڙي جن ڏني انهن ۾ هي بہ هڪ هُيو. 17 فيبروري 1946ع تي جڏهن ڏکڙ تي اٿو لڳو ۽ ڌماچوڪڙي شروع ٿي, تہ انگريز هيسجي ويو. جڏهن مقصد جي پوري ٿيڻ تي باغين هٿيار ڦٽا ڪيا تہ پڪڙ پڇاڙ عمل ۾ آئي. ڪورٽ مارشل ۾ مورڳو سر تي ويس, پر نصيب زور هيس جو بچي ويو. باقي سزاياب ٿي جيل سو ڏاڍا پوڳيائين.

جيل کان ٻاهر نڪتو تہ دنيا گهڻي بدلجي چڪي هئي. ٻي ڪا واهہ نہ ڏسي اخباري دنيا ڏانهن رخ ڪيائين. روزانہ ”قربانيءَ“ ۾ پروف ريڊر ٿي پرتي ٿيو. پنجن مهينن پڇاڙان چيف ايڊيٽر جي چارج سنڀاليائين! تڪڙي ترقيءَ جو ڪارڻ سندس محنت يا لياقت نہ هئي پر اخبار جي مالي بدحالي. شايد ٻيا پڳڙن مٺ تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا. هونئن بہ ڪٿل اخبار کي صحافي ائين ڇڏي ويندا آهن جيئن ٻڏندڙ جهاز کي ڪوئا! سندس لکڻ جي برڪت سبب ”قرباني“ ترت عتاب ۾ آئي ۽ آخر بند ٿي ويئي. وري روزانہ ”صداءِ سنڌ“ جو ايڊيٽر ٿيو. آخر اها بہ راهہ رباني وٺي ويئي. جنهن بہ اخبار ۾ پير سڌورو پاتائين تہ اها ضرور ضبط ٿيندي هئي, پر ان سان گڏ پرنٽنگ پريس بہ سيل مهر. روزانہ ”انقلاب“ هن جي نحوست کان بچي ويئي جو مالڪن کي سمڪ آئي جن هن کي سيگهہ ۾ تڪيٽ وٺرائي. ائين بہ نہ هيو تہ فقط ٻين جي اخبارن لاءِ پاراتو هيو. بلڪل نہ. جي پاڻ ٿي اخبارون سکر کان جاري ڪيائين, تہ انهن جو بہ ساڳيو حشر ٿيو. سندس صحافت هوندي هئي سرڪاري ڪامورن جي ٺوڪ ٺڙي ۽ وزيرن جي شان ۾ گستاخي. جڏهن بري تي ٻچ ٿي ۽ نوبتن وارنٽن تي پهتي تہ راتو رات صحافت کي الوداع ڪري خيرپور رياست ۾ اچي پناهہ ورتائين جتي کيس هڪ ننڍڙي نوڪري بہ ملي. سندس پير رياست لاءِ بہ ڳرو ۽ ڳورو ثابت ٿيو ۽ جلد ئي ون يونٽ ۾ جذب ٿي ختم ٿي وئي.

رياست جي خاتمي کان پوءِ رياستي ملازم جي حيثيت ۾ سرڪاري سروس ۾ آيو. چالاڪ ۽ چلتو پرزو اڳيئي هيو وري نوڪري مليس انفارميشن جي. ڍول وڄائڻ ۽ ڌمال وڄهڻ واري. هرٽي اڳيئي نچڻي ويتر پيس گهنڊڻي! پوءِ تہ هر سال هڪ ڏاڪو مٿي چڙهندي چئن سالن ۾ ڊاريڪٽر جي پدويءَ

تي وڃي پهتو. سروس ۾ جتاءُ سو ڪيائين، پر هڪ هنڌ ٽڪاءُ هٿ نه ڪونه آيس. هر ٻارهين مهيني بدلي. پوءِ سرديءَ ۾ ڪوئيٽا ۽ گرميءَ ۾ ملتان اماڻيندا هئس. ون يونٽ جي خاتمي تي سنڌ جي انفارميشن جو مکي ٿي واپس وطن وريو.

1971ع ۾ ”پنهنجن“ (پي پي پي) جي حڪومت پاور ۾ آئي. جي ڪيس شايد مون جيان ڄاڻندا سڃاڻندا هئا. هنن ڀڙيون نيڪيءَ جو ڪم هي ڪيو جو ڪيس بي آبرو ڪري نوڪريءَ کان ڪڍي ڇڏيائون. انهن ڇوڏهن سؤ ڪامورن جي لسٽ ۾ سرفهرست هيو جي رشوت خور، ڪم چور، نڪما ۽ نالائق ڄاڻا ٿي ويا!

سرڪاري سهاڳ ماڻيندي مٿس ڏهاڳ اچي سهڙيو. اهو به اوچتو ۽ ازغيبي. وري گهر گهاٽ ۽ سواري سڀ هيس سرڪاري. جي ٽپڙ ڪيس ترت واپس ڪرڻا پيا. پنهنجي نه هيس پونجي، نه علمي ڊگري ۽ نه ڄاڻندو هيو ڪو هنر يا ڪاريگري، جو ٽڪو ڪمائي ٽُڪر کائي ۽ ٽٻر نه پالي! پر آخر پيٽ ته پالڻو هيو. زندگي جا سڪن جي سيج ته نه هئي. پوءِ هي حادثن جو هيراڪ، خانگي ڪمپنين ۽ ڪارخانن جا چڪر ڪاٽيندو رهيو. ڪڏهن لانڍيءَ جي ڪيهه وارن ڪارخانن ۾ ته ڪڏهن ڪوٽڙيءَ جي فئڪٽرين ۾ ڏرم جا ڌڪا کائيندو رهيو. ست سال سانده انهن رولڙن ۾ رهيو. پوءِ ڪٿي ليبر آفيسر ته ڪٿي پبلڪ رليشن آفيسر ! 1974ع ڌاري صادق آباد شگر ملس ۾ ريزيڊنٽ ڊاريڪٽر مقرر ٿيو. 1975ع ۾ بخش گروپ جي ويهن ڪمپنين جو ليگل ايڊوائيزر! ڀڄ چريا ڇي مست آيا! ملڪ ۾ قانون جو اڇو منهن ڪو هرويرو ته نه ٿيو آهي!

سال 1977ع ۾ جڏهن بادشاح گڙدي تي ۽ نئين حڪومت پاور ۾ آئي، ته ”ٽارزن جي واپسي“ به ٿي. ڇڻ ته هن مهانڊي ڪانسواءِ گلشن جو ڪاروبار ئي نه ٿي هليو. ڪيس ڀڙيون اسلام آباد ۾ ۽ پوءِ ڪراچي ۾ سيڪريٽري مقرر ڪيائون. آخر ڪين پڇتائڻو پيو. ترت ئي ڪيس، مدت کان ٻارنهين مهينا اڳواٽ، پينشن تي اماڻي ڪائونس جان ڇڏائي ويئي. اڄڪلهه خير سان هڪ خيراتي قسم جي سرڪاري ٽرسٽ ”گئوشالا“ ۾ نوڪر آهي. الله پاڪ ان اداره کي پنهنجي امان ۾ رکي ۽ پناهه ڏئي. آمين. هي آهي ملوڪ جي مختصر ڪهاڻي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته زماني جي لاهين چاڙهين کان گذريو ضرور آهي پر نه سڌريو آهي ۽ نه ڪو سبق سکيو اٿائين. ڪم سدائين ڪاٺ پوڻ جهڙا ۽ پٽڪا. مون کي نه سجهي ته زندگي سقلي ڪرڻ لاءِ ڪا صحيح سيڙپ ڪيائين. نڌپڻ گذريس حرڪت بازي، شرارت ۽ شيطان گيريءَ ۾. جواني گنوايائين عيش، جوئا ۽ مجرن ۾. عمر ڀر خواهشن جي پاڇن ڪيڊ ڊوڙندو ۽ پاڻي ولوڙيندو رهيو. زندگي

ائين گھاريائين جئن ڪو وڏو ”پوڳ چرچو“ هجي. جڏهن جڪ ماري ٽڪجي ساٺو تي عمر جي آخري موڙ تي آيو تہ امالڪ موٽ ڪاڏائين. سڀ شونق شغل ڇڏي ڏنائين. هاڻي خير سان ٻلي ست ڪوئا کائي حاجاڻي هلي آ حج تي. روزا نمازون ۽ عمرا! اپديش الڳ ٿو ڏئي. الاجي ڪنهن جي اکين ۾ ٿو ڌوڙ وجهي؟

اڳ ڏند ٽيڙي سجو ڏينهن وينو ڪلندو هيو. هاڻي ڏند شهيد ٿئي فقط مرڪندو ٿو رهي. چڱ لاٽريءَ ۾ ڪا همياڻي ملي اٿس. چوي ٿو تہ رب مٿس راضي آهي ڇاڪاڻ جو ڪيس دکي دل ملي آهي. اڙي مورک! ماڻهن وٽ تنهنجون جنم پتريون سانڍيل آهن. ڀڄ انهيءَ ڏينهن کان جڏهن تنهنجا پرڪار پڌرا ٿيندا تہ تون ڪهڙو چڱو مڙس هئين ۽ آهين؟ آسمان ڀلي تو کي نوازي ۽ شايد بخشي بہ ڇڏي، پر ڌرتي وارا ڪنهن کي ٽڪو بہ حساب بخشيندا آهن ڇا؟ تون ڀلي ڪتاب لکي پيو ماڻهن کي متاثر ڪر. چڱ ماڻهن کي خبر ٿي نہ آهي تہ ٻين جا خيال ۽ فڪر چورائي وينو ڪاغذ ڪارا ڪرين!

وري ڪتاب جو نالو رکيو اٿائين چام، چاموٽ ۽ چامڙا. چام ۽ چاموٽ تہ ڪتاب ۾ ظاهر ٿا ڏسجن پر چامڙا تہ ڪٿي بہ نظر نٿا اچن. ڇا ائين تہ نہ آهي تہ اصلي چامڙو ڪتاب جو ليکڪ پاڻ هجي!

سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي

6 اپريل 1984ع

علي احمد بروهي

مظفر صديقي

پنهنجي سنيڪڙ سال زندگيءَ جي ڊگهي سفر ۾ بيشمار مسافرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ جو شرف حاصل ٿيو اٿم. پوءِ ڪن سان پهرن جا پهر قرب جون ڪچهريون ونديون اٿم ته ڪن سان حالي احوالي ٿيندي, اجان رتي پير رهاڻ به مس ٿي هوندي ته سندن سڏو اچي سهڙيو ۽ هو موڪلائي پنهنجي ماڳ رمندا رهيا. انهن ۾ ڪي ته اسهڻ لاءِ ايترو آتا ٿي ڏٺا جو وچڻ ويل الوداع ڪرڻ به پلجي ويا.

ان وچڙيل سنگت ساٿ جي صحبت, منهنجي زندگيءَ جو انمول سرمايو آهي. هر وقت ڪٿل واٽئي جيان پراٽيون وهيون واچيندي سندن ياد ۾ ڳوڙها ڳاڙڻ اج ڪلهه منهنجو نصيب ٿي چڪو آهي. آخر ڪنهن جي بخت سا ڪا ريس ته نه آهي. هي سندن خوشنصيبي هئي جو پنهنجو وارو وڃائي ويا, ميڙو به متل چڏي ويا ۽ آءُ پڇتاءُ جا هٿ مليندي پنتي رهجي ويس. آٿت فقط اهو اٿم ته منهنجي زندگيءَ جي سانجهي به اچي مٿان سهڙي آهي ۽ اج ڪي سنجهه صباح يارن سان ميلو ملاقات ٿيندم. انهن همراهن ۾ هڪ درويش صفت شخصيت سرفهرست آهي جنهن جا پير ڌوئي پيئڻ به سعادت سمجهندو هيس. اهو الله جو بندو هيو مظفرالدين صديقي جو گذريل عيد ڏينهن مورخ 2 آگسٽ 1981ع جي حيدرآباد ۾ راه رباني وٺي رمندو رهيو.

انا الله وانا اليه راجعون.

منهنجي مرحوم سان ڏيٺ ويٺ اج کان ٽيهارو سال اڳ سکر شهر ۾ ٿي جتي آءُ روزنامه انقلاب ۾ ملازم هيس. اها چاڻ سڃاڻ اڳتي هلي دوستي ۽ ياپيءَ جو روپ اختيار ڪيو. آخر ڪو وقت اهڙو به آيو جو آءُ کانئس دم به ڌار ٿيڻ گوارا نه ڪندو هيس. جئن جئن وقت گذرندو رهيو ته آءُ سندس شخصيت کان بيحد متاثر ۽ مرعوب ٿيندو رهيس. منهنجي سانپر ۾ هي اولين مشاهدو هيو ته هڪ انسان جي ظاهري ۽ روپ حقيقي زندگيءُ وچ ۾ نه فقط زمين آسمان جو فرق هيو پر جنهن جا ٻيئي رخ هڪ ٻئي جي بلڪل برعڪس ۽ ضد ۾ هئا.

مظفر يا سيٺ مظفر, جيئن عام طور کيس خطاب ڪيو ٿي ويو, سکر جو بدنام شهري آهي, اها خبر جڳ جهان کي هئي. هو نه فقط پاڻ پيئڻ کائڻ وارو هيو پر شراب جو ٻڌو واپاري پڻ. ضلعي جي جملي شهرن جا گتا سندس حڪمت عمليءَ هيٺ هلندڙ هئا. ڏنڌي جي چالاڪين ۽ چالبازين جو هو هر فن مولا ۽ عملدارن جي رهائيءَ رسائيءَ جو ماهر هيو. ظاهر آهي ته اهڙي چلتي پرزه ۽ زمانه ساز ماڻهوءَ

جي ساک پت ۽ عام شهرت سواءِ بدنامي، خواري ۽ ملامت جي ٻيو ڪجهڙي ٿي سگهي ٿي. ليڪن هي معلومات فقط چند ماڻهن تائين محدود رهي ته هو هڪ انتهائي خدا ترس، بيحد رحمدل ۽ سخي انسان آهي. سکر ۾ هي واحد شخص هو جنهن جو در ۽ ڪيسو هر غريب مسڪين ۽ محتاج لاءِ هميشه کليل رهندو هو. هر اسپتال ۽ هر دواخاني ۾ سندس طرفان غريبن جي دوائن ۽ لاوارث لاشن جي ڪفن دفن لاءِ رقمون ڏنل هونديون هيون.

منهنجي ساٿس عليڪ سليڪ ٿيڻ به ان سلسلي ۾ هڪ عجيب اتفاق هيو. مون کي هڪ ڏينهن خبر پئي ته سيٺ مظفر ڪراچي کان نيلامي ڪوٽن جون ڳنڙيون خريد ڪري پراڻي سکر ۾ وينو ٿو ماڻهن ۾ مفت ورهائي. انهن ڏينهن ۾ ضلعي لوڪل بورڊ ۽ ميونسپل جون اليڪشنون زور تي هيون. مون خيال ڪيو ته پڪ اليڪشن ۾ اٿڻ جو ارادو اٿس ورنه هي ناممڪن هيو ته هڪ سنڌي مسلمان واپاري يا وڏيرو بنا مقصد جي في سبيل الله وينو خير جا ڪم ڪري! نوڪي اخبار ۾ لکيم ته "ڪوٽ بدلي ووٽ وٺڻ جو نئون نمونو". مون کي بعد ۾ اهو معلوم ڪري شرمساري ٿي ته مظفر هر سياري ۾ نيلامي ڪوٽن ۽ پراڻن بلئنڪيٽن جون به ڳنڙيون خريد ڪري غريبن ۾ مفت تقسيم ڪندو آهي. اها خبر اڳتي هلي پيم ته روزانه هر رات جو پنهنجي موٽر سوڙين ۽ رلهين سان ڀري نه فقط اگهاڙن مجذوبن ۽ فٽ پاٿ تي سمهيل سيءَ ۾ ڏڪندڙ فقيرن کي ڍڪيندو رهندو آهي پر سيءَ ۾ ڪوڪاٽ ڪندڙ ڪتن ۽ ٻلين جي پونگڙن جي به پرگهور لهندو هيو.

هڪ دفعي سکر ٽاور وٽ هڪ ٽانگي جو ڦيٿو هڪ رولو ڪتي مٿان وهي ويو. پوءِ ته مظفر جي حالت ڏسڻ جهڙي هئي. موٽر اتي رستي تي ڇڏي ڦٿڪندڙ ڪتيءَ کي کڻي پنهنجي سيني سان سانڍيائين، جنهن جا آنڊا ٻاهر لڙڪي رهيا هوا. مون کي رڙ ڪري چيائين ته گاڏي ڀڄاءِ ۽ هل اسپتال. پڇڻ شرط هر ڊاڪٽر جي پنيان ڪڍ لڳو رهيو ته ڪتيءَ جو پيٽ سبي ڏيو. آخر هڪ ڪمپائونڊر کي رحم پيو جو سبڻ جو سامان کڻي مظفر جي گهر هلي سيبو ڪري ڏنو. پورا چار ڏينهن لڳاتار مظفر سيٺ پنهنجي بستر تي ڪتيءَ کي ڪڇ ۾ ڪنيو وينو رهيو جيستائين مارڪيٽ جي ڏٻري ڪتي خطره کان مڪمل طور محفوظ ٿي.

روهڙيءَ ۾ مرحوم ميان عبدالغني وٽ محفل ۾ رات گذاري، هڪ ڏينهن سوير صبح جو سکر ٿي آياسون ته بئراج تي هڪ مهاڻي کان تازه ڦٿڪندڙ پلو خريد ڪري چيائين ته يار هل ته گهر هلي تو کي نيرن ڪرايان. پوءِ وچي تون اوچاڳو لاهه اڌ واٽ اورانگهي وري اوچتو موٽر کي موڙي واپس بئراج طرف رخ ڦيرائين. ٻڌو اٿ ٻڌو ڪري سڌو درياه تي اچي پلو واپس پاڻيءَ ۾ اڇليائين ته "وٺ درياه شاه پنهنجي

امانت.“ اکين مون نير جاري، بينو روئي، الله مونکي معافي ڏي- جي پلي جو موت هيو ئي ڪونه. هو پيرن ۾ ڦٿڪندو ٿي رهيو. مون جيئري کي هاف فرائي ڪرڻ ٿي گهريو.“

هڪ دفعي پنهنجي گهر ٻاهران هڪ ڪاسائيءَ کي ڇريون تيز ڪندو ڏسي پڇيائينس ته ڪنهن کي قتلام ڪرڻ آيو آهين؟ قاصائي ٻڌايس ته سندس ٻڪئون جا ڪري پيئي آهي ۽ بيهي نه ٿي سگهي تنهن کي حلال ڪرڻ لاءِ کيس گهرايو ويو آهي. قاصائيءَ کان پنج روپيا ڏئي واپس ڪيائين ته منهنجي امڙ ڪا خدا ته نه آهي جو کيس خبر پوي ته ٻڪئون ڪڏهن ٿي مري. پاڻ ٻڪئون کي اٿارڻ لاءِ گهڻا حيلا وسيلا ڪيائين پر ٻڪئون اٿي نه سگهي. آخر ڪجهه سوچي شاه خيرالدين بادشاه جي مزار تي وڃي ٻڪئون لاءِ دعا گهرڻ بينو. اتان موٽندي پاڙي جي هندن واري مندر جي پٽ ٽپي وڃي ڪرشن ڀڳوان جي بت اڳيان بينو. چيائين مسلمانن جا پير ٻڪئن جي حق ۾ هٿ نه ٿا کڻن، تون ڪو گانءِ ماتا جو مرم رک. الله جو شان! نه فقط پٺاري اٿي کڙي ٿي، پر اها ٻڪئون ٽي سال پوءِ به جيئري رهي.

شڪارپور جي گتي وارو سندس مئنيجر ٽيهه هزار رپيا نقد رقم کڻي روپوش ٿي ويو. مون وٽ دانهن کڻي آيو ته ڪو بلو پيٽي ڪيان. شڪارپور وڃي پيچ ٻوڙ ڪري مئنيجر کي پوليس ذريعي پڪڙائي لاڪپ حوالي ڪري واپس شام ٽاڻي سکر پهتاسين. اڌ رات جو وري اچي مون کي جاڳايائين. اکين ۾ زار زار پاڻي، جسم ۾ ڏڪڻي ۽ پريشان حال. ”ادا الله واسطي هلي مئنيجر کي ڇڏاءِ. سندس ننڍڙا ٻچا آهن. روئندا هوندا. جوٽس ۽ ماٽس مصلي تي ويهي الله کي ٻاڏائيندیون هونديون. مون پنهنجي پئسن تان هٿ کنيو. وڃي رقم کڏ ۾ پوي. اٿ پر هاڻي هل.“ مون کيس غصي ۾ اچي برو ڀلو چوڻ شروع ڪيو ته ماڻهو دغا ڪري تنهنجا ٽيهه هزار کائي وڃي تنهن کي هڪ هفتو ته حوالات ۾ رهڻ ڏي. پيرن تي ڪري پيو ته ادا الله الاجي ڪهڙين ڳالهين ۾ راضي. وڏو چور ۽ ڏاڙيل ته آءُ آهيان. هل ته هلي کيس ڇڏايون. راتو رات جڏهن شڪارپور وڃي اثر رسوخ هلائي مئنيجر کي آزاد ڪرايم تڏهن وڃي سندس ڏڪڻي ختم ٿي. پئسا ته پيسن جي ماڳ اٿلندو پنج سؤ رپيا مئنيجر جي ٻارن کي خرچي ڏئي معافي وٺي ماڳ پهتاسون. مئنيجر پنهنجي ملازمت تي بحال رهيو ۽ ان بعد اهڙا ڪيئي 30 هزار ڦٻائيندو رهيو.

مون کي انسان جي تلاش هر دم هوندي هئي. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ڳولا هميشه غلط جڳهه تي ڪندو رهندو هيس. مون کي غلط فهمي هوندي هئي ته صحيح معنيٰ ۾ فقط اهي انسان ٿي سگهن ٿا جن جي پيشانيءَ تي محراب ۽ هٿ ۾ تسبيح هجي. مظفر جي ملاقات کان پوءِ منهنجي سوچ ۾ ڪافي تبديل آئي. نندپڻ جي مون کي خبر نه آهي پر مون گذريل ٽيهن سالن ۾ کيس ٽيهن سالن ۾ رسمي

عبادت ڪندي نہ ڏٺو. ليڪن هي يقين تہ سندس ڪوبہ دم الله جي نالي وٺڻ کان خالي نہ اٿندي ويهندي ننڊ يا نشي ۾ ”الله الله“ پئي پوندي هيس. ننڊ ۾ جسم جو پاسو اٿلائيندي بہ ”الله“ جو آواز پيو بلند ٿيندو. سندس تڪيہ ڪلام هيو ”الله وڏو آهي“، ”الله مالڪ آهي“ ۽ ”الله وارث آهي“. سموري 65 سال عمر ۾ ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر وٽ علاج لاءِ نہ ويو. جڏهن ڪو سور ٿيندس تہ پنهنجي هٿ سان ”الله شافي الله ڪافي“ چوندي درد واري جاءِ تي پيو مهٽيندو ۽ منٽن بعد وري اهڙي جو اهڙو. الله جي وائي سندس وات ان حد تائين هوندي هئي جو ڪڏهن ڪانئس پڇيو ويندو هيو تہ شراب جو دڪان ڪنهن جو آهي؟ تہ بي اختيار آڱر مٿي ڪڻي چوندو. ”الله جو“. الله مالڪ آهي.

مون سان سندس والهانہ محبت هئي. حالانڪ آءٌ هر وقت مٿس ٽنوليون ۽ چٿرون ڪندو رهندو هيس. ڪاوڙجڻ تہ دور ڪنار ، اٽلندو منهنجي مذاق ۽ ملامت تي وينو خوش ٿيندو ۽ کلندو. عجب اهو جو دعائون بہ ڪندو رهندو. ليڪن شل نہ ڪنهن گهوڙي کي لڪڻ لڳندو ڏسي پوءِ ٽانگي واري جي شامت اچي ويندي. پاتول ڪڏي بيهي رهندو. عمومن سکر جا ٽانگن وارا ڪيس ڏسي پنهنجو لڪڻ لڪائي ڇڏيندا هئا. سفر ۾ رستي تي رولو ڪتن کي پنهنجي هٿ سان ماني وٺي کارائيندو. حيدر آباد ۾ سندس عام ائڊريس اها هوندي هئي تہ جنهن گهر ٻاهران ٻلين جا ولر ڏسو اهو مظفر جو گهر هوندو. ڏهہ سال اڳ سندس زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب رونما ٿيو. سنگت ساٿ ۽ پيگ پاٽي، سڀ عياشيون ڇڏي، عملي زندگيءَ کان رٽائر ٿي حيدرآباد لڏي اچي ويهي رهيو. سمورو وقت گهر اندر وينو الله سان اوريندو رهندو هو. ڪجهہ سال اڳ سونهاري رکرايائين. پڇيومانس تہ هيءَ ڀتاري ڇو رکي اٿئي؟ چيائين تہ ٻيو تہ آخرت جو ٿمر ساڻ نہ اٿم، من نہ من شالہ انهيءَ سنت جو منڪر نڪير کي مرم پوي.

عيد کان اڳ هفتو اڳ وٽس ملاقات لاءِ ويس. مون کي چيائين تہ منهنجو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻ پلائي ڪري مون کي وصيت رجسٽر ڪرائي ڏي، جيئن منهنجي اولاد کي پوءِ ڪندا ڪيڏٽا نہ پون. مون پنهنجي دستوري مذاق ۾ سندس ڳالهہ ٽاري ڇڏي. رحلت کان ٽي ڏينهن اڳ منهنجي دوست سيف الدين بوريءَ جي دڪان تي اچي فون ڪيائين تہ عيد ڏينهن اچي سگهندين؟ مون ڪيس عيد ڏينهن اچڻ کان معافي ورتي. پر واعدو ڪيو تہ عيد جي ٻئي ڏينهن ضرور ايندس. جواب ڏنائين تہ عيد جي ٻئي ڏينهن اچڻو اٿيئي تہ سکر اچجانءِ.

عيد کان هڪ ڏينهن اڳ سندس پٽ مقبول احمد حيدرآباد اچي کيس سکر هلي عيد ڪرڻ لاءِ زور ڀريو. پٽ کي چيائين تہ تون سکر هل ۽ آءٌ عيد جي ٻئي ڏينهن اتي پهچندس. عيد ڏينهن ڪچڙي منجهند ڏاري کلندي کٽ تي ليٽي پيو. گهر واريءَ کي چيائين تہ منهنجي هلڻ جو وقت ويجهو اچي ويو

آهي. سڏو سنئون ليٽنديءِ پنهنجي دستوري ذڪر لاالله الاالله جو ورد شروع ڪيائين. هڪ هڏڪي آئي پوءِ ٻي ۽ ٽئين ءَ هڏڪي ۾ يار ويندا ڏيڪاريندا. ٻئي ڏينهن مظفر واقعي وڃي سڪر پهتو! جتي هزارها ماڻهن ڪيس ڪلها ڏيئي امڙ مٽيءَ حوالي ڪيو. جن سندس آخري ديدار ڪيو انهن جو چوڻ آهي تہ محسوس ائين پئي ٿيو ڄڻ مرڪي رهيوهو. هوش وارا ماڻهو موت تي مرڪندا ٿوروئي آهن.

اسماعيل قبرستاني

”. . . . . ان ڪارڻ ماڻهو کي جڳائيءَ ته ڪنهن سان به پيار محبت نه ڪري. هر پيار واري جو وڇوڙو عذاب آهي ۽ قيد آهي. زنجيرن کان فقط اهي آزاد آهن جي نه ڪنهن سان نفرت ڪن ٿا ۽ نه محبت.“

”ڀڳوان ٻڌ“

اوهان به ماڻهن جا شوق ۽ شغل ڏٺا ۽ ٻڌا هوندا. نرالا ۽ انوکا. پر جا عجيب و غريب وندر ۽ ورونهه منهنجي دل گهُرئي دوست جي دلپسند آهي، اهڙي شايد ورلي. هي برابر آهي ته سندس شوق جو شمار خدمت خلق ۾ شامل آهي، توڙي جو ان تفريح جو تعلق زندگيءَ سان نه بلڪ زندگيءَ جي خاتمي بعد شروع ٿئي ٿو. سندس اهڙي عظيم خدمت خلق جنهن کان رب بچائي، جنازه کي غسل ڏيڻ، ڪفن کان دفن تائين سڀني ساٿ ڪرڻ ۽ مڙده کي ماڳ رسائڻ. مزو وري اهو جو اهڙي ڪنن ڪم ڪندي پنهنجي پگهر جي پورهئي لاءِ نه پائي وٺي نه پيسو. نه ڪا اجرت ۽ نه عيوضو. اوهان فقط مري وڃو ۽ پوءِ سندس خدمت جو رنگ ڏسو ته ڪئن نه جوشيلا ۽ سريلا اشهد ڪلمان پڙهندي، پنهنجو ٻانهون ڪنجي ۽ پاجامي جا ور وجهي، مڇي مڙس تي بسم الله ڪندو. اوهان کي ور ور ڪري وهنجاريندو. لاڏ سان عطر عنبير مکي ڪافور ۽ چندن سان سينگاري، اوهان کي گلن واري ڏوليءَ ۾ آرامي ڪري ماڻهن جي ڪلهن تي سوار ڪري ماڳ رسائيندو. سڀ خدمت في سبيل الله.

ائين به نه آهي ته اوهان جي مڙهه لتجڻ بعد، اوهان کي رڻ ۾ رولي. اوهان جي ياڇوڪڙ عزيزن ۽ قريبن جيان نڪاءُ ڏيئي رفوچڪر ٿي ويندو. بلڪل نه. روزانه الفجر ۽ شام ٽاڻي اوهان وٽ اچي قبر مٿان بيهي قل پڙهندو ۽ اوهان جي بخشش لاءِ هٿ کڻي دعائون پنندو. جي اوهان سندس دوست آهيو ته اوهان سان ويهي ڪچهري ڪندو. پر جي اوهان جو موت درياه ۾ ٻڏڻ سبب يا باه ۾ سڙڻ باعث ٿيو آهي يا اوهان جو لاش بطور لاوارث جي دفن ٿيو آهي ته اوهان جي مزار مٿان اگربتيون ۽ ڏيئا ٻاريندو ۽ گل وجهندو رهندو. هي سندس روزمره جي زندگيءَ جو پروگرام آهي جو سلسلو سواءِ ڪنهن انٽرويل جي گذريل پنجاهه سالن کان جاري آهي ۽ ان وقت تائين جاري رهندو. جيستائين اسماعيل جيئرو آهي. پوءِ ڪو انشاءَالله چوي يا نه.

اسماعيل حيدرآباد جي صدر علائقي جو باشندو آهي ۽ ٽيليفون کاتي ۾ گذريل 45 سالن کان ملازم آهي. ڪيس جڳ سجاٽي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڪيس منهن سامهون ايندو ڏسي ماڻهو ڪيس گوشو

ڪندا آهن، خاص ڪري سندس سڀ دوست بيمار ٿيڻ شرط ڪيس خاص نياپو موڪليندا آهن الله واسطي سندس گهرن پرسان گذرڻ جي زحمت نہ ڪري ۽ نہ مزاج پرسيءَ لاءِ اچي. هي حقيقت آهي تہ سندس پير ڏاڍو ڀڳورو آهي ۽ جنهن بيمار ڪان پڇڻ ويندو تہ اهو مرندو تہ تڏي ٿي، ورنہ ترت سندس وڃڻ بعد. ٻن چئن ڪلاڪن بعد اسماعيل ڪڏ پيو ماٺهو ڊوڙندو ايندو تہ پائو تو وارو گراهڪ گذاري ويو ۽ هاڻ اچي پنهنجي ڪاروائي پوري ڪر. موت نہ آهي پر موت جو مارو ضرور آهي. هر هڪ جي پنهنجي قسمت آهي. ڪنهن جي بخت پاڳ سان ڪا ريس ٿوري ئي ڪبي.

سهڻو شڪيل، قد جو پورو پنو، جسم جو پريل ۽ تندرست، جيڪو ڇمي تنهنجو سن، سدائين اڇي ڪفني ڪپڙن ۾ ملبوس، سياري اونهاري اڇي قميص اڇو پاجامون ۽ پيرن ۾ اڳ چاڪڙي هاڻ ربڙ جي چمبل، هميشہ ڪلمڪ، مرڪندڙ ۽ مشڪندڙ چهرو، فڪر ۽ غم جي غبار ڪان بنھ خالي. مقام ۾ ملندو تہ پوءِ جڻ حورن جي هنج ۾ آهي. پيو ٻهڪندو ۽ ٽڙندو ۽ ٺهڪ ڏيندو، جڻ لکن جي لاٽري ملي اٿس. مون کي ڏسندو تہ پوءِ نون دفن ٿيل مڙدن جي مون سان واقفيت ڪرائڻ شروع ٿيندو: هي قبر فلاڻہ ميمڻ سيٺ جي آهي. پنجاهہ هزار روڪ روپيا رڪشا ۾ ڪٽي گهر تي ويو تہ واٽ تي هڪ رهزن پستول ڏيکاري پئسن لاءِ گهر ڪيس. ميمڻ هيو پئسن جو معاملو هيو. ضد ڪيائين، پئسا بہ ويا ۽ پاڻ بہ پارسل ٿي هت پهتو. منڪر نڪير جي هر سوال جي جواب ۾ پنجاهہ هزار ۽ پنجاهہ هزار ٿي پڪاريائين . . . هوءَ قبر فلاڻي سرڪاري عملدار جي آهي. خاصي ڪمائي هيس. ڊئو جهلي نہ سگهيو. دل جو دورو پيس. ٻہ زالون هيس. ڏاڏي پوٽيءَ سان پوٽ ڪانہ هيس پوءِ عشق ۾ ٻي شادي ڪيائين. وصيعت ڪئي هوائين تہ پهرئين زال جي پاسي ۾ پورجو. زندگيءَ ۾ مرحومہ جو مُنهن نہ وٺندو هيس ۽ هاڻ سندس پاسي ۾ پيو آهي. ساڳي ماني ساڳ سان . . . هوءَ قبر جا جهڪيل ٿو ڏسين . . .

اسماعيل، حيدرآباد جي ان دکني خاندان جو فرد آهي جو ڏيڍ سؤ سال اڳ انگريزن سان گڏ اچي ڇانوڻيءَ علائقي ۾ آباد ٿيو. سندس والد محترم شيخ ابراهيم خوش الحان هيو ۽ ملٽري ملازمت سان گڏ صدر مسجد جي ٻانگي جا فرائض پڻ سرانجام ڏيندو هو. اسماعيل اڃا انگريزي ڇهين درجي جو شاگرد ئي هيو تہ پڻس سندس هڪ مسڪين ۽ يتيم ڇوڪريءَ سان شادي ڪرائي ڇڏي. سال اڌ بعد سندس گهر واري سلھ جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿي تہ ٻي طرف گهرو اٽبٽت سبب ڪيس گهر نيڪالي ملي. بيمار گهر واريءَ کي ساڻ ڪري اسماعيل، صدر جي هڪ غير آباد گهوڙن جي ڪڙه کي اچي وسايو. دوستي ياري گهٽي هيس. ڪنهن ڪٿ آندي ڪنهن بسترو تہ ڪنهن دوائون، ائين لم ٿپ تي اسماعيل جو گذر سفر ٿيندو رهيو ليڪن سندس گهر واريءَ جي بيماري لاعلاج ثابت ٿي. ٽن مهينن

بعد سندس گھر واري گذاري ويئي. کيس آٽي اميدن پريو مقام ۾ دفن ڪيائين. پاڻ بہ پوءِ سندس قبر جي پر ۾ اچي لڏي پلائي اچي ويھي رهيو.

پورا ست سال سانده قبرستان ۾ مقيم رهيو. ڪيئن رهيو؟ اهو هڪ وڏو قصو آهي جنھن جي بيان ڪرڻ لاءِ هڪ مضمون بجاءِ پوري ڪتاب لکڻ جي گنجائش آهي. تعجب اهو جو ويھڪ لاءِ ڪا تونري يا تڏي بہ نہ رکيائين. ڌرتي تتي نتھڻ هجي يا سياري جا پارا، متيءَ جا ڌوڙيا يا بارش جا وسڪارا، ڏينھن يا رات، اسماعيل کي تات قبرن جي. پھريون تہ مجاور هيو. فقط پنھنجي گھر واري جي قبر جو پر پوءِ سموري قبرستان جي رکوالي پاڻ تي هموار ڪيائين. قبرن جي صفائي، جھنگ جي ڪٽائي، ڊٺل بتين جي مرمت ۽ هر نئين وارد جي آءُ ڀڳت سڀ سندس ٻلي هئي.

هي اهو زمانو هو جڏهن ٽيليفون ڪاتي وارن کيس سڏ ڪري نوڪري ڏني جا آفيس مقام کان سڏ پنڌ تي مس هئي. ان عرصي دوران سندس گھرن وارن سان بہ پرچاءُ ٿيو پر سندس روزمره جو پروگرام ۽ مرڪز ساڳيوئي مقام رهيو. جنھن سبب سندس نالي پنيان قبرستانيءَ جي علامت شامل ڪئي ويئي جا اڄ ڏينھن سوڌو هلندي اچي.

ستن سالن جي مدت بعد اسماعيل کي ٻي شادي ڪرڻ لاءِ اشارو بہ ٿيو ۽ ترت ئي آچ بہ ٿي. شرط هي وڌائين تہ سندس نڪاح قبرستان ۾ پڙهيو وڃي جو عجيب هوندي بہ قبول ڪيو ويو. دادو ضلعي جي اسيمبلي ميمبر ۽ درويش صفت انسان مرحوم علي اڪبر شاه سندس نڪاح مقام ۾ پڙهيو ۽ فقط لائون اچي گھر لڏائين. پوئين گھر مان کيس ست پٽ ۽ بہ نياٽيون آهن. سندس پٽن جي نالن مان ايئن پيو معلوم ٿيندو چڻ سوا لک نبين مان ست عدد سندس گھر ياتي آهن. شادي ٿي، اولاد ٿي ۽ گھراٽو آباد ٿيو پر مقام کي هرگز نہ وساريائين. ڪجھہ سال ٿيا جڏهن کيس ميرپورخاص بدلي ڪيو ويو تڏهن بہ روزانہ بس، ريل يا ٽرڪ جي ذريعي اچي پنھنجي قبرستانيءَ واري ڊيوٽي ڏيئي وري پنيرڪي جو واپس نوڪريءَ تي. اها اڻ ٽيٽي آهي تہ عصر ۽ مغرب نماز درميان اسماعيل اميدن پريو مقام ۾ موجود نہ هجي. جنھن ڏينھن کيس مقام ۾ ٻاهر نہ ڏٺو ويو تہ خاطري ٿيندي تہ اڄ ٻين جيان پاڻ بہ ”اندر“ آرامي آهي.

اسماعيل نہ فقط سالها سال قبرن ۽ قبرستانن جي ڀوڙهي لاڳاپي ۾ پنھنجي زندگي پئي بسر ڪئي آهي پر زهد تقوا ۽ پرهيزگاري علاوه ذڪر الاهي ۽ قرآني فڪر ۾ پڻ ڪافي چلا ڪاٽيل اٿس. موت جي اوڏو ۽ سندس ويجھڙائيءَ ۾ رهندي، ٿي سگھي ٿو، تہ کيس ان ”راه رباني“ جي پار پتي ۽ واءُ سواءُ جي ڪجھہ ڄاڻ هجي جنھن دڳ ۾، اسان ماڻهن لاءِ فقط وڃڻ وارن جا پيرا ڏٺا وڃن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن گفتگوءَ دوران ڪجھہ اسرار جون ڳالهيون بي اختيار سندس مُک مان نڪري وينديون آهن

جن لاءِ بعد ۾ سخت پڇتائيندو آهي. نه وري اهڙي راز جي پروڙ لاءِ مون کي ڪا پچار هوندي آهي. مون کي ته اها به خبر نه آهي ته آءٌ ڄمڻ کان اڳ ڇا هيس. حالانڪه اهو مرحلو لنگهي چڪو آهيان ته پوءِ اهو پتڻ پار ڪرڻو آهي پوءِ ماشا مولا، ڏنو ويندو سسئي ۽ سور پيا پٽيندا پاڻ ۾. البت عقل ۽ شعور کي اها اڻ تڻ ۽ هر ڪر ضرور ٿيندي رهي ٿي ته موت جي ڳجهارت جو من نه من ڪو پاهو ملي پوي ته خوف ۽ فڪر فردا کان ڪا رتي پر فراغت حاصل ٿئي.

هڪ دفعي ڳالهين ڪندي مون اسماعيل کان پڇيا ڪئي ته هُن ڪڏهن قبر جي سوڙهي ٿيڻ جا ڪي آثار ڏٺا هئا. اسماعيل ته ٻڌايو ته نه. البت قبر جي ڪشادي ٿيڻ جو مشاهدو ۽ معجزو پنهنجي اکين سان ڏٺو هوائين. مون کي ان عورت جي قبر ڏانهن وٺي ويو ۽ ٻڌايائين ته هي مائي نهايت ديندار، سخي ۽ نيڪ بخت خاتون هئي ۽ پنهنجي جئري ئي وصيعت ڪئي هوائين ته کيس سندس مرحوم ماءُ ۽ نياڻي جي قبرن درميان ڇڏيل جڳهه تي دفن ڪيو وڃي، وري اها به تقاضا ڪيائين ته ٻي صورت ۾ هوءَ اڳين جهان ۾ اسماعيل کي ”وٺ“ ڪرائيندي. خدا جي قدرت اهڙي جو اسماعيل کان اها ڳالهه وسري ويئي ۽ ان ڇڏيل جاءِ تي ٻيا ڪي ماڻهو اچي ٻيو ڪو جنازو پوري هليا ويا. جڏهن اها مائي فوت ٿي ۽ اسماعيل ماڻهو وٺي قبر کوٽڻ لاءِ جاءِ واردات تي پهتو ته کيس مائي جي وصيعت ياد آئي. حالانڪه اها جڳهه ڪافي حد تائين پرجي چڪي هئي تڏهن به اسماعيل وصيعت جي احترام ڪندي کوٽائي شروع ڪري ڏني. حٽا جتن ڪيائين پر ڪنهن به صورت ۾ قبر جيتري وٿيءَ جو حاصل ٿيڻ ناممڪن ٿي ڏٺو. رات جو وڳڙو هيو ۽ لالٽين جي روشنائي تي گورڪن کوٽائي تي ڪئي ۽ اسماعيل بارگاه الاهي ۾ زاريون ڪندو رهيو. ائين ڪندي هوا جو جهلڪو اچڻ ڪري لالٽين وسامي ويئي. جڏهن ٻيهر ٻتي ٻاري ويئي ته الله پاڪ جي قدرت جو عجب رنگ اکين آڏو عيان هو. ان سوڙهي ۽ تنگ وٿيءَ وڌندي ۽ ويڪرو ٿيندي وڃي هڪ وڏي قبر جيتري جڳهه والاري هئي.

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي

جڳ جي مالڪ ڪي سچ ۽ سادگي وڻندڙ آهي. اها ڄاڻ اٿئون. شيطان واري تجربي کان پوءِ خاص طور، وري ڪڏهن عزرائيل جهڙي عقل ۽ علم واري کي پنهنجي اوڏ اصل نہ ڇڏيائين. شايد اهڙي ئي سبب پنهنجي پيغمبرن جي چونڊ بہ عقل جي اڪابرن بجاءِ اڻ پڙهيل، اُمي ۽ ابوجهن کان ڪيائين. جتي بہ ڪنهن مسڪين معصوم ڌنار، ريڍار يا ڳنوار جو ڏس پتو پيو تي تہ ڳولهي ڦولهي ڪين نبي مقرر ٿي ڪيائين. جي تاجي پيٽي پٽ سچار هئا تن کي بہ سالن جا سال آزمائڻ کان پوءِ نبوت جي واڳ ٿي ملي.باقي جي فڪر ۽ فلسفي وارا هئا ، جيئن زردشت هو گوتم ٻڌ هيو، ارسطو سقراط يا افلاطون هيو تن کي پاڻ کان ڪوهين ڏور رکيائين. هونئن بہ جي عقل ۽ مت وارن کي الاهي پيغام ور چڙهي ها تہ منجهنس پنهنجي ملاوٽ ڪرڻ کان مڙن ٿورئي ها. آخر الله کي بہ تہ پنهنجي مخلوق جي عاقبت جو اونو هيو!

پر عجب هن ڳالهہ جو آهي تہ جي الله جي پيارن لاءِ سادگي شرط هئي تہ پوءِ سنڌين کان وڌيڪ سادا ماڻهو تہ دنيا ۾ ڪٿي بہ نہ هئا. سچار بہ تہ سادا ماڻهو ئي ٿيندا آهن. چو تہ ڪوڙ هڻڻ لاءِ تہ "هنر" گهرجي جو ڪين اچي ئي ڪونہ. پوءِ سنڌين کي اهو اعزاز ڇا لاءِ نہ ڏنو ويو. شايد هن ڪري جو هڪ تہ سنڌي ڇٽ سادا هئا جو انهن جي پيٽ ۾ ڍور بہ عالم ۽ علامہ هئا. ٻيو هن سبب تہ سنڌ سڄي پورڙن سان پريل هئي. ان ڪري چونڊ بہ اوکي هئي. ان کان سواءِ سنڌ ۾ فرعون ۽ ابوجهل بہ ملڻ مشڪل هئا جن جو پيغمبرن کي هئڻ لازمي هيو. نہ تہ پيغمبرن کي پٿر ڪير هڻي ها؟ سنڌي تہ ٿيا سڀاجهڙا، سڀ اکيون پوري ايمان آڻڻ وارا. وري جي ڪو اهڙو نبي ٿيڻ جهڙو مائي جو لال سنڌي ليپي پوي ها ۽ وٽس ڪو فرشتو وحي سهڙي ها تہ سندس ماشائي خطا ٿي وڃن ها ۽ سڄي عمر سئين نہ ٿئي ها. اسان کي پوليس واري ڏني ڊيجڙو ٿئي ٿو تہ ملائڪ آئي تہ جيڪر مجذوب ٿي وڃون. پر جي ڪنهن سنڌيءَ کي سڌيءَ طور بشارت ملي ها تہ هو مورڳو اعتبار ئي نہ ڪري ها. چوي ها تہ "ڇڏ يار اسان غريبن سان چرچا. ڪٿي مُنهن مريم ڪٿي الهيار." ان ڪري اهڙي آزمائش بہ اجائي هئي.

اهوئي فرق بنيادي هو سنڌين ۽ ٻين قومن ۾. پنجابين کي الله سائين ڪڏهن پلجي بہ رسول ٿيڻ جي آڇ نہ ڪئي. تڏهن بہ هنن سدورن پنهنجا سوديشي پيغمبر ڪڙا ڪيا. جڻ تہ اليڪشن لاءِ اميدوار تي بيهاريائون! قاديانين تہ هڪ عدد هادي بہ ٺاهيو. پر پنجابي هندن تہ گرونانڪ کان گرو تيغ

بهادر تائين ڏهاڪو ڪن اوتار لڳاتار ٿاهيا. سنڌي ته اهڙا مت جا موڙها، جو رڳو قلندر به پاڻ منهن نه ٺاهي سگهيا. اهي به ٻاهران آيا. توڙي جو قلندر ٿيڻ ڪا فارسي ته نه هئي. فقط ڇير ٻڌي نچڻو هيو. اسان جو ڇڙو اجرڪ پائي وڏيون مڇون رکي سيٽيون وڄائڻ تي زور. اسان ڪڏهن غزا نه ڪئي ۽ نه تواريخ ساز ٿياسون. پيغمبرن ڪي ته پٿر ڪڏهن به نه هنياسين. پر نه ڪڏهن ڪنهن قطب کي ڪاٺ وڌوسين ۽ نه ڪنهن وليءَ کي ڪوٽ ڏيجيءَ تي چاڙهيوسون. اسان وٽ جو هڪ اڌ شهيد ٿيو. اها مڙسي به ٻاهرين ڪئي. سنڌي ٻارهوئي آئي وئي جي ٿهل ٽڪور ٽانڊي ٽوپي ۽ مزمانيءَ ۾ مشغول. اسان پير فقير ته ٺهيو پر چورن کي به پناه ڏيندا رهياسون. دنيا جي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪو ڌاڪو مهيني اڌ کان وڌيڪ عرصو جٽاءُ ڪري نه سگهندو آهي. اسان وٽ صدين ۽ پيڙهين تائين سندن سلسلا هلندا ٿا اچن.

چون ٿا ته اسلام کان اڳ سنڌ جي رهاڪن کي ساڌ يا ساڌو سڏيو ويندو هو. شايد سادگي اکر به ساڌ لفظ کان ٽڪتل صفت هجي. ڇو ته سنڌين جي پورائي ۽ حضور شرمي اڄ ڪلهه جي الاٽمينٽ نه آهي پر صدين جي ميراث آهي. اسان جا ابا ڏاڏا جي اسان پاڻ اکين سان ڏٺا نهايت ابوجهه ماڻهو هئا. ظاهر آهي ته سندن وڏڙا به اهڙائي سچار ۽ سادڙا هوندا. سادو ٿي رهڻ اسان جي اباڻي ريت ۽ روايت آهي تڏهن ته جي ڌاريا ماڻهو پنهنجي گهران رسي نڪرندا هئا ته به اسان وٽ اچي اسان تي حڪومت ڪندا ٿي رهيا. اها اسان جي تاريخ آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته هاڻوڪي دور وارا البت ان روايت جي خلاف آهن. اڄ ڪلهه اسان جا ڏسڻا وائسڻا مهاندا ميان منو سڏائڻ خاطر پنهنجي عيبن جو لڪاءُ ڪرڻ ۾ مشغول ڏٺا ٿا وڃن. الاجي ڇو. خبر نه آهي ته ڪنهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ٿا گهرن؟ شايد ان غلط فهمي ۾ مبتلا آهن ته سندن پرڪارن جي ڪنهن کي پروڙ آهي ئي ڪانه. جو هڪ غلط تاثر آهي، سنڌين کي پنهنجن توڙي پراون جا افعال برابر سجهن ٿا ته هو کهڙا ڇڱا مڙس آهن. پر انڌي کي انڌو ۽ ڪوڙهيئي کي ڪوڙهيو چوڻ سنڌين جو وڙ نه آهي. هو ڄاڻن ٿا ته انسان خطا جو گهر آهي. پوءِ ڪو ڪڇو ڪوٺو ته ڪو ڏهه منزلو مڪان. صحيح سنڌيءَ جي ته سڃاڻ ئي اها آهي ته "جوئي آهي سوئي" سڏائي ۽ اهوئي ٿي رهي جو ئي آهي.

سنڌين جي سادگي ۽ سچائي واري روايت جو انوکو مثال هيو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي . نه فقط پاڻ کي هڪ مثالي شخصيت طور پبلڪ آڏو پيش ڪرڻ کان پرهيز ڪيائين. پر اٿلندو پنهنجي ذاتي اوڻاين تان پردو کڻي کين سيهڙي سميٽي "ڪيئي ڪتاب" لکي پنهنجي خرچ تي ڇپائي پڌرو ڪيائين. وڏ وڏيرا ۽ ڪبيرا ڏوهه گناه ته ٺهيو پر جي عيب ثواب چار ديواريءَ جي انڌيري ۾ ڪيا هوائين، اهي به سئي سڳي سوڌو ٻانگ ڏيئي چوندو ويو. جڻ منڪر نڪير واري آڏو پڇا ۾ سؤ

چوهڻ واري زباني ٿي ڏنائين! ان وچور سان ”مان“ جي مومل واري ماڙي ڍاهيندي مون جهڙس ٻيو ڪونہ ڏٺو. جڏهن وڃڻ جي ويل آئي تہ سيني سان موڪلائي توڪلائي هوڪو ڏيندو هليو ويو. ”يارو، ڇيو آکيو معاف ڪجو. اڄ سن ٻياسي جي آهي آخري رات. ٻيلي اسان جي موڪلاڻي اٿو.“ سنڌ جي ويرانيءَ کي جس هجي جو ڪوڙ ۽ ملاوٽ واري دور ۾ بہ پئي ڳامون سچار پيدا ڪري!

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي لاڙ جي شهر ماتلي جو زميندار هيو. وڏو رنگين مزاج ماڻهو هيو. ڳائڻ وڄائڻ جو شونقين، ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ مجلسي مڙس هو. پنهنجي سر ڪٽي ڇنجي تہ هڪ قسم جو ميلو ملاکڙو بہ هيو. ننڍپڻ کان ئي فلم ۽ ڊرامہ جو شوق سر تي سوار ٿيس. 1928ع ڌاري بمبئي وڃي فلمي دنيا ۾ داخل ٿيو. جوانيءَ جا ويهارو سال ان جنون ۾ گهاريائين. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ 1947ع ۾ فلمي لائين ڇڏي ماتليءَ ۾ ڳوٺ اچي پنهنجو وڏيرڪو ورثو سنڀاليائين. اداڪاريءَ کي الوداع ڪندي بہ ذهني طور ايڪٽر ٿي رهيو. پنهنجي بقايا پوري زندگيءَ کي ڊرامائي انداز ڏنائين. جنهن ڊرامي جو هيرو توڙي ولين پاڻ ٿي رهيو. باقي سندس چوگرد ايڪسٽرا ڪردار هوا، ڊائلاگ هئا يا سينري هئي. پوءِ ڪڏهن ناٽڪي محفلون هيون تہ ڪڏهن جام ۽ طعام جون رنگ برنگي پارٽيون هيون. يا وري رقص سرود جا مجرا هئا!

”ڪيئي ڪتاب“ جو عمر جي آخري حصي ۾ لکيائين، سو سندس زندگيءَ جي پروگرام وارو ٽائيم ٽيبل هيو. هن ڪتاب ۾ اهي سيئي منزلون وچور سان بيان ڪيون اٿس جي عمر جي هر موڙ تي طئي ڪيائين. پنهنجي حياتيءَ جي اسٽائيل تي فتوا ڏيندي ڄاڻائي ٿو تہ ”دولت جي فراواني، حسن پرستي، شرابن طهورا ۽ ثقافتي رنگ جي مجلسن ۽ محفلن مجذوب بڻائي پاڻ ۾ مدغم ڪري ڇڏيو.“ پر عجب اهو هو جو مئہ ۽ موسيقي، عشق ۽ محبت، محفلن ۽ صحبتن تي سندس رام ڪهاڻي پڇاڙيءَ ٿيڻ بجاءِ اڃا اڳيرو رڙهي سندس ان انساني صلاحيتن کي چمڪائي روشن ڪري ٿي جي منجهنس سمايل هيون. هي برابر آهي تہ منجهنس خود ثنائي ۽ سماجي لاغرضيءَ جهڙيون ڪمزوريون موجود هيون. جي پاڻ تسليم ڪيون اٿس. پر ساڳئي وقت منجهنس غضب جي صاف گوئي ۽ حق گوئي بہ هئي، جا اخلاقي جرئت اسان ۾ اڻلڀ آهي. جوانيءَ جا جشن ۽ شباب جا شغل اها عيش عشرت هر وڏيرو ۽ هر وڏو ماڻهو ٿو ڪري. اسين مسڪين بہ جيڪر وس کان چار پهر نہ گهٽايون پر ڏن دولت نہ هئڻ ڪري بيوس آهيون. پر پنهنجا پرڪار پڌرا ڪرڻ ۽ اهو بہ لکت ۾ ۽ وري ڪتاب ڇاپڻ! سو بہ ڦٽڪن واري زماني ۾! هي وڏي همت ۽ جرئت جو ڪم آهي.

پاڻ کي سرخرو ڪرڻ واري طبعي لاڙي لاءِ رئيس تي الزام ڏرڻ بي انصافي ٿيندي ڇاڪاڻ ته اٽاه لاهين چاڙهين کان سندس زندگيءَ جو گذر ٿيو هو. ان مسافريءَ جي روشني ۾ سندس خود نمائي ۽ خود ثنائي هڪ لازمي ڳالهه آهي. هڪ ته هو اداڪار هيو ۽ ائڪٽر جي ڪا پرائيوٽ يا خانگي زندگي ٿيندي ئي ڪانه آهي. شوبازي سندس اداڪاري جو فن آهي. ان ڪانسواءِ رئيس وڏيرڪو ۽ سڪيلڏو ٻار ٿي پيلو نپنيو هو. اجان سمجهه جهڙو مس ٿيو ته ماءُ پيءَ وچ ۾ جهڳڙو شروع ٿيو جنهن آخر وڃي علحدگيءَ جي شڪل اختيار ڪئي. رئيس به ماءُ سان گڏ پيءَ جي ڇانو کان ٻاهر اچي ماماڻي ماحول ۾ آيو. سندس مامو خانه بدوش ۽ مرلي وڄائيندڙ جوڳي هيو. جنهن وٽ رهندي رئيس نه فقط ڇڙواڳ ۽ ڇيڪ ٿي رلندو رهيو پر جوئا ۽ هٿڙي هڻڻ جا هنر به پرايائين. پئسو نه هئڻ جي ڪري ڪجهه عرصي تائين محنت مزدوري ڪندو رهيو. جنهن مدت ۾ خاصا ڏک ڏاڪڙا به ڏٺائين. ڪيس نه سمجهو ساٿي مليو سگهيا ۽ نه استاد. تعليم به اڌو گابري حاصل ڪيائين ۽ اها به ڇٽن درجن تائين. نتيجي ۾ سندس طبع جو ارڏو ۽ لاپرواه ٿيڻ ڪا حيرت جي ڳالهه نه هئي. جڏهن پيءُ سان پرچاءُ ڪري دولت جو ڏٺي ٿيو ۽ زر بيسيار ٿي ته پوءِ عشق نهه پهه ٿي ويو.

زندگي موج مستي ۽ مزي ۾ گهاريائين جا سندس خيال ۾ صحيح زندگي هئي. فڪر ۽ ڳڻتي لاءِ نه هيس وقت نه واندڪائي ۽ نه سبب. ماضي توڙي مستقبل جي وهم گمان ۾ ته اهو پوي جنهن جي ”حال“ ۾ چاڙهو نه هجي، رئيس وٽ ”حال“ هيو ۽ اهو به وڏو خوشحال. اهڙو جو هر ڏينهن ۽ هر گهڙيءَ کي سالگره جي جشن جيان ملهائيندو رهيو. ننڍ لاءِ به چوندو هيو ته وقت کي اجايو زيان ڪرڻو آهي پر مجبوري آهي جو اکيون ٻوٽجي ٿيون وڃن. حيدرآباد وڃڻو هوندس ته موٽر ۾ ٻاءِ روڊ وڃڻ بدران ٻيڙي سنبرائي ڦليلي جي وهڪري سان حيدرآباد اچي لنگر هڻندو. ڇي موٽر ۾ ٻوٽ ٻڌي ٿو وڃڻو پوي ۽ ٻيڙيءَ ۾ ساز سرود ۽ سنگت ساڻ ٿي هجي ۽ راسوڙا ڳائيندي سفر ٿو گذري. ڦليليءَ سان هوئڻ به دلي لڳاءَ هيس. پنهنجو گهر (ماءِ نيسٽ) يعني آکيرو به ڦليليءَ جي هنج ۾ اڏيو هوائين، جتي سندس اوطاق هئي. جڏهن سندس واهيري جي ويل آئي ته پساه به ان آکيري ۾ ڏنائين جتي هاڻ پاڻ به آرامي آهي.

راڳ رنگ سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هيو. خاص طور لوڪ راڳ! توڙي جو ڪلاسڪي موسيقيءَ جي به ڄاڻ هئس. پاڻ ڳائيندو به هيو. بي سرو نه هيو پر آلاپ ٻاڙو هيس. جي ڳائڻ تي پيٽ گذران هجيس ها بک مري ها. سازن جي سرتار ۽ ناچ جو ڄاڻو ۽ ماهر هيو. جڏهن بدن ڀاري ٿي ويس ته پوءِ ”ڊفلي“ ڪٽي فقط جهمر وارا هٿ ڪٽندو هيو. ڊفلي سدائين ساڻ هوندي هيس. محفل ڪنهن جي به هجي راڳ ڪوئي به ڳائي، پر رئيس کي ريچڪ پيو ته ڪڏي ڪاهي پوندو ميدان ۾. پوءِ ڪنهن کي

وٽي نہ وٽي، پاڻ نچندو ۾ ڳائيندو رهندو. سندس اهڙي هوڙيائيءَ تي اڪثر دوست خفيءَ بہ ٿيندا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اشارو ڪندي ڄاڻائي ٿو ” منهنجي اها پراڻي عادت آهي تہ هميشہ ٻين جي رنگ ۾ پنگ ٻڌجي ٽپي پوندو هيس . . . آءُ بي خوديءَ ۾ اچي نچندو ڳائيندو وڄائيندو رهندو آهيان. پوءِ ڪي محبت خاطر تعريف ڪندا آهن. مگر آءُ ان لاءِ قصور وار نہ آهيان. ڇاڪاڻ تہ ضدي جذباتي ۾ خود سرا هئڻ ڪري ڪنهن جي بہ راءِ يا اختلاف راءِ جو ڪڏهن خيال نہ ڪندو آهيان. پوءِ اهي سڄڻ ساٿي ڇو نہ هجن. هاڻي طبع ايتري پختہ ٿي چڪي آهي جنهن ڪي نہ ٽوڙي ٿو سگهجي ۾ نہ موڙي. وري الله جا احسان آهن جو لاڏ ڪٽڻ وارا بہ موجود آهن.“

سونهن ڪنهن کي نہ وڻندي هوندي، پر رئيس لاءِ هر حسن پوڄا پاٺ ۾ پرستش لائق هيو. سهڻين صورتن تي اکيون سيڪڻ يا سوپيا جي ساراه ۾ سرڪيون پرڻ سندس مجازي عشق هيو. سندس راءِ مطابق جسماني هَوس بہ ايتري جائز ۽ لازمي هئي جيتري دولت جي چوس، سياست جو لڳاءُ يا ثقافت جي الفت. سڀ کان سلوڻي گفتگو هوندي هيس عشق محبت جي شعر شاعريءَ واري. نامور شاعرن جي صحبت ۾ سنگت ۾ گهڻو ڪجهہ پرايو هئائين. هڪ وار شعر ۾ شروع ٿيو تہ پوءِ ٻڪر وال جي وڏڦڙي مينهن جيان جيسين گوڏي ڀوڙ نہ ڪري تہ بس نہ ڪندو. پر سندس ڪمال هيو پنهنجي پچار ۾ جڏهن پري پرستانن جو ذڪر خير ڇيڙيندو هو. پنهنجي ذاتي اعمال کي يادگيريءَ جي گمناميءَ کان گهلي ٻاهر اسٽيج تي آڻي ڪڙو ڪندو هيو. جيئن ڪو ڌاڙو پنهنجي چوري يا ڌاري واري مال مڏي بنا پونگي ونڻ جي مالڪن کي موٽائي ڏي ۾ توبهہ تائب بہ نہ ٿئي.

پنهنجي جنم پتريءَ گڏ رئيس، پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ جي مشاهدا ڏٺا، جن شخصيتن سان لهہ وچڙ ۾ آيو يا جن شهرن کان گذر ٿيس تن جو بہ پيراڻتو ۾ سربستو احوال رڪارڊ ڪيو اٿائين. جا هڪ وڏي تاريخي خدمت آهي. سندس يادداشت بہ ڏاڍي پختي هئي. ويهہ سال اڳ ماتليءَ ۾ جا موالين جي مجلس ڪوٺائي هئاسين. ان ميلي تي جي پيگ پاڻيءَ جو ٻاٽليون، پنگ جا ڪونڊا، جمنيون، چرس جون سيلفيون يا نسوار جو دٻليون استعمال ٿيون هيون تن جا انگ اکر بہ ڄاڻايا اٿائين. شخصيتن جا خاڪا چٽنيندي سندن طبع جا اتار چڙهاءَ سياسي اٽڪلون ۾ مصلحتون بہ ايمانداريءَ سان بيان ڪيون اٿائين. پنهنجي لاڪ لاهيندي يا يارن جي ساک ڪندي، ڪن شاهي ٽڙن جا چوڏا لاهڻ ۾ ڪا ڪس ڪسر نہ ڪئي اٿائين. جيئرن تي جرح تہ مباح هئي، البت مرحومن تي ميار مناسب نہ هئي. پر هاڻ پاڻ بہ وڃي وٽن پهتو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن تي چوہ چنبڙ سندس نيت ٿي نہ هجي. پر مدهوشيءَ ۾ پورس جي هاٿيءَ جيان پنهنجن کي لتاڙي ويو هجي. ڇاڪاڻ تہ رئيس ذاتي طور تي هڪ

محبتي ماڻهو هيو. منجهنس ڪيئي اوڻايون پوڻايون هيون. پر ڪنهن جي ڄاڻي ٻجهي دل ڏکوئڻ ته ڇڏ پر ڪڪ ڪي به رنجائڻ جي عادت منجهنس مور نه هئي.

ڪجهه عرصو اڳ سائين حسام الدين شاه جي فوتيءَ جو ٻڌي، ناچاق هوندي به پاڻ ڪٽائي اچي تڏي تي ڪراچي پهتو. سائينءَ سان سندس ڪيتري سک محبت هئي اهو اظهار سندس اکين زار زار ۽ بار بار ٿي ڪيو. ٻيلي روئڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. خاص طور وڏي عمر ۾. جڏهن ڳوڙهن جي ڪوتا ئي ٻڙي ٿي بچي. ننڍي ۽ وڏي راشدي صاحبن سان افسوس ۽ عذرخواهي ڪيائين. پوءِ مون کي پاسيرو ويٺل ڏسي سرڪندي اچي ويجهڙو ويٺو. سس پس ڪندي چيائين ته ادا هي کهڙو قهر ٿيو. پير سائين کي جي مڪليءَ ۾ دفن به ٿيڻو هيو ته هڪ مولويءَ جي پيرانديءَ کان ڇو؟ پير سائين جي ملن مولوين سان ته پوت ڪانه هئي. گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه ڳالهيون ته اهڙيون ڪندو هيو. مون ڪيس ٻڌايو ته شيخ السنڌ جي قبر به اتي ئي هئي ان لاءِ وصيت ڪئي هئائين. چي، عقيدي مطابق ماڻهن جا رخ رواج به عجيب هوندا آهن. ڪن کي پنهنجي ايمان ۾ شڪ هوندو آهي. ڪن کي سفارش يا بخشش جي لوڙ هوندي آهي. پر سوال هي آهي ته جن سان جٺري پت برادري نه هجي ته مئي پڄاڻان انهن جي پيرانديءَ تائين پهچڻ عجيب لڳي ٿو.

فوت ٿيڻ کان اٽڪل ڏيڍ مهينو اڳ ساڻس ڪراچي ۾ ملاقات ٿي. پاڻ پير پري آفيس ۾ اچي مليو. آءُ هميشه ساڻس نوڙي ملندو هيس. منهنجي پيءُ جو نالي ياڻي هيو. ڪجهه اسان ٻنهي جا افعال به هڪ جهڙا رهيا هئا. مون هٿ ٻڌي رات جي مانيءَ لاءِ عرض ڪيو. کلي ويٺو. چيائين رات جي ماني ڄام انور علي وٽ آهي ۽ آءُ سندس پاران اوهان کي به دعوت ڏيڻ آيو آهيان. سومهڻي ٽاري رئيس سان ڪچهري ٿي. ست اٺ ڄڻا ٻيا به ڄاتل سڃاتل ۽ ادبي مذاق وارا دوست شامل هئا. اڌ رات تائين پاڻ ۾ محبت ونڊيسون. رئيس اسان سيني کان عمر ۾ سرس هيو. پر الله ڄاڻي ته مڙني ۾ جوان سال ڳڀرو ٿي ڏٺو. نغاري جيان وڄندو رهيو. پوءِ ڪڏهن ڊرامن جا پارٽ هئا ته ڪڏهن شعر وشاعري هئي. ويٺي سوچيم ته جي 75 سالن ۾ رئيس جو اهو رونشو هيو ته چاليهه سال اڳ ڇا هوندو. سندس زندگي هئي يا طوفان؟ اڌ رات پڄاڻان رخصتي ٿي. پر رئيس جي مرضي مور نه هئي. ڇي رات اڃان بالغ مس ٿي آهي. اسان کي اها ڪل ته ڪانه هئي ته رئيس ۽ ڄام صاحب سان اسان سيني جي اها آخرين مجلس ۽ موڪلاڻي هئي. انسان کهڙو نه بي خبر بندو آهي.

رئيس مرحوم انيڪ خوبين جو صاحب هيو. هميشه پنهنجي حال ۾ مست الست رهيو. جو ڪجهه به ڪيائين ته ڇاتي ٺوڪي ۽ پڙهو ڏيئي پوءِ. پهريون سنڌي هيو جنهن فلم لائين اختيار ڪئي.

جا فلم تيار ڪيائين ته اها به ”ايڪتا“ انساني اتحاد ۽ ميل ميلاپ خاطر. فلميءَ زندگي ۾ ناماچار ڪڍي وري اچي سنڌ جا وڻ وسايائين. پنهنجي ڦليلي واري آڪيريءَ ۾ ويٺي راڳ ويراڳ جي رهاڻ ۾ روح ريجهائيندو رهيو. ثقافتي فنڪارن کان ويندي علم ادب جي صاحبن تان صحبتون رهيس. سياست جي شغل ۾، ۽ خاڪسار تحريڪ ۾ به بهرو ورتائين. سنڌ جي مشهور معروف هستين سان دوستيءَ جو دم هيس. سن جي سيد وٽ سندس سالگره تي ڳانٽا وٺي وڃي ڇيڇ وجهندو هو. هڪ دفعي اهڙي موقعي تي جڏهن رئيس ڳانٽن مٿا ڏهين رپين جا نوٽ ٽي گهوريا ته سيد پري کان هڪل ڪري منع ڪئي ته رئيس اسان وٽ اهو رواج نه آهي. جواب ۾ چيائين ته ”قبلا اوهين ڀلي پنهنجي رواج تي قائم رهو. پر اسان پنهنجي ريت ۽ روايت تي رهنداسين.“ سدائين پنهنجي روايت تي اڏول بيٺو رهيو.

ڊاڪٽر ڊرئگو

ويجهڙائيءَ ۾ سکر براج جو پنجاه ساله جشن ڏاڍي ڌام ڌوم سان ملهايو ويو جنهن ۾ ديس پرديس جي سيٽن ۽ سڄڻن دل وجان سان ڀرپور بهرو ورتو. براج جي 1932ع ۾ شروعاتي اڏاوت کان پوءِ، هلندڙ صديءَ ۾، شايد هي پهريون پيرو هيو جو ملڪي ماڻهن کي پنهنجي وسريل سنڌوءَ جي سرت ۽ سمڪ پيئي ۽ ساڃهه آئي. لک لائق انجنيئر ڌهر صاحب جا، جنهن سونهري جشن ملهائڻ لاءِ لاءِ ست ستي، سک سان سانباهو ڪيو ۽ قرب جي ڪوٽ ڏيئي ميلو مچايو ۽ مهراڻ کي مهت ڏيئي سندس ڳڻ ڳائي اسان سيني جو منهن مٺي ڪيو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسين ساڳي ريت، پنهنجن انهن سيني حال ڀائي حمائتين جو قدر ڪيون ۽ سندن ٿورا مڃيون، جن ماڻهن، سنڌوءَ جيان هزارها ميل جهاڳي ٻاهران اچي، نه فقط اسان سان پال پلايا ۽ وڙڪيا، پر جي اڄان سوڌو اسان جي ڏک سک ۾ برابر جا ساٿي آهن. خاص طور اهڙا آديسي جن اسان وٽ ۽ اسان جي اڱڻ اچي اسان جي زخمن ۽ ڦٽن جي ملم پٽي ڪئي ۽ اسان جي دکي دل جي دوا دارونءَ گڏ آپل ۽ آٿت ڏيئي اسان جي مسيحائي ڪئي.

اهڙن انسان دوست، خدا جي بندن ۾ هڪ آهي ڊاڪٽر ڊرئگو جو ڪافي زماني کان سنڌ جي عام ٿري ماڻهن جي سماجي ڀلائي ۽ صحت سنوار ۾ رڌل آهن. ايندڙ سال جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجهتر سال عمر ۾ پير پائيندو ته لاڙ۾، سندس لڳاتار انسان خدمت جا پنجاه سال پورا ٿيندا. مرڻ کان پوءِ ته اسين پنهنجي هر مهربان مٽان سندس خدمتن بدلي جو تاج محل اڏيندا آهيون اهو ته ظاهر آهي. پوءِ ڇو نه، اهڙي موقعي تي، اسين پنهنجي هن محسن مسيح جي جيئري، سندس "سونهري جشن" ملهائڻ جو فخر حاصل ڪريون ۽ اهڙي مانائتي ريت پنهنجي دلي شڪر گذاريءَ جي هڪ روايت قائم ڪريون؟

ڊاڪٽر ڊرئگو، گوئا (ڀارت) جي خوبصورت شهر "انجيرا" جو رهاڪو ۽ ڪئٿولڪ ڪرستان آهي. ڊاڪٽري پيشو اختيار ڪرڻ کان پوءِ "دين ڌرم" جي تنگ تپن ۽ تعلقن کان ٻاهر رڙهي اچي عالمي انسانيت جي اٿاه حلقي ۾ داخل ٿيو. اڄ کان اٺونجاهه سال اڳ، 1933ع ۾ ڊاڪٽري پاس ڪري، ميرپورخاص ۾ پنهنجي مامي، "سرجن راڊرڪس" وٽ روزگار سانگي سان اچي سهڙيو. سندس مامو 1936ع ۾، سنڌ جي بمبئي کان الڳ صوبي ٿيڻ ڪري، پنيان قرض چڏي، واپس لڏي پلاڻي وطن روانو ٿي ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو جنهن ان وچ ۾ اسپتال ۾ نوڪري شروع ڪئي هئي. سو هڪ الله ڪري ۽ هن ساٿيهه کي وطن ٻڌائي ميرپورخاص ۾ ويهي رهيو. ڪيس هڪ سني ۽ هڏ ڏوکي ڊاڪٽر هئڻ ڪري،

ڪيترن هنڌان سٽيين نوڪرين جي آڇ ٿي، پر ڊاڪٽر کي پئسي جي لالچ ڪڏهن ڪڏهن به نه گهيتاري سگهي ۽ نه ڏتاري. هو چند سڪن جي چمڪي تي انهن مارواڙن کان الڳ ٿيڻ لاءِ هرگز تيار نه ٿيو جن کيس پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏنيون هيون. شهري ماڻهن جي شناسائي ته هوندي به ڪنهن مطلب ۽ مقصد خاطر هوندي آهي، پر ٿر ۽ برجا واهڻائي، ڪولهي، ڀيل ۽ واگهري، جي سچي دل سان سندس شيدائي هئا، تن کي ڊاڪٽر ڪئن ٿي ڇڏي سگهيو؟

سندس اڻٿڪ ۽ لڳاتار ڪوشش جي نتيجي ۾ هن وقت ميرپورخاص ۾ درجن جي لڳ ڀڳ اسپتالون قائم ٿيل آهن. انهن ادارن ۾ عام اسپتالن کان الڳ ٻيا ڪيترا صحت گهر شامل آهن جئن ته ٻارن لاءِ "پوليو" مرڪز ڪوڙه لاءِ مرڪز "موتاج" ٻارن لاءِ تربيتي مرڪز مائن ۽ ٻارن جي پرگهور لاءِ سينٽر، ۽ سلهه گهر. سماجي ۽ ثقافتي مرڪز انهن کان جدا آهن، جئن ته يتيم خانه، پاڙيسرين لاءِ صحت گهر، لوڪ ادب ۽ لئبرريون. چونڊ شهرين کي "سماجي ڀلائي" لاءِ آماده ڪرڻ لاءِ "روٽري ڪلب" قائم ٿيل آهي، جتي تجارت ۽ ٻين ڌنڌن وارا ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي انسانيءَ بهبودگيءَ بابت سوچ ويچار ۽ عمل ڪن ٿا. روٽري ڪلب جون ڪافي شاخون ڦهليل آهن،تنهنجو گورنر پاڻ آهي جو "عالمي سطح" تي مقرر ڪيو ويندو آهي. هن ڪلب سهاري، گلن ۽ ڦلن جي نمائش ۽ انساني سهائتا لاءِ چنده گڏ ڪرڻ ۽ غريب مسڪينن کي مدد ڪرڻ وارا ادارا قائم ڪرڻ سرفهرست آهن. جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو جي خدمتن جو پڙاڏو ٿرپارڪر ۽ سنڌ صوبي جي سرحدن کان پرپرو ٻڌڻ ۾ آيو ته پاپائي روم کيس اٽليءَ ۾ گهرائي "سر" جو خطاب ڏنو. "سر" جو هي خطاب انهن ٽڪو لقبن کان گهڻو مختلف ۽ مٿيرو آهي جي اسان جي وڏيرن کي سندن چاپلوسي ۽ خوشامد ۽ پنهنجي ملڪ سان دغا دولاب بدلي ۾ عطا ڪيا ويندا هئا. ڪجهه سال اڳ ڊاڪٽر ڊرئگو کي آمريڪا گهرائي، اتي جي سياسي جماعتن پاران سندس آڌرڀاءُ ۽ آجيان ڪئي ويئي ۽ سندس انسان دوستيءَ کي هڪ مثالي خدمت سڏيو ويو.

انساني دک درد هلڪو ڪرڻ لاءِ دائمي ڪوٺا قائم ڪرڻ کان سواءِ ڊاڪٽر ڊرئگو جي وڏي ۾ وڏي خدمت آهي "پاڻ جهڙا هڏڏوڪي ورڪر تيار ڪرڻ". ادارا ۽ جماعتون ته پلڪ پهر ۾ اڀري سگهن ٿيون. پر جيستائين انسانيت جو درد ۽ درد جي دور ڪرڻ واري صلاحيت رکندڙ ماڻهو موجود نه آهن ته پوءِ سموري ڪوشش ۽ سيڙپ بيسود ثابت ٿئي ٿي . هڪڙا اهڙا به انسان هوندا آهن جي برپٽن ۾ باغ باغيچا ۽ محل ماڙيون اڏي جڏهن پاڻ لڏي ويندا آهن ته وري سندن تڏي اهائي سڃ ۽ ويراني وڪوڙي ويندي آهي جهڙي اڳ هئي. سنڌ ۾ اهڙا ڪيئي "دودو ڏور ۽ چنيسر ڇائي" ٿي گذريا آهن. جن آئي

رتوچاڻ ٿي ۽ وئي خاڪ اڏاٽي. اهي ماڻهو ٿر واري برسات جي وسڪارن جيان آهن جي وسن تہ ٿر نہ تہ بر ٿي بر. اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيئي حاذق حڪيم هئا. جن وٽ نادر نسخہ هئا، ڪيترا استاد ڪاريگر هئاجن جي فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. پر اهي سڀ سامان ساڻ ڪڇ ۾ ڪٽي وڃي قبر ۾ آرامي ٿيا پر فيض ڪنهن کي نہ بہ ڏنائون. جنهن وٽ نانگ جي ڏنگ جو لاثاني علاج هيو ۽ فقط دوا پهچڻ جي دير هئي تہ ان سائينءَ جي سنورائي پنهنجي پٽ کي بہ ان حڪمت عمليءَ کان نراس ڪري مري ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو اسان جي اهڙين روايتن جي ابتڙ ڪيئي ماڻهو پنهنجي همراهيءَ ۾ آڻي کين تربيت ڏيئي اهڙي لائين تي لڳايو آهي جو نہ کين لالچ جي لهس لڳڻ جو ڪو انديشو آهي ۽ نہ سندن اخلاقي پنڌڙيءَ تان ٿڙڪڻ جو ڪو خطرو.

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ دنيا ۾ سڀ کان اتم پورهيو آهي ڪيتي. ڇاڪاڻ تہ هاري راتيان ڏينهن نانگ لتاڙي پوک پچائي انسانيت جي تباخ پيٽ جي پالنا ۽ سندس اوگهڙ کي ڍڪائي ٿو. هيءَ بي ڳالھ آهي اسان اهڙي پورهيت کي انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ رکي پنهنجي آبائي ڦرمار واري روايت کي زنده رکندا ٿا رهون. پر خدمت خلق جي سطح تي سڀ کان اول ۽ افضل پيشو آهي ڊاڪٽر جو. هي برابر آهي تہ ڊاڪٽر ڪنهن کي نہ زندگي بخشي سگهي ٿو ۽ نہ عمر وڌائي ٿو ڏئي. پر انسان جي درد کي دفعي ضرور ڪري ٿو سگهي. جنهن ڏس ۾ هڪ رواجي ڏند جي سور لاهڻ واري احسان جو عيوضو بہ ڪو انسان چڪائي نہ ٿو سگهي. جڏهن وري اهو ڊاڪٽر پنهنجي لوڀ لالچ ۽ شخصي آسائش کي ترڪ ڪري ايمانداري سان ”انساني خدمت“ کي پنهنجو مول مقصد بڻائي ٿو تہ پوءِ سندس درجو وڃيو ولين ۽ قطبن جي قطار ۾ بيهي. هونئن تہ زندگيءَ ۽ موت جي پورٽ فولئي ۾ الله ڪنهن کي بہ شريڪ ۽ شامل نہ ٿو ڪري، سواءِ شفا جي. شفا پڻ الله جي ذات آهي ۽ جو بہ ان ذات کي ڏوڪڙن تي وڪرو ڪندو تہ پوءِ نہ اهو ان ذات جي مالڪ ٿيڻ جي لائق آهي ۽ نہ ڪڏهن ٿي رهندو. پر اهي ڊاڪٽر جي وڏيون رقمون اڳاڙڻ ۾ پنهنجا هٿ ميرا نہ ٿا ڪن تہ سندن هٿ ۾ ”هٿ شفا“ سونپي وڃي ٿي ۽ ستين ڦڪين کي فرق ڪرڻ جو امر الاهي جاري ٿئي ٿو. اها رعايت هر ان ويج طبيب ۽ ڊاڪٽر لاءِ عام جام ڪليل آهي جو مريض جي نبض کي ڏسي ۽ چڪاسي ٿو ۽ نہ سندس کيسي کي.

ڊاڪٽر ڊرئگو جي اسپتالون، سماجي ۽ ثقافتي مرڪز قائم ڪيا، اهي نہ راتو رات جادوءَ جي زور تي ٺهيا ۽ نہ وري سندن تعمير ڪنهن الادين واري ڏيئي جي جنن طرفان ڪئي ويندي. ڪيتري ڏسٽن وائسٽن کي غلط فهميءَ بہ پيدا ٿي. خاص ڪري سرڪاري ڪامورن تہ سندس رٿن ۾ روڙا اٽڪائڻ جي ڪافي ڪوشش بہ ڪئي. هونئن بہ هر ضلع خواه ڊويزن جو حاڪم هر ان ڪارج جي

مخالفت ڪندو آهي جنهن ۾ سندن بجاءِ ٻين جي نيڪ نامي ٿئي. اهڙا عملدار مينهن وساڻن ۽ موسمي تڏن جيان ايندا ۽ گمناميءَ ۾ غرق ٿيندا رهيا. ڊاڪٽر ڊرڱگو ڪڏهن پلجي به ناموس ۽ ناماچار جي پٺ نه ورتي ۽ نه ڪڏهن پنهنجي پذيرائي لاءِ لاف هڻئي. هن پنهنجو رت ست، جسم ۽ روح بيمارن جي صحت ۽ سنوار ۾ سيڙايو. ماڻهن کي اها ڄاڻ نه هئي ته ڪيس ائين ڪندي ڪيتري نه دلي راحت ۽ روحاني آسيس حاصل ٿي هئي. مريضن وٽ ڊاڪٽر کي ڏيڻ لاءِ فقط به چيزون هيون: هڪ پئسا ۽ ٻيو شڪرانو بجا آڻڻ. ڊاڪٽر ٻئي نمبر واري عيوضي کي اڪيون ڀوتي قبول ٿي ڪيو. گذريل هفتي جڏهن شام ڏاريءَ آءُ سندس قدمن چمڻ لاءِ ميرپور پهتس ته حسب دستور هو پنهنجي رفيقن گڏ بيمار ۽ لاچار ماڻهن جي دک ونڊڻ ۽ دوا درمل ڪرڻ ۾ مشغول هيو ۽ رات جي ڏهين بجي تائين اسپتال ۾ رهيو. 75 سالن عمر جو ماڻهو اپي پير ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ لڳاتار مريضن جي چڪاس ۽ علاج ۾ بيٺو رهي اها پڻ هڪ عبادت آهي ۽ نه ڏندو. ڊاڪٽر ڊرڱگو جي هڪ ٻئي رفيق ڊاڪٽر گفتگو ڪندي ڄاڻايو ته ڪجهه ڏينهن اڳ اڌ رات ڌاري هڪ مريض سندس گهر جو ڪڙو کڙڪايو. ٻاهر اچي ڊاڪٽر ڪيس ميار ڏني ته ڀائو دوا وٺڻ جو ڪو وقت ٿيندو آهي ۽ هي مهل آرام جي آهي. مريض چيو ته "سائين اوهان جو وات گلاب. پر اوهان چٽن ڪتن کي ڪجهه سمجهائي ڇڏيو ته بيگاه وقت واٽهڙن کي نه ڏاڙهين ۽ نه چڪ پائن، ڇاڪاڻ جو ان وقت ڊاڪٽر آرام ۾ هوندا آهن."

اسپتالون ۽ صحت مرڪز ته هر شهر ۾ موجود آهن پر فرق آهي فقط مريض جي سنڀال، صحيح علاج ۽ ڊاڪٽر جي في جو. ننڍن شهرن ۾ اسپتالون آهن پر دوا ندارد. ڊاڪٽرن جي ڀائيچاري ۾ دوائن جا دڪان شهر ۾ ڪليل آهن. اهي اسپتالون سرڪار تي بدنما داغ آهن ۽ خزاني جي ڏيوالي هئڻ جو ثبوت. سول اسپتال ۾ غريب مريضن کي دوا بجاءِ پاٽي پڙهي پياريو ٿو وڃي. وڏيون اسپتالون آهن وڏن ماڻهن جي مرڻ جا ٺڪاڻا. جتي سندن ناٽي جي حصه رسيءَ کان پوءِ لاش وارثن حوالي ڪيو ٿو وڃي ۽ وارثن جون به داڪٽر جيان فوتي جي بئنڪ بيلينس ۾ اکيون ڪتل هونديون آهن. اڳ مرڻ وقت مُلوا اچي "ياسين" پڙهندو هيو. هاڻي ڊاڪٽر "يا قبان" جو وظيفو ڪندا ٿا رهن. پنج ئي آڱريون برابر نه آهن پر ڳالهه آهي اڪثريت جي. ڊاڪٽر ڊرڱگو کان پڇيم ته آخر اسان جي ديسي ڊاڪٽرن تي به ڪڏهن انسانيت جو پاٽي چڙهندو يا سندن سنوار لاءِ ڪو مهدي يا هادي الڳ پيدا ٿيندو؟ ڊاڪٽر کلي چيو ته اسان جو ذهني صلاحيتون هر وقت اسان کي پنهنجن بدنصيب ڀائرن، محنتي مزدورن ۽ غريبن جي مدد لاءِ للڪاري رهيون آهن. پر شرط هي آهي ته اسان جو ضمير بيدار به آهي يا نه؟ ٻي حالت ۾ اندر جو آواز

ٻڌي نہ سگهنداسون. اسين پنهنجي زندگيءَ فقط پنهنجي ذهن ۽ ضمير مطابق سڦلي بسر ڪري ٿا سگهون. اوهين دعا ڪريو تہ اسان جي ڊاڪٽرن جي اندر وارو ”سول سرجن“ شل سجاڳ ٿئي!

”مون کي تہ پنهنجي چوگرد مفلسي ۽ مرض جي شڪار ٿيل ٿرين کي ڏسي هڪ قسم جو دل ۾ ڏک ۽ سور اپرندو آهي. مون کي جسماني ۽ روحاني صدمو پڻ رسندو آهي. آءٌ سدائين سوچيندو آهيان تہ مون کي جڳ جو مالڪ ايتري توفيق ۽ وصيعت بخشي تہ آءٌ انهن فاقہ ڪش مرد ۽ عورتن جي سنوار ڪري سندن حياتين کي بهتر بڻايان. خاص طور بيڪس ۽ بيواه مائن ۽ ڀينرن کي ڏسي روزمره مون کي پنهنجو واعدو نئين سر سان دل تي تري ايندو آهي تہ آءٌ پنهنجي سموري حياتي پنهنجو دماغ، رت ۽ وت ڀئي ڪنهن رخ ۾ ضايع ڪرڻ بجاءِ، الله جي ڏتڙيل ۽ ڏکويل مخلوق جي ڏک ۽ ڏهاڳ ڏور ڪرڻ ۾ صرف ڪندس.“

الله جي مهربانيءَ سان اسان جي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڊاڪٽر ڊريگو جهڙا رحمت جا فرشتا ٿورا يا گهڻا آهن ضرور. ڀوءِ آهن اٽي ۾ لوڻ جي برابر، جي ماٺ ميٺ ۾، سواءِ ڪنهن شهرت ۽ شور غل ڪرڻ جي، اسان جي ديس جي دکي ماڻهن لاءِ اهو ڪجهہ ڪندا ٿا رهن جو نہ ڪا فوج، نہ ڪا سياسي پارٽي، نہ ڪو ملڪ جو گورنر يا ڪو صدر ڪري سگهي ٿو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو اڄ سوڙو اسان جو ستايل ۽ ڏکويل ماڻهو پيو پساه کڻي ۽ جيئي. اهي الله جا نيڪ ٻانها پنهنجن جاکوڙن ڪيڻ ۽ ڏاڪڙن سمڻ سان انسانيت جي زخمن ۽ دکن جو دارون ۽ ملم پٽي ٿي انسان ۽ الله اوڏو اچي سندن خوشنودي حاصل ڪن ٿا.

ڊاڪٽر ڊريگو پنهنجي پنجاه سال زندگي مرض ۽ موت جي مقابلي ۾ وس ڪندي گذاري آهي. ان سان گڏ سماجي ڀلائيءَ جي دائري ۾ ڪم ڪرڻ جو ڳوڙهو تجربو بہ پرايو اٿس. خاص طور ٻهڙارين ۾ ڳوناٽن سان لهہ وچڙ ۾ رکڻ جو. سندس آزمودي کان فائدو وٺڻ خاطر ساڻس سنڌ جي ڳوٺن جي سنوار ۽ سڌار جو ذڪر ڪندي هي سوال ور ور ڪري پڇندو رهيس تہ جيڪڏهن ڪي دلي درد رکندڙ ماڻهو ان ڏس ۾ ڪجهہ ڪرڻ چاهين تہ ڪين ڇا ڪرڻ جڳائي؟ ڊاڪٽر ڄاڻايو تہ اسان جي مان شان ۽ عزت ڀري زندگي تڏهن سڌبي جڏهن اسين پنهنجن لکها ڳوناٽن جي ”حياتي بهتر بڻائينداسين. ان ڪارڻ اسان کي ٻهڙارين ۾ سماجي ڀلائي وارو تحرڪ هلائڻ بلڪل ضروري آهي. شروعات ۾ اسان کي هر واهڻ ۽ هر ڳوٺ خواه شهر ۾ سماجي ڀلائي جي تحريڪ لاءِ ڇئن يا پنجن ورڪرن جا جٿا ”سنگت“ جي بنياد تي قائم ڪرڻا پوندا. اهڙي سنگت جو پايو طبع يا ڏندي جي هڪ جهڙائي تي نہ پر هن اصول تي رکڻو پوندو تہ اسان کي گڏجي ڳوٺ يا شهر جي سڌار ۽ سنوار لاءِ ڪم

ڪرڻو آهي. ان سنگت لاءِ هي شرط ضروري آهي تہ هڪ ٻئي سان حسد يا ضد بجاءِ ڀائپي ۽ ڀائيچاري وارو ورتاءُ هلڻو آهي. مول مقصد ٿيندو عام ماڻهوءَ جي زندگي بهتر بڻائڻ لاءِ جنگ جوٽڻ، پوءِ ڪيتري بہ قرباني ڇو نہ ڏيڻي پوي. اهڙا جٿا هر هنڌ ترتيب ڏيئي پهريون پنهنجي شخصي سنوار ڪرڻي پوندي جيئن هر ورڪر پنهنجي اوڻاين ۽ ڪمزرين کي دور ڪري پاڻ کي ثقافت ۽ تهذيب جي اوچي منزل جي لائق ثابت ڪري، پوءِ ٻين جي ڀلائي لاءِ هٿ پير هڻڻ گهرجن.

انهن جٿن لاءِ پهريون قدم ٿيندو صفائيءَ لاءِ ڀهڙاريءَ ۾ تحريڪ هلائڻ. ننڍين ٻارن کان وٺي وڏن تائين کين هي احساس ڏيارڻو آهي تہ ”سنڌين جو بدترين دشمن آهي گندگي.“ مرض جمي وڏي ۽ رهي ٿو گند ۾. عزت ۽ آزادي ٻيئي صفائيءَ جون سڳيون ڀينرون آهن. چڱي حڪومت اها جا ماڻهن کي پيئڻ لاءِ صاف پاڻي ۽ اونده ٽڙڻ لاءِ روشني پهچائي. ڳوٺاڻن جا اصلي دشمن آهن ٽي غربت ۽ مرض. ڳوٺن جي گهرن ۽ گهٽين کي چٽائي تہ ڏسو. کين هي ٻڌائڻو پوندو تہ هو گند کي ڏسڻ لاءِ اکيون ۽ بدبوءَ لاءِ نڪ کي استعمال ڪن. هر گهٽي 24 ڪلاڪن ۾ هڪ دفعو ضرور صاف رکڻي پوندي. هر هڪ کي هٿ ۾ ٻهارو کڻڻو آهي. مٽيءَ تي ڇڻڪار ڪرڻو پوندو. گند کي ساڙڻو پوندو. اهڙي طرح ڳوٺاڻن کي صفائي جو مذهب سيکارڻو آهي جنهن لاءِ رقم جي نہ پر عمل ڪرڻ جي ضرورت آهي. هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ صحت صفائي يا تعليم جا وسيلا سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ اهڙائي ڪمزور قدم آهن جئن ڪنهن ستل هاٿيءَ کي مور جي کنڀن (مورڇل) سان جاڳائڻ. ڇاڪاڻ تہ جي ماڻهو پنهنجي جياپي لاءِ پيٽ پوڄا کان پل واندا نہ آهن انهن جو ترقي، تهذيب ۽ آزادي سان ڪهڙو واسطو؟ سماجي انصاف ۽ اقتصادي عروج تہ حاصل ٿيندو رت ولوڙڻ سان ۽ نہ ڏڌ جهڳڻ سان. صفائي، صحت ۽ تعليم آهي پهرين وک. پر هزار ميل جي مسافري بہ تہ پهرين قدم سان شروع ٿيندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو ڏاڪو تہ طئہ ڪريون!

مرزا فضل حسين

شهري ماڻهو وٽ پئسو ۽ عقل آهي، ۽ ڏيک ويک بہ آهي، پر الاجي ڇو مون کي سڀ سکٽا، ٻارڙا ۽ بي سرا لڳندا آهن. ٿي سگهي ٿو تہ اهڙي سمجهہ ۾ منهنجو قصور هجي. منهنجي نينڍپڻ گذري نندڙن واهڻن ۾. جيئن تہ کنيڙا جتي آءُ ڄايس. ٻڪرهي ڳاهيچہ ۽ دودو ڳوٺ جتي نيپاج ٿيم، ۽ پير ڳوٺ جتي آءُ پڙهيس. واهڻن ۾ هر وهنوار واسطو آهي سريلي ۽ رس ڀرئي آواز سان. چوپائي مال جي ٽلين ۽ گهنگهرن جي ڇم ڪار کان وٺي ڇڄ جي ڇيڄ تائين، وري ائٽ ائٽ جي رون رون کان ويندي امڙين جي لولين ۽ ڏنارن جي جهونگارن تائين اوهان کي راڳ رس جو وزن بحر ۽ سر ميسر ٿيندو. شايد اوهان سانگي سان، ڳوناٽين مائين کي اکري مهريءَ ۾ ساريون چڙينديون، جنڊ پيهندي يا کوه تان ٽي دلا، بہ مٽي تي پيلهہ ۽ ٽيون ڪڇ تي کٽي ايندي ڏٺو هجي. صدقو ان لوڏ تان. ٻانهينءَ واري هٿ جو ڇنڊڪو نٿ واري نڪ ڪو موڙو ۽ جهانجهرن واري وک جو لهروئي ڪجهہ اور آهي. آءُ گهوري ان گهمڻ تان. اهو مور وارو ٽلڻ بوري ٻزار ۾ ڪٿي. شهر ۾ عورتون ائين ٽيون گهمن جڻ ڪيسي ڪتريندڙن کان پاڻ ٽيون بچائن. شاهي ٻزار حيدرآباد ۾ تہ عورت ائين ٽي هلي ڀانئن تہ ڪبر لوڙهي ۾ ڀيئي تي ڦٽڪي. ڳوناٽن جو ڪانيو ٻڏي حالي احوالي ٿيڻ تہ ڏسو. گاڏي يا گاڏي هڪلڻ وارن جو ڪن تي هٿ رکي الوميان ٻڏو يا ڏنارن جو ڪلهن تي لٺ رکيئي ڀيئي هٿ مٿس اٽڪائي گهمڻ تہ ڏسو!

الله اڪبر. اهي لستون اهي چسڪا اهو وٺي سگهندو جنهن ڍنڍ جي مانيٽي پاٽيءَ ۾ پکين کي ترندو ۽ تڙڳندو ڏٺو هجي يا وري ڪونجن جي قطارن کي گونجندو ٻڏو هجي.

اصل ڳالهہ آهي سُر تار جي. جي راڳ رس رڳ رڳ ۾ سمايل آهي تہ پوءِ جسم هالن جي هندوري جيان پيو جهولندو ۽ جهومندو توڙي جو ماڻهو ڪٽ پيو واٽيندو ۽ جي عورت، تہ اٽو ڳوهيندي بہ ائين لڏندي ڏٺي ويندي جڻ لاڏو ٿي ڳائي. پر جي اندر ۾ هونديون ئي اڱڙيون تہ ٻاهر جهلڪ بہ هوندي ڇڳل وهاٽي جي يا وري پراٽي رلهيءَ واري. شهرن ۾ آهي رڪشائن جو وڳوڙ ۽ موٽرن جي غرغراهٽ. جن جا اندر ملاوٽ ۽ پلاٽن واري ڳٽتين جي روڳ ۾ آهن اڌهيءَ ڪاڏل. سندن شڪل ڏسندي ئي معلوم ٿيندو تہ جڻ کنڊ جا جهاز ٻڏي ويا اٿن. اهڙي سر تار جي ڏيوالي واري ماحول ۾ هڪ ڳوناٽي ذهن جو گذارو ٿئي تہ ڪيئن؟ جيسين وڃي هو ذوق وارن جي پناري پوي جي ڪيس سهارو ڏيڻ جي سخا ڪن. اهڙن جو دم غنيمت هيو ورنہ زندگي تہ هونئن بہ گذري وڃي ها پوءِ ويڳاٽي اٻاٽڪي ۽ بي مزي ئي سهي.

ان ڏس ۾ جن جوڳين منهنجي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي انهن ۾ سرفهرست آهي مرزا فضل حسين صاحب!

مرزا صاحب سان منهنجي ڏيٺ ويٺ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ ٿي جڏهن مرزا صاحب کي سکر ٽاور لڳ بندوقن جو شاهي دڪان پاڪستان آرمنري هيو جنهن ۾ هٿيارن جي وڪري کان وڌيڪ ناياب ۽ اوچي قسم جي بندوقن ۽ رائيفلن جي مرمت جو ڪاروبار پڻ هلندڙ هيو. هٿيارن جي ڪاريگري مرزا صاحب جو آبائي پيشو آهي ۽ جنهن سلسلي ۾ سندس وڏڙا پنج پيڙهيون اڳ، شايد ميرن جي زماني ۾، سيالڪوٽ کان لڏي اچي سکر ۾ آباد ٿيا هئا. منهنجي نه فقط ساڻس نيازمندي آهي پر آءُ سندس انهن اڻ ڳڻت عاشقن ۾ هڪ آهيان جي سندس درويشي، انسان خدمت ۽ فن جي ڪماليت جا قائل آهن. گهٽ ۾ گهٽ مون سندس پايه جو علم موسيقي ۽ علم هئيت يعني علم نجوم جو ڄاڻو پنهنجي زندگي ۾ نه ڏٺو آهي. توڙي جو مون به اڌ صدي عمر کان وڌيڪ وقت ماڻهن جي ڳولا ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ جي مٽي ڇاڻي آهي ۽ آءُ ڪو فقط چڙيا گهر ۽ پوتخانن جا چڪر ڪاٽيندو ته نه پئي رهيو آهيان.

مرزا صاحب لاءِ موسيقي ۽ جوتش جو علم پرائڻ هڪ عجيب اتفاق يا اچان به حادثه هيو. ڇاڪاڻ ته سندس خاندان جا مربي شريعت جا سخت پابند هئا ۽ سندن نقطہ نگاه کان اهي ٻئي فن دين جي دائره کان ٻاهر نڪتل هئا. اهو حادثو هي هيو جو مرزا صاحب کي جوانيءَ ۾ دل جي تڪليف پيدا ٿي جنهن جي علاج لاءِ ڊاڪٽرن دوا سان گڏ ڪيس هي ڏس پڻ ڏنو ته هو پاڻ کي اهڙين مشغولين ۾ رنڀائي رکي جي ڪيس دل جي وهم ۾ مبتلا ٿيڻ کان دور رکن. هي هڪ نهايت دورانديشيءَ وارو مفيد مشورو هيو ورنه دل جي بيمار جي آخر حالت وڃيو هڪ سودائيءَ جي ٿئي، جو يا ته پنهنجي ڪرائيءَ تي هٿ رکيو نبض جا ڌڪ ڳڻيندو رهي يا وري رت جو دٻاءُ چڪاسيندو وتي. اهڙي صلاح تي عمل ڪندي مرزا صاحب موسيقي ۽ ستارن جي سائنس ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.

ملاقات واري گهڙيءَ کان وٺندي چار سال پوءِ، سکر کي الوداع چوڻ تائين اهو ڏينهن ڪو ڏاڍو ڇنڊو هو جو مون مرزا صاحب وٽ به ٽي پيرا وارو ڦيرو نه ڪيو هوندو. نه فقط واندڪائي جي وقت، پر سعيو ڪري فرصت ڪڍي وٽس وڃي فرحت وٺندو هيس. مون کي سندس ويجهڙائيءَ ۾ اهو ڪجهه حاصل ٿيندو هيو جو ٻين کي درياه جي ڪنڌي يا پهاڙ جي چوٽي تي ويهڻ ۾ ٿيندو آهي. ڪن انسانن جو وجود پڻ مسجد نبويءَ جيان آهي جتي پناه وٺڻ سان هن جهان جي جملي جهنجهٽ ڪافور ٿي وڃن ٿا. ۽ جتي پناهگير پاڻ کي هر بلا کان محفوظ سمجهي ٿو. ان تسڪين جو طالب آءُ اڪيلو ڪونه

هيس. مرزا صاحب وٽ هر وقت ماڻهن جي اچ وڃ جاري هئي، جن ۾ اڪثريت انهن جي هئي جي مون جيان پريشانين کان عاجز اچي چڪا هئا. مون ڪڏهن بہ ڪنهن بہ سائل يا سواليءَ کي مرزا صاحب وٽان خالي هٿين ويندو نہ ڏٺو. بقول منهنجي مرحوم دوست مظفر جي، مرزا صاحب يا تہ سون ٺاهيندو هيو يا وري مصلي هيٺان غئبي آمريڪي ايد کڻندڙ هيو.

اها پوري ۽ پڪي پروڙ هيم تہ موسيقيءَ جي ڄاڻ ۽ مهارت گڏ مرزا صاحب کي علم نجوم تي پڻ ڪافي دسترس هئي. وٽس پري پري جا پانڌيئڙا اچي ڏس پتا وٺي واپس ورندا هئا. ڄاڪاڻ جو منهنجو انهن ڳالهين ۾ ويساهہ گهٽ هوندو هيو ان ڪري اهڙي بحث ۾ ڪا دلچسپي نہ وٺندو هيس. بہ چار دفعا تہ اهڙيون اڳڪٿيون، ڪيائين جو آءُ ڏڪڻيءَ ۾ پئجي ويس. ڪجهہ عرصي بعد انهن پيشنگوين کي پورو ٿيندو ڏسي آءُ وڌيڪ پريشان ٿيندو رهيس. منهنجو تہ ايمان هي هيو تہ ”غئب جي گدو چوي خبر خاوند کي.“ موت ۽ مقدر واري لڪئي جي انساني علم ۽ عقل وسيلي ڄاڻ هئڻ ۾ يقين ئي ڪونہ هيم. هڪ ڏينهن مصر جي ڪرنل نجيب جي تصوير اخبار ۾ ڏسي مرزا صاحب چيو تہ فقط ٻن هفتن جو مهمان آهي ۽ وچان ئي ٻيو ڪو ڪرنل پارو ۾ ايندو. ڏُهين ڏينهن تي ريڊيو تي خبر آئي تہ نجيب کي لاٿو ويو آهي. ساڳي ريت خان لياقت عليءَ بابت سندس اڳڪٿيءَ سچي ٿي. مون کي اڻتڻ هميشہ اها رهي تہ جيڪڏهن ڪنهن کي انهيءَ راز جي ڀاپوڙ پيئي تہ مرزا صاحب جي بقايا زندگيءَ شاهدين ڏيڻ ۾ گذرندي. هڪ ڀيري منهنجي هميشره زهره بروهيءَ پنهنجي هڪ ڪاليچي چوڪريءَ بنسبت مرزا صاحب کان پڇا ڪئي ۽ ان چوڪريءَ جو فوٽو بہ کيس ڏيکاريو. مرزا صاحب ڀهريون سوال هي ڪيو تہ ان چوڪريءَ کي منهن ۾ بدبوءِ ”پائرا“ جي بيماري هئي يا نہ جا هڪ حقيقت هئي.

1953ع ۾ مون خانگي ملازمت ڇڏي قرض کڻي هڪ ننڍڙي پريس ڪانفرنس کولي هفتيوار اخبار جاري ڪئي تہ ويتر زماني جي جنجل ۾ ڇوڪنيو جڪڙجي ويس. سرڪاري ڏنڊ پريندي منهنجو ڏيوالو نڪري ويو. ڪامورن جي ڪاوڙ ۽ پوليس وارن جون سازشون ان کان الڳ هيون. مرزا صاحب منهنجي مونجهہ ۽ گهبراهٽ کي اٽسڏي طرح دفع ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي. چيائين تہ پائو هي آرين جو ملڪ آهي ۽ تون آهين اڻ آريہ يعنيٰ اناڙي. تون پرايا جهيڙا پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڇو ٿو وجڙائين؟ هي قدرت جو ڪارخانو ڪو تون ۽ مون تہ نہ ناهيو آهي. قاضي ڄاڻي قيام ڄاڻي. پرائي ڄڄ تي تون ڇيج ڇا لاءِ تون وجهين؟ وچ ڪڏندي آهي ڪلي آهر. تون پاڻ اتي تي ڇتي. وتين ٿو سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڪنڌ وجهندو. ڪجهہ ڪن لاٿار ۽ ڪجهہ اک ٻوٽ کان ڪم وٺ. پر آءُ بہ هيس جوانيءَ جي

جنون ۾. پنهنجي هٺ ۽ هٺ تي قائم رهيس. شايد مون هي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته فقط جهنگ واري جانور کي ڪنڌ ۾ ڪلي ٿوروئي هوندي آهي- مون کي به هئي.

ماه مئي 1954ع جي آخر ڌاري مون کي خبر پيئي ته سنڌ سرڪار مون کي ۽ منهنجي اخبار "منشور" بنهي کي بند ڪرڻ جو قطعي فيصلو ڪيو هيو ۽ فقط حڪم جي تعميل ٿيڻ جي دير هئي. پاڻ ۾ وڏيڪ مقابلي جو پوتو نه پائي، مون سکر ڇڏي پڇي وڃڻ جو سانباهو ڪري، الوادع ڪرڻ لاءِ مرزا صاحب وٽ وڃي حاضر ٿيس. حال احوال ٻڌندي کلندي چيائين ته پاٺو. فيصلو ته ائين ڪيو اٿئي، جڻ زندگيءَ کان جندو پاڙو لڪائي ورتو اٿيئي. وڏو ڳميلو آهين. ڇڱو ويهه ته اچ تنهنجي جنم پتري ٿا جاچيون. اٿي دڪان جو دروازو بند ڪري، سامهون ويهي رهيو. هي پهريون دفعو هيو جو مون ڪڏهن ڪنهن جي اڳيان پنهنجي قسمت جي حال ٻڌڻ لاءِ پاڻ کي پيش ڪيو هيو.

نه هٿ ڏنائين. نه جم جي تاريخ پڇيائين. اکيون بند ڪري حسب دستور نهايت جهيڻي آواز ۾ ڳالهائيندو رهيو. "تون ته تياري ڪئي آهي ياڄ لاءِ. پر قسمت جي ڪاغذ ۾ ڪجهه ٻيو درج ٿيل آهي. توکي سرڪاري نوڪري ۾ ڏسان ٿو. نوڪري به تنهنجي ڏانءَ واري ۽ جنهن ۾ تنهنجي تڪڙي ترقي به ٿيندي. اٺويهه سالن تائين اهو ساڳيو سلسلو ٿو ڏسان. پوءِ جي خبر نه آهي ڇاڪاڻ ته ان بعد دونهون ئي دونهو نظر اچي ٿو." اهو دونهون منهنجي نصيب جي چمنيءَ جو آهي، مون ٺهڪ ڏيندي چيو. مرزا صاحب وائڙو ٿي مون کي ڏسڻ لڳو. مون کيس چيو ته مرزا صاحب. "آءُ آهيان فقط مئٽرڪ پاس ڪيل. منهنجي عمر هن وقت آهي 34 سال. آءُ به دفعا جيل جي سزا ڪاڏل آهيان ۽ هڪ دفعو بغاوت جي سنگين ڏوهه ۾. هاڻ تون ٿو ڏسين ته سرڪاريءَ نوڪري ۾ آهيان، اهو سڀ تنهنجي مون لاءِ خوش فهميءَ سبب آهي. باقي دونهين واري ڳالهه دل سان برابر لڳي ٿي.

ان واقعي کان ڏهاڪو ڏينهن پوءِ يعني ترت ئي منهنجي قسمت "لال ڦيڙي" ڏيئي اوچتو پلٽو کاڌو جو خود هڪ عجيب قصو آهي. پر هن مضمون ۾ سربستي بيان ڪرڻ جي گنجائش خير کي آهي. قصو ڪوتاه ماه جون جي پهرين هفتي ۾ مون کي خيرپور رياست ۾ نوڪري لاءِ آڇ ٿي ۽ ويهين جون ڌاري مون خيرپور ۾ اسسٽنٽ انفارميشن آفيسر جي چارج سنڀالي. 1955ع ۾ رياستن جي خاتمي کان پوءِ مغربي پاڪستان سرڪار جي ملازمت ۾ داخل ٿيس. ڇئن سالن ۾ ٻه چار ڏاڪا مٿي چڙهي ڊپٽي ڊائريڪٽر ٿيس. پوءِ لاهور، ملتان، ڪوئيٽه ۽ ڪراچيءَ جا انفارميشن ڊاريڪٽر طور چڪر ڪاٽيندو رهيس. 1970ع ۾ ون يونٽ جي ڊهڻ تي صوبي سنڌ جي اطلاعات کاتي جو ناظم مقرر ٿي

واپس وطن وريس. مرزا صاحب واري اڳڪٿي تہ سچي ٿيندي رهي. پر هاڻ اٺويهہ سالن جي مدت ويجهي ايندي ان ”دونهين“ جي اُٽنڻ اچي ورايو جو مرزا صاحب علم نجوم جي پڙدي تي ڏنو هيو.

1982ع جي مارچ جي مهيني ۾ نوڪريءَ کان نيڪالي ملي. ٿيٽي ٽپٽي ڪٽي لڏي لطيف آباد جي هڪ ڊنل گهر ۾ اچي پناه ورتم. نوڪرين لاءِ در در جا ڌڪا ٿاٻا کائيندي، ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمون ڪندي پيٽ پاليندو رهيس. ڪجهہ عرصو حبيب بئنڪ ۾ هزار رپئي تي نوڪري ڪيم. پر جڏهن ڪين خبر پئي تہ وڏي درگاه جو ڌڪاريل آهي تہ انهن بہ ڪڍي ڇڏيو. آخرڪار ڪارخانن ۾ نوڪري لاءِ رلندو رهيس. مجبوري هئي، اٺ ياتي ڪائڻ وارا ۽ ڇهہ ٻار جي سپ اسڪول ۽ ڪاليج ۾ پڙهندڙ. مالي حالت پتڙي هئي. لک گهر ۾ ۽ بہ لک اوڌر. پهرين ٽئڪسٽائيل مل ۾ ۽ پوءِ پنجاب جي شگر مل ۾ نوڪري مليم. اها وري هئي ”ليگل ايڊوائيزر“ جي، يعني قانوني صلاحڪار ۽ منهنجي تعليم هئي ميٽرڪ! اها بہ ڳيتون ڏئي پاس ڪئي هيم. جڏهن صادق آباد ۾ روز صبح جو اٺي شگر مل جو چڪر ڏيندو هيس تہ مون کي مرزا صاحب وارو دونهون برابر سمجهہ ۾ اچي ويو. ڇهہ سال سانده ان دونهين سان گذران ڪرڻو پيو. الله منهنجي جي قدرت! اٺ سؤ روپين تي نوڪر ٿيو هيس. ۽ جڏهن نوڪري ڇڏيم تہ منهنجي پگهار سا ڍا ست هزار رپيا مهينو هئي ۽ هر سال چوڏنهن بونس علحده ملندا هيم ۽ ستن خانگي ڪارخانن جو قانوني صلاحڪار هيس!

مرزا صاحب جي ٻين اڳڪٿين جو هتي وچوڙ سان بيان ڪرڻ مناسب نہ آهي ڇاڪاڻ تہ انهن واقعن سان ٻين جي انسانن جي خانگي زندگي واسطو رکي ٿي. ان ڪان سواءِ علم نجوم يا علم موسيقيءَ جي ڄاڻ، مرزا صاحب جون تفريحي مشغوليون آهن نہ ڏنڌو. منهنجي خيال مطابق مرزا صاحب جي قسمت تائين پهچ، علم نجوم جي بدولت نہ آهي پر سندس روحانيت سبب. مرزا صاحب جي سموري زندگيءَ پاڪيزگي ۽ پرهيزگاري ۾ گذري آهي. نماز روزه ۽ تهجد گڏ هو ۽ ان فهم ۾ بہ مالا مال آهي جنهن ذريعي نگاه کان ڪجهہ اڳيرو پسي ٿو سگهجي. خدمت خلق سندس عبادت جو هڪ اهم حصو آهي. اڄ ڪلهہ ضلع سکر هلال احمر جو روح روان آهي ۽ ٻن اسپتالن جو ناظم ۽ نگران آهي. هي سندس دعائن ۽ شخصيءَ دلچسپي جو نتيجو آهي جو اڄ سندس پنهنجي گهراڻہ ۾ ستن کان وڌيڪ ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽرياڻيون اٿس. جي سندس اجازت حاصل ٿي تہ ٻي مضمون ۾ ڪجهہ وڌيڪ احوال پيش ڪيو ويندو.

هو جي رنگ رنگين سي ڪٽي ڪنپ ڪٽي ويا،
اتاهون آٽين ماٺو ميرا ڪپڙا!

سردار علي گوهر خان مهر

سنڌ ۾ سخي ۽ مانجهي مڙسن جو ڪال اهڙو ڪڏهن ڪونہ ٿيو جهڙو ڏيهہ ۾ ڏڪر هاڻ ٿو ڏسجي. جتي اڳ وڪ وڪ ۽ گراٺ گراٺ تي مهمير ۽ شهمير وسندا هئا، اتي اج ڪوهن ۾ ڪو مائي جو لال اکين ئي نہ ٿو پسجي، جنهن مڙس جي لئہ هجي ساک ۽ ناموس هجي. آخر ايڏي آپدا تہ ڪانہ آئي آهي جو ڪوڙيءَ کي ئي گهمرو اچي. پر جي ”ويا مور مري هنج نہ رهيو هيڪڙو“ تڏهن بہ سندن ڪي وارث حال حيات هوندا؟ ڪنهن تہ سندن جتيءَ ۾ پير پاتو هوندو؟ سندن گهراڻي ۾ ڪو تہ مهاندو آخر ساماڻو هوندو جو سڪون لاهي؟ پر ٿيو پلو ڪاري وارا ڪک. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ قدرت اهڙا لک پال ۽ لچ پال اپائڻ ڪان ئي بس ڪري ڇڏي آهي. جي ائين نہ هجي ها تہ ايڏي نپٽ نافت ڪونہ ٿئي ها. ڪٿي نہ ڪٿي ڪو ڪٽو داڻو ضرور نظر اچي ها. ٻيلي اها ”اٺهوند“ تہ نہ آهي پت ڪو ”پاراتو“ ٿو ڏسجي.

اهڙا جکرا جُنگ جوان جي ڪڏهن ڪاٽيارا نہ ٿيا، مون پنهنجي سانڀر ۾ سوين ڏٺا. سنڌ ۾ تہ اڻڳڻت هئا. پر پنهنجي ڳوٺائي ضلعي سکر ۾ پڻ اهڙيون ڪئي هستيون ڏٺم جي پنهنجو مٽ پاڻ هيون. جن جي جاءِ پرڻ وارو اجان سوڏو ڪو ڇائوئي ڪونہ آهي. هئا بہ گهڻو ڪري سپ وڏيرا. پر ”پوءِ ڍاوا“ نہ، پر آدي ٻڻيادي، راڄ مهاڄڻ وارا. اڄڪلهہ جي نڙڪو ۽ ”لم ٽپ“ تي گذران ڪندڙيا پلاٽن ۽ پرمٽن ڪيڍ ڍوڙندڙيا بانبڙا ڏيندڙ وڏيرا نہ هئا. هو راڇوٽا سردار هئا. وڏيرپ سندن وڏڙن جو ورثو هئي. جنهن کي هنن امانت ڄاڻي ايمانداريءَ سان نباهيو. هي برابر آهي تہ انهن ۾ ڪي سردار بهادر هئا، خانصاحب يا خانبهادر بہ هئا، پر لقب ۽ خطابن جو سندن ”شخصيتن“ سان ڪو لڳ لاڳاپو ڪونہ هيو. هي پنهنجي سر هڪ قسم جا ”ادارا“ هئا.

روهڙي ڊويزن جي غير آباد ۽ وارياسي تعلقہ ميرپور ماٿيلي ۾، جتي منهنجي ننڍپڻ گذري، مون اهڙا بہ عدد داڻا ڏٺا جن جهڙا بلا جا سياڻا، سورهيہ ۽ سروبچ مون ڪي ڪٿي ڪونہ سجهن. جي هوا سردار بهادر قيصر خان بوزدار ۽ دادن خان لنڊ. ٻيئي سنڌي خواندا ۽ سرائيڪي ڳالهائيندڙ زميندار هوا. سندن زمينداري بہ ڪا ايڏي وڏي ڪانہ هين. نہ وري انهن ڏينهن ڪو اناج جو ايترو اگهہ هيو. پر وڏي دل گڙدي وارا انسان هئا. سندن دسترخانو ۽ دوستيءَ جو دائرو ڪشادو هيو. دوستي ۽ دشمني بہ واهہ جو نڀائيندا هئا. پنهنجي ننگ ناموس تي داغ اچڻ نہ ڏيندا، ۽ پوءِ پلي لک لٽجي وڃن. هٽ جا ڇوٽ ۽ سخي مرد هئا. پوليس توڙي روينيو جو عملو ۽ عملدار، پگهار سرڪاري ڪٽندا هئا پر نوڪري سندن

ڏيندا هئا. ڪين راشن پاٽي، ڳاهه پنو ڪانيون ۽ ڪڪڙيون گهر ويٺي پهچايون وينديون هيون. پڙدي پوشي جو زمانو هيو. هر برائي کي برقعو پوءِ ڪتب آڻبو هيو.

ورهاڱي جي لڳ ڀڳ روهڙي ڊويزن ۾ هڪ نئين ۽ انوکي شخصيت سامهون آئي، جا تر جي مڙني راڄن کي ترت ”پنهنجو“ ڪري ويئي. اهو اپرندر ستارو هيو سردار علي گوهر خان مهر. جو منهنجي خيال ۾ نه فقط اپر سنڌ جي قومي سردارن جو نڪ هيو پر ان ناياب ”نظام“ جو اعليٰ ۽ آخري نمونو هيو. جهڙو نالو هيس اهڙوئي گوهر هيو. مون قربائتا ماڻهو گهٽا ڏٺا آهن. سنڌ آهي ئي ميناج واري ماڻهن جو ملڪ. پر نوڙت، نياز ۽ نهٺائيءَ ۾ سردار مهر جو مٽ مقابل مون ڪونه ڏٺو. ڪنور ڀڳت جيان ٻانهون ٻارهوئي ٻڌل. چڻ هر هڪ جو زر خريد ڪيل غلام هيو. سڀ کي سيراندي ويهاري پاڻ پيراندي کان ويٺو رهندو. مرڪندڙ منهن، ٻهڪندڙ چهرو ۽ اٿاهه ڇاتي- چڻ پوري دنيا کي ٻڪ ۾ پناهه ڏيڻي هيس. رعبدار اوراپ. انهن حسين ماڻهن ۾ هڪ هيو جن جي ڏسڻ لاءِ ڳوناٺيون مائيون پيهر ۽ پلوٽڙن کان ليئا پائڻ لاءِ اوسيئڙي ۾ رهنديون آهن.

سردار علي گوهر جي سياست سنگت هئي. دوستيءَ جو دم نباهڻ سندس زندگي هئي. وڏي ڳالهه ته سندس دوستيءَ جو بنياد ڪنهن به شخصي مقصد ۽ مطلب تي رکيل هرگز نه هوندو هيو. ان ڪري سندس سنگت جي حلقي ۾ وڏن ماڻهن گڏ ڪيترا مون جهڙا عام مسڪين ماڻهو پڻ داخل هئا. روهڙي ڊويزن جا اڪثر وڏيرا وڙ سندس ڪچي ۾ ڳهنڊٽين جيان وچڙيل هوندا هئا جن کي گلن جا هار سمجهي اکين تي رکندو هيو. جڏهن سانگي سان ڪو دوست ڪائونس ڪاوڙجي ويندو هيو ته سردار جو ساٽس پرچاءُ ڪرڻ ڏسڻ وٽان هوندو هيو. مارڪا ۽ مهانڊا ميڙ ڪري ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي ٻانهون ٻڌي اڳيان اچي بيهندو. ”ادا سائين بخش، خطا وار آهيان.“ ايي پيرا بيٺو هوندو. جيسين وچي رُٺل يار ريجهي. شايد اهوئي سبب هيو جو مرندي دم تائين مون ڪائنس ڪو دوست پاسيرو ٿيندي نه ڏٺو. روهڙي ڊويزن جون جملي قومون ۽ سندن سردار، جيئن ته گهوٽه، ڌاريجا، ٻلا، چاچڙ ۽ بوزدار سڀ سندس محبت جي ڏوريءَ ۾ عمر ڀر ٻڌل رهيا.

پاڻ روهڙي ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ مهرن جو سردار هيو. جا قوم سنڌ جي ڏاکڻي سرحد تائين پکڙيل آهي. سندس زمينداريءَ جو وڏو حصو واريا سي ۾ هئڻ ڪري غير آباد هوندو هيو. تڏهن به ٿلهي ليکي يارنهن هزار بيل ڳاڏيون ته فقط ڪڙٻ جون سندس حصي ۾ ايندو يون هيون. ان هوندي به پاڻ وٽ بئنڪ بئلينس ٻڙي هوندو هيس. اُٽلندو دائما ڳنن تائين قرض ۾ ٻڌل هوندو هيو. ون يونٽ جي دور ۾ تر جا سمورا ننڍا وڏا زميندار سندس خرچ پاڙن تي لاهور جا گشت ڪندا هئا، ڪائڻ پيئڻ ۽ رهڻ ته الڳ، پر

سندن ويس وڳا ۽ خريداريون پڻ سندس بلي ڪيون ويندڀون هيون. لاهور ۾ ڪجهه سنڌي ميمبرن توڙي سنگتي وزيرن جي ڪوٺين جي ڪاڌ خوراڪي رسد پڻ سردار صاحب جي موديءَ ذمي هوندي هئي. الله نه ڀلائي. گهڻ ۾ گهڻ قاضي فضل الله جو مهمان خانو ۽ اٽالو ته هلندو ئي سندس خرچ تي هيو.

مرحوم ايوب خان سان گهاٽي دوستي هيس. ان زماني کان وٺي جڏهن ايوب خان اڃان نه پورو جرنيل ٿيو هيو ۽ نه وري ڪا کيس ملڪ گيريءَ جي هوس ئي پيدا ٿي هئي. هر سياري ايوب خان پنهنجي اٽالي سوڌو شڪار سانگي اچي وٽس مهمان ٿيندو هيو. سردار هوندئن به مهمانوازيءَ جو ڪوڏيو هوندو هيو. شڪار جي موسم ۾ ته وٽس مهمانن جا ڪٽڪ اچي گڏ ٿيندا هئا. جن لاءِ رڻ پٽ ۽ بيابانن ۾ طنبو طولان ۽ شاميانن جا شهر ٻڌجي ويندا هئا. جنرل ايوب خان جي فيلڊ مارشل ۽ ملڪ جي صدر ٿئي به ٻنهي جي دوستيءَ تي ڪو فرق نه آيو. نه وري سردار مهر ڪو سندس دوستيءَ جو اجايو فائدو ورتو. اٽلندو ايوب خان جي زرعي سڌارن جي ضد ۾ پنهنجي اڌ کان گهڻي زمينداري گنوائي ويٺو. هي ٻي ڳالهه آهي ته مرحوم ايوب به ساڻس سنگت جو ناتو واهه جو ملهايو. جڏهن آخري وقت ۾ سردار مهر اوچتو بيمار ٿي پيو ته ايوب خان کيس ڪٺائي فوجي اسپتال ۾ پنهنجي خاص ڊاڪٽر جي علاج هيٺ رکيو. ملڪ جي صدر هوندي به ايوب خان روزانه ٻه چار ڪلاڪ وقت سيڙائي وٽس اچي ڪچهريون ڪندو رهيو. جڏهن سردار مهر اسپتال ۾ گذاري ويو ته سندس لاش فوجي جهاز ۾ روانو ڪري پاڻ به ڪڍ ٻئي جهاز ۾ اچي خان ڳڙه پهتو.

سردار صاحب کي الله پاڪ سڀ ڪجهه ڏنو هيو پر کيس اولاد ڪانه هئي. پٽ قائم نه هئڻ جو ملال هر وقت سندس سر تي سوار رهيو. اهو عجيب اتفاق هيو يا منهنجو خالي خيال ۽ وهم، ته سندس دلي لڳاءُ به اڪثر اهڙن ماڻهن سان هيو جي پاڻ به اولاد کان محروم هئا. جيئن ته سندس پيارو دوست پائند خان پناڻ، آغا بدرالدين خان دراني ۽ قاضي فضل الله. ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ٿيڻ واري مايوسي جي زماني ۾ هڪ ڏينهن شام ٽاڻي، قاضي فضل الله کيس چيو ته سردار صاحب، اسان جو سج به ته ڪڏهن ايرندو؟ سردار علي گوهر ٺهڪ ڏيئي چيو ته قاضي صاحب نه اولاد توکي ۽ نه مون کي. مون کي ته اڃا به ڪا رن روڳڙي ته آهي. تون ته انهن بلائن جي آزار کان به آزاد. اڌ کان گهڻي عمر جهاڳي اچي اڳيرا ٿيا آهيون. ڪجهه گذري آهي، ڪجهه گذري ويندي. تو اسان وٽ سج ايري ته ڇا ۽ جي لهي ته ڇا. .

منهنجي سردار صاحب سان ڏيٺ ويٺ ته انيتاليهه واري زماني ۾ ٿي جڏهن آءُ آغا بدرالدين درانيءَ جو سياسي سفير ٿي وٽس وارد ٿيندو هيس. پر مون کي ساڻس قربت تڏهن حاصل ٿي جڏهن آءُ

روزانہ انقلاب جو ايڊيٽر ٿي اچي سکر ۾ سهڙيس. ضلع لوڪل بورڊ جي صدارتي چونڊ جي موقعي تي، سردار علي گوهر خان مهر، مون تي ۽ رحيم بخش سومري، ٽنهي تي فوجداري ڏوهہ جا ڪيس داخل ڪيا ويا. الزام هي هيو تہ اسان ٽنهي گڏجي گهوٽڪيءَ جي مکيءَ کي سندس گهر کان پڇائي سکر ۾ ناحق بند رکيو هو. ان سلسلي ۾ اسان تي ڌاڙو ناحق بند ۽ هٿيار کسڻ جا جدا جدا قلم لاڳو ڪيا ويا. اهي سڀ ڏوهہ درست هوا پر ان واردات ۾ سردار علي گوهر مهر اسان سان شامل ڪونہ هيو. پر هڪ ڀاري ڏوهہ ۾ گڏ جوابدار هئڻ ڪري بہ اسان کي پاڻ ۾ ويجهو اچڻ جو موقعو مليو جا ويجهڙائي مرندي گهڙيءَ تائين قائم رهي.

ون يونٽ جي نوڪريءَ واري دور ۾ اسان ٻنهي جي لاهور ۾ وقت بوقت ملاقات ٿيندي رهي. ان زماني ۾ گهاٽي سنگت هوندي بہ مون هي پليءَ پت ڄاتو ٿي سردار صاحب ۽ مون وچ ۾ ”وڇوٽي“ هئي. اها ”وٿي“ شايد هن ڪري هئي جو عورتن جي حق ۾ ٻنهي جا رايا ۽ رستا الڳ هئا. غلط يا برابر، عورتن جي آءَ عزت ۽ حرمت جي حق ۾ هيس. مون لاءِ عورت هميشہ زندگيءَ جي پراسرار پرولي پئي رهي آهي جنهن جو ڪو سر ۽ پاهوئي ڪونہ مليو اٿم. منهنجا بہ انهن حورن سان ڪيئي ٽڪر ضرور ٿيا جي لاهور جي سوڙهين گهٽين ۽ تنگ پاڙن جون زينيت هيون. پر هر ڀيري آءُ پنهنجي ضمير جي لعنت ۽ ملامت کان پريشان ٿيندو رهيس. مون ڏٺو تہ جسم کي ڌوئي صاف ڪرڻ تہ سولو هيو پر ضمير جا داغ ۽ ڏپا متائڻ اهنجا هئا. منهنجي اهڙن بي سود واعظن يا ممڪن آهي تہ ڪنهن ٻئي سبب، سردار صاحب مون کان ڪجهہ عرصي لاءِ پاسيرو ٿي رهيو.

1957ع واري مارشل لا ۽ ان جي نتيجي ۾ ماڻهن تي مڙهيل جدا جدا مصيبتن سنڌ جي سياست ۽ سياسي شخصيتن جي جڙ اکيڙي ڇڏي. زرعي سڌارن جو اصلي مقصد هيو تہ جيئڻ موروثي مالڪن جوحق ريٽي زمين جي مالڪي جي نئين سر ورچ ڪئي وڃي. جنهن عمل جو زمين جي سڌاري، پوک يا اپت جي واڌاري سان ڪو واسطو هيو ئي ڪونہ. بنيادي جمهوريت جي جا سوغات آندي ويئي اها هر پاڙي اوڙي کي سياسي آکاڙي بڻائڻ جي ترتيب ثابت ٿي. ون يونٽ کان مراد هئي ٻين جٽرن جاڳندن صوبن کي زنده دفن ڪري هڪ سڪيلڏي صوبي کي ورسائڻ. انهن اوطاقي سازشن سبب سنڌ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ ۾ بي پناه بي وسي، مونجهارو ۽ مايوسي ڦهلي. اهڙي ٻوسٽ ۽ هٻس ۾ سنڌ جون ڪيئي املهہ شخصيتون دل هول جي هاويءَ ۾ هجي ويون. سردار علي گوهر مهر بہ انهن ۾ هڪ هيو.

سياست ۽ سنگت سنڌي وڏيرڪي زندگيءَ جون دلچسپ ۽ دل پسند مشغوليون هيون. خاص طور ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن کي نہ هئي آل نہ اولاد. ورونهہ جي وسيلن وئي پڇاڙان جياپي جي آس ۽ اميد کي لهس لڳڻ هڪ لازمي امر هيو. زندگي جي آخري ايام ۾ عشق جو سهارو ورتائين. خودڪشي ڪرڻ جو اثرائتو ۽ ڪامياب طريقو هيو. وري غضب خداءِ جو. اهو بہ لاهور ۾! جتي جون چؤرون فقط ڏن دولت چوسڻ تي راضي رهن تڏهن بہ چڱو. پر هو تہ ڏائڻ جيان هنياءُ ڪڍي کائڻ تي بہ هريل هيون. مرحوم عزيزالله پيرزادو جو منهنجو ڳوٺائي ۽ سردار جو مخلص دوست هيو. هڪ ڏينهن مون وٽ ڪهي آيو ۽ اچي احوال اوريائين تہ سردار صاحب ڪنهن فريب ۾ ڦاسي لڏي پلاٽيءَ وڃي مري ۾ ديرو دمايو آهي. سندس گهران بہ پيغام آيل آهي تہ کيس ريهي ريبي بلا جي چنبن کان آجو ڪرائي اچون. جنهن ڪم لاءِ توکان وڌيڪ ڪو ٻيو دوست ڪارائتو ثابت نہ ٿيندو.

ٻيئي چڙا سنبري جهاز ۾ چڙهي وڃي پنڊي پهتاسين. ٽئڪسي ڀاڙي ڪري مريءَ وڃي سردار صاحب جا سلامي ٿياسين. سانجهيءَ ٽاڻي گهمڻ بهاني کيس ٻاهر وٺي اوٺائتا ٿي ٻنهي واري وٽيءَ تي مٿس خوب ڇوهہ ڇنڊيا. کيس سندس حسب نسب ۽ حيثيث جي ياد تازي ڪرائي سون. ۽ ياري دوستيءَ جا واسطا وجهي اخلاق ۽ تهذيب جو ذڪر ڇيڙيوسين. سردار صاحب ماٺ ميٺ ۾ اسان جي بڪواس کي برداشت ڪندو رهيو. فقط هڪ ڀيري منهنجي ڇهري کي ڇتائي ۽ گهوري ڏٺائين جڏهن مون هڪ غير عورت لاءِ "ڪسيرڪ ۽ ڪسبڻ" جو گٿو لفظ اچاريو. جنهن عورت کي فقط مون هڪ ڀيرو ڏٺو هيو. جڏهن اسان جي اپٽار پوري ٿي تہ پڇي پڪ ڪيائين تہ اجان ڪجهہ وڌيڪ چوڻو تہ نہ هيو. پوءِ وارو آيو سردار صاحب جو-

"ڇي ڇڱا مڙس ڳالهہ ٻڌو. مارشل لا آيو اسان جي سياست ويئي جا اسان جي مشغولي ۽ وندر هئي. لئنڊ رفارمنس آيا تہ اسان جي زميندار ي ختم ٿئي جنهن دولت جي دم سان اسان جي رهائي رسائي، دوستي ۽ دسترخانو قائم هيا. آلہ اولاد، اوهان کي خبر آهي تہ مون کي آهي ئي ڪانہ. جنهن جي پالنا ۽ پرادخت لاءِ آءُ ويهي مٿا ڪٽا ڏيان. باقي وڃي رهي هڪ رن. اها بہ اوهان جي اندازي مطابق هڪ ڪسيرو بہ ڪونہ لهي. ان لاءِ بہ اوهان پٽڪا ٻڌي آيا آهيو تہ کيس ڇڏيان! اڙي اوهان کي ڪو حياءُ ۽ شرم بہ آهي؟ ڪو خدا جو خوف يا ڏر يا نہ؟ اسان وٽ باقي بچيو ڇا آهي؟ جنهن جي ڏاڙي هٿڻ لاءِ اوهين سنبري هت آيا آهيو؟ . . . هاڻي حڪم اوهان جو" . . . اسان ٻنهي جا ڪنڌ شرم ۾ هيٺ هئا. جيڪر زمين ڦاٽي پوي ها تہ آءُ تہ هوند ٽپو ڏيئي ٻڏي مران ها . . .

اهو ڏينهن اهو شينهن مون وري ڪڏهين ڪنهن کان ڪجهہ کسڻ جي ڪوشش نہ ڪئي آهي.

سنڌڙي جو راءِ ڏياچ پائي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هيو. سندس سخا جي ساک ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، ٻيجل نالي هڪ چارڻ پنهنجو سرندو سينگاري وٽس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري ساز جي آواز ۾ پنهنجي آلاپ سان راءُ ريجهايائين. راجا راضي ٿي چيو تہ مڱڻا ”گهُر جيڪي گهُرڻو اٿئي.“ سائل سئن هنئين تہ ”جا مٿي تو مٽيا تنهن سر سوالي آهيان.“ راجا وراڻيو تہ بس! گهري گهري بہ مٿو گهريئي. ڇڱا مڙس سڪٽي هڏ ڪان توکي ڇا هٿ حاصل ٿيندو؟ ڇڱو ڀلا ٻڌاءِ تہ سر ڏڙ سوڏو ڏيان يا ڏڙ سواءِ؟ سائل سر جي سودي تي اٽل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي هڪل ڪيائين ” تہ وڍ سر ٿي سرهو.“ پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي ”تند ڪٽارو ڪنڌ ٿيئي پرتا پاڻ ۾.“

مون نہ ٻيجل کي ٻڌو ۽ نہ راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو بہ رس ڀريو هو. سخي بہ اهڙو جو ڏيئي نہ پڇاري ۽ پڇاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اهڙو مائي جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هيو پائي ڪنور ڀڳت.

پائي ڪنور، ميرپورماٿيلي تعلقي جي هڪ واهڻ ”جروار“ جو ڳوناٺو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هٽ واڻيو هو. سندس علمي لياقت تہ پنجن سنڌي درجن ۽ هٽڪي اکرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي. پر اندر جو سوجهرو الاهي هيس، جنهن جو جرڪو سندس پيشانيءَ ۾ پيو بکندو هيس. ڏيک ويک کان ڪوهين ڏور. ڪپڙي لٽي ۾ ساڌڙو. ڳالهہ ٻولهہ ۾ سباجهڙو نماڻو ۽ قرباڻتو. ٻڍا جوان ۽ ٻار تہ ڇڏ پر اڌ اگهاڙي پينو فقير سان بہ ڳالهائيندو تہ ٻيئي هٿ ٻڌي! ڄڻ هٿ جوڙي معافي وٺي رهيو هو. مون کي ياد نہ آهي تہ ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان بہ مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ سندس ٻنهي ڪراين ۾ آزي ۽ عاجزي جو هٿڪريون پيل هونديون هيون.

جي عاجزي سندس عادت هئي تہ راڳ سندس عبادت هئي. ننيڍڙي لاڪر ڳائڻ سان دلي لڳاءُ هيس جو وڏندي وڻ ويڙهي ٿي، سندس رڳ رڳ کي وڪوڙي منجهنس سمائجي ويو. ڳائڻ ڏات آهي جنهن کي ڏاتر ڏئي، پوءِ ڪي ان کي پيٽ پوڄا جو وسيلو بڻائن، ڪي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان گاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. پائي ڪنور ”آلاپ“ کي سچي سائين جي سوڪڙي ڄاڻي ڪيس ڀڳوان جي ڀڳتي لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. ڀڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا ”سائين جي ساراه“ سان ڪندو ۽ هميشہ پوئين اسر کان شروع ٿي پره ڦٽيءَ تائين وڄندو ۽ نچندو رهندو هيو. سر آساوري ۽ پرڀاتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اٿي ”الک اورڻ“ جي لئہ ۽ سواد جو پتو انهن

کي بخوبي هوندو جن پنيرڪي جو اٽي پنهنجو رام ريجهايو هوندو. مون جهڙن گڏهن کي ڪهڙي خبر اهڙي موج ۽ مزي جي، جن پنهنجي عمر ۾ سچ کي اپرنديئي بہ چار دفعا مس ڏٺو هوندو.

ڀائي ڪنور جي ڀڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جو ان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيئڙو ڪيڏو پوندو هيو. ڇاڪاڻ تہ جڏهن هئومئو ٽري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي تہ پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسم تي جامون جلوبدار پهريل، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل بوچڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. ڇيم ڇيم ڪندي ايندڙ ڏسبو تہ اهوئي ڀيئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ۽ ڪياڙي نوڙت ۽ نيازيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر ويٺل ۽ بيٺل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڏاري اچي پنهنجي جاءِ تي بيهندو. جوڙيل هٿ توڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڏ ۾ سڏو ڪندي چپ چوريندو تہ پهرين هڪل اها هوندي تہ "شل ڪا ٻاجهہ پوئي."

پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفاڻو يا فقيراڻو ڪڏهن ڪبير يا فريد جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل. پر عام طور تي "شاهہ ڀٽائي." ڪنڌڙيءَ جي فقيرن يا گهٽو ڪري ڀٽائي گهوٽ جو ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آڻي موج ۾ مست هاٿيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو. "مون کي تن ماروئڙن جي، تن سانگيئڙن، تن ڏوٿيئڙن جي- آءُ ڪانگا آءُ ڪانگا، آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ مون کي تن پانڌيئڙن جي . . . " ايو اوساريندي سندس نماڻي نيڻن جون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب ڇلڪيندي ريلا ڏيئي پيو وهندو ۽ نچندي وڏڦڙي جيان پيو ٽمندو. آلاپ جو اهو پتو نہ پوندو تہ گونج آهي يا گاج. "ڪين وٽن، ڪين وٽن، . . . ڪيئن وٽن تنهنجا ماڙيون ۽ بنگلا . . . مصرع تي اچي سندس ڪنڌ ڏوڻ بہ لهر ۾ ايندي، ڪين وٽن . . .سون ڪڙيون ڪنمال . . . مون کي تن ماروئڙن جي . . . " پهريون پاڻ اڪيلو تي رنو ۽ رڙيو پوءِ تہ "ڪيئي وڏيرا روئيندي ڏٺم راڄ ۾ ." ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائي ڏيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو تہ هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو ٻاڪاري تہ ڪڍ بندياڻي هن بند کان، آءُ ٻن ڏيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن کي.

ورهاڱي کان اڳ "ڀڳت" هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواهہ شهرن ڻ عام ڏڻن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي "ڀڳت" جو انتظام ڪيو ويندو هو. اڄ ڪلهہ جي قوالن جيان ڀڳتن جون بہ ڪيئي ٽوليون هونديون هيون. ڀڳتين ۾ شهري ۽ ڳوناڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هوا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار ڀڳتين جي ساک تي هوندو هيو. ڪنور جي ڀڳت هڪ عوامي ميلي جو ڏيک ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهہ جو سبب ڪنور جو آلاپ علاوه سندس سخا هئي. جو

ڪجھہ معاوضہ ملندو هيس، اهو ٿڌي تي غريبن ۽ فقيرن جي درميان ورهائي ڇڏيندو هو ۽ ڪيس ڪافي ڪجھہ پلئہ پوندو هيو. هڙان ۽ وڙان تہ ڏيندو هيو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري نہ ٿيل نہ ڏسندو هيو تہ پڳت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هو. پهرياڻ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو هو تہ ”ڀائي ڏھ هزاري جهولي آهي جو ڀريندو جس ڪٽندو تہ سچو سائين سندس ڀلو ڪندو.“ مون کي ياد نہ آهي تہ ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهولي واري رقم سفيد پوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياڻيون اٿارٽيون هونديون هيون ۽ ڪين ڏاج ڏيوڻ جي پهچ نہ هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هوا. ڪي وري اهڙا ڦڏن ۾ ڦاٿل هوا جن جو حل سواءِ ناڻي جي نہ هيو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نہ هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پنڻ جو شوق ۽ شغل البت گهٽ هوندو هيو. خير خيرات ۾ ڪنور جي منهن کي ڪڏهن نہ ڏٺو. جو آيو سو اگهيو. ڪيس فقط هي احساس هوندو هيو تہ ڪو ماڻهو تڪليف ۾ آهي سندس ڏک ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ سندس فرض ادائي هئي.

جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٿٽ ٻڌي ويئي تہ ٿن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سندس ڪنوار لاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا پرت پريل هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري ڪيس نذراني طور ڏيئي ويو. ڀائي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٽاڻي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو ڪڙڪايو. چي ابا نياڻيءَ جي شادي رچائي اٿم. سياڻي گهوٽيتا اچي گهر سڙندا. ماني تہ آهي الله جي، پر گهوٽ ڪنوار لاءِ جوڙا پوتا ڪٿان آڻيا؟ آءُ بيواهي رن زال! ڪٿي در در وجي هٿ ٽنگيان؟ ڀائي ڪنور اندر وڃي ڳنڍ ڪڍي اچي ٻيڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. چي امڙ اچي وٺ پنهنجي امانت. مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. ڀائي ڪنور ڀلجي بہ ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهجڻ نہ ڏنو. هميشہ چوندو هيو تہ ڀائي مون وٽ آهي ڇاجو ڪنهن کي ڏيان؟ ڏيڻ وارو ٿو ڏيئي ۽ وچ ۾ آءُ اچي خوامخوه ڦاٿو آهيان. چني لڪندڙ هڪڙو چني وٺندڙ ٻيو پر سرنامون هميشہ هوندو. ”معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي ڦلاٽي کي“ ڏيئي نہ پچارڻ جي ڏات جا ڪنور کي حاصل هيئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏٺم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏُهن سندس هي دعا پڙهيم تہ ”اي جڳ جا ڌڻي مون کي ويساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن بہ تنهنجي نالي تي ڪجھہ ڏيان تہ اهڙو عمل هڪدم ڀلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نہ رهيم تہ مون ڪجھہ الله ڪارڻ ڏنو.“

تہ مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نہ خوشنصيب انسان هئو جو ڪيس اهڙي دعا گهرڻ جي لوڙ ئي نہ هئي.

زندگي ۽ موت الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي ڀائيوار نہ بڻايو اٿس. ها البت سندس دائره اختيار ڀيا بہ گهٽائي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا، جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دز برابر بہ پيروي ڪري ٿو تہ قدرت ڪيس نعمتن سان ايترو مالامال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿئي ٿي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ تہ دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملا انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ اٽٽر قانون هي آهي تہ حيلي رزق ۽ بهاني موت. ”الله ڏنو“ ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن بہ نہ سٹيو تہ ڪو ”الله ماريو“ بہ ڪنهنجو نالو آهي!

جئن جئن وقت گذرندو رهيو ڀائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءُ، سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساک چوڏس چوڏار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءَ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪري وٽس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکئي وقت پرگهور ۽ پرادخت لاءِ ڪي بہ ادارا وجود ۾ نہ آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهاري اپل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهو جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جو جيئرا ماڻهو ”مئن“ وٽ فقط هن لاءِ حاضري ڀرين ٿا تہ جئن سندن روزمره جي ضرورتن جي پورت ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. ڀائي ڪنور تہ جيئرو جاڳندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس محبتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو واٽين آخر ڪيس ”اوتار“ ڪري پوڄڻ شروع ڪيو جو سلسلو اڄتي هلي ڀائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ 1939ع جي هڪ ڏينهن نياڳي سکر جي اناج بازار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دوڪاندار سان ”تون ڇا تون ڇا“ ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم ڇڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آگ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خير هندو دوڪاندارن نہ فقط سندس بيعزتي ڪئي ، پر ڪيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

پيرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءَ اچڻ هڪ لازمي امر هيو. پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوٽا والا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. هندو پنچائت طرفان معافي ورتي ويئي ۽ اهو اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور لئہ مٽي ٿي ويو. پر پيرچونڊيءَ جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور قائم رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رٿيو ويو تہ جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ تہ هو سنڌ جي هندن جو مقبول عام، مهاتما ۽ مهاپرش هيو. هي هيو ڪنور جو قصور! ڪنور جي ڪوش جو ڪارڻ!

مولوي شير محمد قريشي مرحوم

1933ع کان 1936ع تائين، ٽن سالن وارو عرصو مون لاءِ ڪمال در بدرائيءَ وارو زمانو هيو. ڪجهه بابي مرحوم جي تڪڙين بدلين جي ڪري ۽ ڪجهه پنهنجي اڏانگي افعالن سبب منهنجي پڙهائي رولڙي ۾ پئجي ويئي. ابو امڙ آخر ان نتيجي تي پهتا ته مونکي وڏيڪ گٽ مٽ پڙهائڻ پاڙي ولوڙڻ برابر هيو جنهن کان ڪو ڪڙ تيل نڪرڻو نه هيو. ان ڪري فيصلو هي ڪيو ويو ته مون کي ڪنهن ڪاريگر وٽ هنر سکڻ لاءِ ڇڏيو وڃي. امڙ جو وري هي خيال به هيو ته دنيوي هنر سان گڏ ڇوڪر کي ڪجهه ديني سمر به ساڻ هجي ته چڱو. ٻئي مڃايون گڏ ۽ ساڳئي ڏينهن تي ورهايون ويون. مون کي صبح جو ميان احمد وٽ سونارڪو شام ٽاڻي ڪم سکڻ ۽ مولوي شير محمد وٽ ڪلام الله پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو.

ميان احمد ڏهرڪيءَ جو وينل هيو ۽ روزانه صبح جو پنهنجي پراڻي ڦٽ ڦٽيءَ تي چڙهي اوٻاڙه پهچندو هيو. آءُ سويري سندس دڪان کولي ڇنڊ ڦوڪ ڪري سونارڪا سنج سنواري ويهندو هيم. جڏهن سندس ٻڏا گراهڪ جي اڳوات اچي دڪان جو در وٺندا هوا تن کي به آٿت ڏيندو رهندو هيس ته "استاد" اجهو چاڻ آيو ڪي آيو. منجهند ٽاڻي آءُ ڄام پنيي جي بنگله لڳ واري قديمي مسجد ڏانهن وڃي مولوي صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هيس. ٽپهريءَ تائين جهلي به ڇڪيندو هيس ۽ پنهنجو سبق به پڪو ڪندو هيس. وري جي جهلڙيءَ جو وارو ٻيو ڪو وٺرائيندو هيو ته آءُ مولوي صاحب جي پيرن کي مروڙا ڏيڻ ۽ مڪڙيون هٽڻ ۾ جنبي ويندو هيس. سومهڻي ويل واپس گهر اچي پيڙو ٿيندو هيس.

بادشاهي الله جي آهي پر انهن ڏينهن اوٻاڙه ۾ راڄ ڄام پنيي خان جو هيو جو راڄا ڏاهر جي والي وارث هئڻ ڪري سرڪار کان انوڳ (مالي اپت جو اڻون حصو) وٺندڙ هيو ۽ ڏهر قوم جي لٺ سردار پڻ هيو. ڪامورن ڪڙن جي اچ وڃ وٽس جام هئي. باقي غريب غربي جو وهڪرو مولوي صاحب جي رخ ۾ هيو. مسجد ماڻهن سان ڇُلڪندي هئي. هڪڙيون ٻهيرون وينديون هيون ته ٻيون سندن جڳهه والاريندڀون هيون. سائين جي دوا، دم ۽ دعا سان گڏ "هٿ شفا" جي هاڪ هئي. هٿ هميشه حاج ۾ هوندا هئس. بيمارن جي نبض شناسيءَ کان واندا ٿيندا ته وري بيڪسن ۽ بي سهارن جي دعا لاءِ اڀا ٿيندا. ڪي ته فقط اها آس به ڪٽي پنڌ پوندا هئا ته سائين جي هٿين پني ٽپائي اچون.

هٿن تي پرتا ڏسندي مون هميشه ائين پئي سمجهيو ته دل يا دماغ ته فقط نالي ماتر انساني اڏاوت جا ته خانا آهن باقي سخا ۽ شفا جي مٽيا ته انساني ”هٿن“ ۾ سمايل آهي. چون ٿا ته قسمت جي ليڪون به هٿ ۾ لڪيل آهن پوءِ هي خبر نه آهي ته انسان جي هٿ وس به آهن يا نه. الله نه ڀلائي ته سڪندر اعظم دنيا جو پهريون ماڻهو هيو جنهن ان ڏس ۾ ويچار ڪيو هو. چوي ٿو ته ”سنڌي“ دنيا جي اڪيلي قوم آهي جا پنهنجي ”زبان“ جو ڪم ”هٿن“ کان وٺندي آهي، پوءِ ڪڏهن هٿ ”اپا“ ڪري ڪڏهن ”سيني تي ڌري“ ۽ ڪڏهين وري ٻيئي ”هٿ جوڙي“.

ارسطوءَ جو چوڻ آهي ته ”خوبصورتيءَ“ پنهنجي سر هڪ بهترين سفارش آهي. برابر هوندي، پر ڪنهن کي پيرائتي ۽ سربستي سونهن عطا ٿيندي ته ڪنهن کان نه ڏني. هونئن به قدرت پنهنجي حسن جي خيرات قناعت سان ڪندي رهندي آهي ۽ ڪو ونواه جي ٻُڪي جيان ٻڪ ڀري ته ڪونه ورهائيندي آهي. ائين نظر وڌاٽيءَ خاطر ڪنهن جي ترڻيءَ تي ڪو داٽو ڪٽو رکندي آهي. پوءِ ڪنهن کي ”اڪيون رب رکيون“ ته ڪنهن کي ”ڏند دلبند“ اهڙو بختاور ڪو لکن ۾ ورلي جنهن کي پنڊارو پري ورسايو هجيس. سائين به هڪ اهڙو خوش نصيب هيو جنهن کي هڪوار ڏني چرڪ نڪري ويندو هيو. امالڪ اکيون مهٽيون پونديون هيون ته خواب هيو يا ساپيا. هي ته سندس جلوو هيو سٺ سال عمر ۾. جهلڙي چڪيندي مون به سائين جي سونهن تي اکيون ڏاڍيون سيڪيون. جڏهن پاسي ورائي آرامي ٿيندا هوا ته منهنجون اکيون وسامڻ جا پهه پچائينديون هيون. ڪنهن ٻڌايو هيم ته الله وارن جي سڃاڻ ڪرٽي هجي ته سندس پنيءَ پوٽتان ڪا آيت پڙهي وڃي ته هڪدم ڪين چاڻ ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ ته اها الله جي ڪلام جي بي ادبي آهي. مون به ان نسخي کي آزمائيندي سائين کي سڪ سمهڻ نه ڏنو. ڪڏهن ته چرڪ ڀري ويهي رهندو هو. مون کي ان زماني ۾ اها خبر خير ڪانه هئي ته سائين ساري رات جاڳي سبحان سارينڊو آهي.

عام ماڻهو پنهنجا ڏک سوڙ سهيڙي ۽ سهڪندي اچي وٽس دم پٽيندا هوا. ڪي ته دل جا غبار ڪيندي ڪکر جيان ڦسي پوندا هوا. سائين وٽ دم دلاسا ۽ دعا جي ڪا کوٽي ڪانه هئي. ”الله خير ڪريسي“ جي ڏم متل هوندي هئي. ڪڏهن ڪنهن سان ڪوڙي منهن پيش نه آيو ۽ نه وري ڪڏهن سندس پيشانيءَ تي ڪو گهنج يا گهنڍ آيو. سواءِ هڪ دفعي جي، جڏهن هڪ ڏسٽو وائسٽو ماڻهو وٽس اچي هڪ عجيب و غريب جو سوال ڪيو. احوال اوريندي چيائين ته سائين، منهنجي هڪ پياري دوست تازو عشق ۾ شادي ڪئي آهي. پر بدقسمتي سان هاڻي ٻنهي زال مڙس وچ ۾ رنجش پيدا ٿي آهي. هاڻي عرض هي آهي ته اوهين مون کي اهڙو تعويذ لکي ڏيو جيئن منهنجي دوست جي گهر واري مون

سان ٺهي وڃي تہ پوءِ آءُ ڪيس ويهي سمجھايان تہ ڏاهي ٿيءُ ۽ مڙس سان ڇا لاءِ ٿي رُسين. مولوي صاحب جي منهن جو رنگ ٽامڻي هٽي ويو. پر پاڻ تي ضبط ڪري ۽ ڪنڌ هيٺ ڪندي فقط ايترو فرمايائين تہ "ابا باقي دلالي ڪنهن کون آڪندين؟ الله تسان ڪو هدايت ڏيوي. مين هڻ ڪي آڪان."

اڪثر وٽس ابوجھہ ۽ سادا سودا ماڻهو ايندا هئا. هڪ ڀيري هڪ ڏونڏو ذات جو ماڻهو پنهنجي بيمار پياءُ لاءِ دوا وٺڻ آيو جو ٻن هفتن کان سخت بيماري ۾ مبتلا هو. مولوي صاحب حال ٻڌي نسخو لکي ڪيس ڏنو ۽ ڪيس ترڪيب سان گڏ رڪ پڻ ڏسي. ڏونڏوءَ پڇيو تہ "سائين دوا ڪنهن ڪنون گھنان؟" سائين سمجھايس تہ بزار ۾ سانول ۽ طوطو مل بہ پساري هئا ۽ ڪنهن بہ هڪ وٽ وڃي دوا وٺي. چي "پڇي ڪيوين ڪران" سائين وري ٻڌايس تہ پڙين ڪي پاڻيءَ ۾ پسائي ۽ ٿهڪائي جڏهن پاءَ پاڻي بچي تہ بہ ويلا ڪري بيمار ڪي پياري ڇڏ. "پڇي ڪنهن ڪنون گھنان؟" پڇي ڪيوين ڪران؟ اهي سوال وري وٺيءَ تي ڪلاڪ ڪن پڇندي ڏونڏوءَ سائين ڪي ٿڪائي ڇهہ ڪري ڇڏيو. پر مولوي صاحب مرڪندي هر وار حيلو وسيلو ٻڌائيندو رهيو. هفتي ڏيڍ بعد ساڳيو ڏونڏو پاڻ سان پتاشا ڪٺي اچي مولوي صاحب جو منهن منو ڪرايائين ۽ مبارڪ بہ ڏنائين تہ سائين بيمار بلڪل نيڪ ٿي ويو. مولوي صاحب مرڪندي سندس سوال ورجائڻ شروع ڪيا . "ڪنهن ڪنون ڳڌءِ؟" پڇي ڪيوين ڪتوءِ؟ سائين تسان جھڙي چني ڏني ها اونڪون پاڻي وچ ٽڪا ٽڪا ڪر پيراءُ نون پلا ڏتم." معلوم اهو ٿيو تہ ڏونڏوءَ مورڳو دوا ورتي ئي ڪانہ هئي ۽ فقط نسخي کي پاڻي ۾ ٿهڪائي مريض کي پياريندو رهيو. رب مٺي جي قدرت. بخار غائب ٿي ويو. رب جن سان جيڏو تن سان تيڏو.

هڪ ڏينهن ڏٺم تہ ڪو ماڻهو مسجد جي دريءَ ٻاهران ليئا پائي وري هليو ٿي ويو. پهر پلڪ کان وري بيهر اچي واجهائي واپس ٿيو. آخر ٻنهپرن جو سائين کي اڪيلو ڏسي اندر گھڙي آيو ۽ مون لاءِ بہ مرضي هيس تہ جيڪر هليو وڃي تہ بهتر. آءُ بي حيائي ڪيو جهليءَ کي زور سان ڇڪيندو رهيس. اچڻ شرط سائين جي قدمن تي ڪري زارو زار روئندي احوال وريائين "سائين مون سان وڏي ويڌن آهي." جڏهن بہ آءُ ڪنهن مسلمان لاءِ ٻڌندو آهيان تہ ڪيس ڀاڳ بخت وارو ڏنو. ڪيس مال ملڪيت ملي آهي، يا ڪيس سونهري پري سهاڳڻ پلئہ پيئي آهي يا اولاد صالح اٿس، تہ مون کي روحاني تڪليف شروع ٿيندي آهي. سمورو وقت جلندو پچندو ۽ ڪامندو رهندو آهيان. اهو ساڙ ۽ حسد فقط مسلمانن لاءِ آهي باقي ٻئي ڪنهن دين ڌرم واري کي بخت پڙائي تہ مون کي ڪا ڪوفت نہ ٿيندي آهي. مولوي صاحب سندس لاءِ دعا جا هٿ کنيا ۽ ڪيس وظيفو بہ ڏسيو. وڃڻ وقت ڪيس ڳراٽڙي پائي پنهنجي سيني سان لڳايائين. ڪيس مبارڪ ڏيئي چيائين تہ هو مومن هيو جو ڪيس پنهنجي ڪدورت جو احساس هيو ۽

اهڙي احوال ڪرڻ جي جرئت بہ هئي، ورنہ هن زماني جي گهڻن مسلمانن جي دلين جي روئداد ساڳي آهي.

مولوي صاحب جو وڏو ڪرشمو هي هيو جو پوليس وارا جي عام طور بي پير ۽ بي مرشدا سمجهيا ويندا آهن سي سڀ سندس سڳي ڌاڳي ۾ هوا. نہ فقط اوباڙه، ڏهرڪي يا ميرپور ماٿيلي جي پوليس، پر سموري سکر ضلعي ۽ سنڌ جي اڪثر پوليس سندس مريد هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن نہ فقط پوليس ٿاڻن ۾ مسجدون تعمير ٿيڻ لڳيون پر نمازين سان ٺمتار ڏنيون ويندون هيون. پوليس وارن تي ڪا آپدا آئي تہ ڪين ڇاڻ هوندي هئي تہ سندن داد فرياد ڪٿي ٿيندو.

هڪ ڀيري اوباڙه ٿاڻي جا پوليس وارا بابي مرحوم جي اڳواڻيءَ ۾ مولوي صاحب وٽ اچي عرض ڪيائون تہ سندن ضلعي سکر وارو ڊي ايس پي صاحب ڪنهن انڪوائري جي سلسلي ۾ اوباڙه اچڻ وارو هيو. اهو ڊي ايس پي (جنهن جو نالو پرتاب راءِ هيو پر پوليس وارا حقارت کان ڪيس پيشاب راءِ سڏيندا هئا) اهڙو ظالم عملدار هيو جو جتي منزل انداز ٿيندو هيو تہ اڌ کان گهڻي ٿاڻي کي سسپينڊ ڪري ڇڏيندو هيو. وفد پاران دعا جي التجا ڪئي ويئي تہ جيئن اهو نياڳو اوباڙه نہ اچي. مولوي صاحب پنهنجي دستوري ”الله خير ڪريسي“ چئي کين دلداري ڏيئي واپس ڪيو. ٽئين ڏينهن ساڳئي وفد وري اچي مولوي صاحب کي اطلاع ڏنو تہ هو ڪمبخت سکر کان ريل ۾ چڙهي چڪو هيو. سانجهيءَ ٿاڻي وري بہ پوليس وارا سهڪندي اچي سائين کي ٻڌايائون تہ ڏهرڪيءَ کان ٽانگي ۾ چڙهي اوباڙه پهچڻ وارو هيو. مولوي صاحب غضب ناڪ ٿيندي چيو تہ ”الله ڪريسي نياڳا اٿي نہ آسين.“ رات جو پتو پيو تہ پرتاب راءِ جو ٽانگو ڏهرڪيءَ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي اونڌو ٿي پيو هو ۽ سندس ٽنگ ٽن هنڌان ٽڙڪي پيئي هئي ۽ هو پاڻ ڪٽائي واپس ريل ۾ سکر ويل هيو. ٻئي ڏينهن تي سيئي پوليس وارا سائينءَ جي حضور ۾ آيا. باغ بهار هئڻ جي ڪري سيني جا ڇهرا سرها ها پر ڪڇيو ڪنهن بہ ڪونہ. فقط هڪ فقيري نالي پوليس واري سائين کي عرض ڪيو تہ ”سائين هڻ ايجهي دعا هووي جو ڪوئي فقير منش دال کاوڻ والا بندا ڊي ايس پي بڻ ڪي آوي“ سائين مرڪي پڇيو تہ ”ابا ڪهڙي دال کاوڻ والا آوي، منگڻان دي يا چڻان دي دال.“ فقيري چيو تہ ”سائين چڻيان دي دال والا آوي.“ ڏيڍ هفتي کان پوءِ هڪ نئين ڊي ايس پي صاحب جو آرڊر ٿيو جنهن جو نالو تہ چرنجي لال هيو پر اوباڙه ۾ ” چڻن جي دال“ جي نالي سان مشهور هيو. هو هڪ درويش صفت همدرد ۽ هڏڏوڪي عملدار هيو جنهن جا ڳڻ اڄ ڏينهن سوڏو پيا ڳائجن.

آخر اهو سمون بہ آيو جڏهن اوباڙه پوليس باجماعت مولوي صاحب جي بيعت ڪري رشوت حرام خوري ۽ ظلم کان توبہ تائب ٿي ايمانداري ۽ عبادت ڏانهن رجوع ٿي. سال ڏيڍ جي عرصي اندر سندن زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب اچي ويو. بوسڪي ۽ هرک جي پوشاڪ جي جاءِ کٽل خاڪي قميص، نيري پٽڪي ۽ چيڪل بوٽن ورتي. سندن وڏا شاهي پيٽ، جي انهن ڏينهن معتبريءَ جي نشاني سمجهيا ويندا هوا ۽ جن تي ڪمر پٽو مشڪل سان چڪي تاٽي ٻڌبو هو اهي سسي وڃين پنين سان لڳا. سرڪاري گهوڙا جي اڳ وچ کنڌي جي داڻہ تي مچي مچ تي پيا هوا سي اهڙا ڏبرا ٿي ويا جو سندن پاسريون آنگر تي رکي ڳڻجي ٿي سگهيون. پوليس وارا جي اڳ پنهنجن شهپرن کي تاءُ ڏيئي ٻين جي ڏاڙهي پٽ ڪندا هوا تن گبر قسم جي مڇن ۾ ڪئنچي وجهي سُنتي سونهاريون رکيون. هاڻ سندن چهرن تي ظلم جي رعب ۽ دبدبي بجاءِ ماٺيپي واري رونق وري واپس آئي.

روزانو هڪ نہ ٻيو پوليس وارو ڪڪڙيون ۽ ماکي جا شيشا هٿن ۾ کڻي مسجد ۾ هي پڇڻ لاءِ ايندو هو تہ قبلا هي سوکڙيون مٿن زوريءَ مڙهيون ويون آهن ۽ اسين وٺون يا نہ؟ مولوي صاحب مرڪندي فرمائيندو هو تہ "ابا ڪڪڙي شڪڙي مالڪان کو ولا ڏي چوڙ. باقي ماکي تسان کو مباح هي." جڏهن ڪڪڙيون پوليس ٺاڻن تان صحيح سلامت ۽ ثابت مالڪن کي واپس ملنديون هيون تہ ماڻهو تہ ڇڏ پر خود ڪڪڙين کي بہ حيراني ٿيندي هوندي. امن امان واپس وريو. چورن چوري ڇڏي. واڻين ۽ بزار جي دڪاندارن جو ياڳ کليو. استاد ميان احمد سونارو جو چوريءَ جي ڊپ کان سون چاندي اسان جي گهر امانت رکي ويندو هو تنهن پنهنجي دڪان ۾ مال رکڻ شروع ڪيو. ماڻهن جا ڪڪڙ ۽ چيلا چيڪ گهمندا رهيا. اج اهو حال آهي جو ڪڪڙ جتي بانگ ٿو ڏئي تہ نڪ کونہ کو پوليس وارو بندوق ۽ وارنٽ سوڌو جاءِ واردات تي جاچ لاءِ پهچي وڃي ٿو جيستائين ڪڪڙ خودڪشي ڪري سندس پيٽ ۾ آرو نہ ڪري. ڪڪڙ تہ ڇڏ پر ماڻهو ڪاريون، لاريون ۽ ريل کي بہ پٽڙيءَ تان لاهي گم ڪري ٿا ڇڏين. نہ آهي ملڪ ۾ خدا جو خوف ۽ نہ وري مولوي صاحب!

استاد عطا محمد حامي مرحوم

نيٺ استاد حامي بہ اسان کي ڇڏي ويو. وچي اصلوڪي ماڳ جا وڻ وساياٿين. ڏاڍي تڪڙ ۾ ٿي ڏنو. پانئن تہ آتو وينو هيو. جيئن ڪو ٽيشن تي ٽپڙ رکي گاڏيءَ جي اوسيئڙي ۾ هجي. ويو بہ اڪيلو ۽ اوچتو. واٽ تڪاٽي بہ ڪانہ ڪيائين ، تہ ڪا هلندي جيڏيون؟ خير, جي وڃان وڃان ڪن سي رهي رهندا ڪيترو؟هونئن بہ هتي رکيو ڇا هيو؟ صبح مانجهند ۽ سانجهي. وري سورن سورن پيري جبل جيڏي رات! زندگي تہ نہ هئي ڪو ٿمجهڻ هئي. ٻارهوئي پيندڻ. وري ڪو هڪ اڌ سور هجي تڏهن بہ ڇڱو. هتي تہ ڇڻ گداڙي ويائل هئي. اجا بہ شڪر, جو هر روح پنيان ڪونہ ڪو روڳ لڳل هيو. جنهن رڄ جي لقاءُ ڪڍ هر ڪو ڇرين جيان ڊوڙندو رهيو. ڪو دنيا جو پوڄاڙي هيو ڪو ڪنهن ديويءَ جو ديوانہ هيو. ڪو ڪرسي جو پروانہ هيو. هر هڪ پنهنجي روح جي وروڻہ تي ڳولي يا ڪو راءَ تي ريجهايو. پوءِ ڪنهن ڦيڙيون پاتي, مرليون وڄائي يا نرڙ نوائي!

استاد حامي اهڙين مڙني مشغولين جي جنجهٽ کان آجو هيو. وتائي فقير جيان هيو ڪنهن جي تيريءَ ۾ نہ ميريءَ ۾. هن جي ڪنهن جي آتڻ يا آکاري ۾ ڪا دلچسپي ڪانہ هئي. هو ڪڏهن ڪڏهن پري کان بيهي جڳ جو تماشو ڏسندو ٿي رهيو. اهو بہ فقط رونشي خاطر. جيئن ڪو ٻهراڙيءَ جو ٻار ڊوڙندي ٻير تي چڙهي ملاکڙه جو مزه وٺندو رهي. پوءِ ڪير کٽي تہ ڇا يا ڪير هارائي تہ ڇا؟ اجان بہ هارائڻ واري لاءِ ڪجھہ هڏ ڪُرڪندو هيس. الله پاڪ کيس دل اهڙي نازڪ ڏني هئي. جهڙي نرمل ۽ ڪومل مکڙي. ڪنهن جو ڏک سور سهي نہ سگهندو هيو. شاعريءَ کي بہ شايد ان ڪري نپايو هوائين تہ جيئن سندس دل کي ڪو ڳٽو ملي, جنهن وسيلي سندس غم جا غبار دور ٿي سگهن. عاشق مزاج بہ بي انت هيو. سونهن سندس روح جي غذا ۽ جيءَ جو جياپو هئي. آخري ڏينهن هڪ سٽ ور ور ڪري ٿي ورجائين . ”محبت نہ جن جي من ۾ تن جي مٽي اٽاسي.“

مون تہ استاد حامي کي هردم کلندي ڏٺو. الله پاڪ کيس خلقيو ئي اهڙو خوش خلق هيو. ننڊ ۾ توڙي سجاڳ. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ کلي رهيوهو. اسپتال ۾ بيماري جي بستره تي سندس کل عجيب لڳندي هئي. خاص طور جڏهن کلندڙ ڪئنسر جو مريض هجي. وري مرض جي کيس ڄاڻ نہ هجي. آءُ تہ کلندو هيس کيس کلائڻ لاءِ. جڏهن پيٽ جي زخم مٿان هٿ ڏري کلندي, وري سور جي ٽاٽ اپرڻ ڪري ڪنجهندو هيو. تہ آءُ ڇرڪي ويندو هيس. ڪڏهن تہ ائين ڀائيندو هيس تہ ڄڻ موت مون تي کلي رهيو هيو. موت هيو يا ڪا ٻي هستي؟ بنگال جو مشهور شاعر قاضي نذرالاسلام جڏهن ڪنهن

ڪوڙه جي مريض کي ڪلندي ڏسندو هيو تہ چوندو هيو تہ "قدرت پاڻ کلي رهي هئي." استاد حامي کي کلندي ڏسي مون کي بہ اهڙو وهم گمان اڪثر ٿيندو رهيو.

سموري زندگي ائين مرڪندي ۽ مشڪندي ۽ کلندي گذريس. ائين بہ نہ هيو تہ ڪو هميشہ حورن جي هنج ۾ هيو. بلڪل نہ. پليو نپنو ۽ پڙهيو ئي ڏکن ڏوجهرن ۾ هيو. گذريل سال تہ مٿس قيامت ٿي گذري. سندس ڪتنب جا چار ڏيئا هڪ ٻئي ڪِيِ اجهامي گل ٿي ويا. انهن تہ هڪ سندس ڀيرو پٽ هيو جو ڪاليجي شاگرد هيو. اوچتو مٿي ۾ سور پيس. ڇئن ڪلاڪن جي ڇٽ گهٽ ۾ نہ تڳ ڏنو نہ مون ڏنو. خيرپور جي خلق شاهد آهي تہ استاد حامي ڳوڙهو اکين نہ ڳاڙيو. چي "جنهن مالڪ ڏنو ان سنڀالي واپس ورتو. منهنجو اڏ يا ٺهائي؟ آءُ واچوڙو ۽ ٺياڪڙ. ڪير جو ارهو ٿيان." هن پيري البت آنو ٻٽو دلگير ٿي ڏنو. پنهنجو غم تہ خير ڪي هيس. ڇيائين تہ نبين جي وصال واري عمر اٿم. ٽيهٺ سال پورا ڪري چڪو آهيان. وڏيڪ ڏرتيءَ تي ڏرٽو ماري ويهڻ جي آس بہ ڪا نہ اٿم. پر يار امڙ جيئري اٿم. ڪڙاري ٻڏندي تہ مري ويندي، صدمي سهڻ جهڙي آهي ئي ڪانہ. گهٽ ۾ گهٽ آءُ چو سندس دل ڏکوئڻ جو ٻهانو ٻڻجان؟ ائين چوندي سندس اکڙين، جي ڪامڻ ڪارڻ سايون ٿي چڪيون هيون، ۾ ڳوڙها تري آيا. پر اکيون ڇنڀيائين نہ. متان ڳوڙها ڇلڪي قطار ڪري، هيٺ نہ وهي ڇڙن.

منهنجي استاد حاميءَ سان ڏيٺ ويٺ اج کان اٺاويهہ سال اڳ خيرپور ميرس ۾ ٿي جتي مون نوڪري سانگيءَ وڃي ديرو دمايو هيو. ان دور ۾ منهنجي ڄاڻ سڃاڻ ۽ سنگت ڪجھ اهڙن انسانن سان ٿي، جن جي ياد ۽ ساٿ اڄان سوڏو پنهنجي زندگيءَ جو املهہ سرمايو سمجهان ٿو. مرحوم اميد علي شاھ، مرزا نورحسين، هادي بخش لاڙڪ، قائم علي شاھ، منظور حسين پنوهر، ۽ عطا محمد حامي. سموري ڪهول ۾ استاد ۽ آءُ ٻيئي عمر ۾ لڳ ڀڳ هواسون. استاد 1919ع ۾ ۽ آءُ 1920ع جي پيدائش هيس. پاڻ ۾ ويها اٺويها هئڻ کان اڳيرو اسان ٻنهي جي پاڻ ۾ ڪا خاص نسبت نہ هئي. اڄان بہ افعالن ۾ هڪ ٻئي جي ابتڙ هواسون. آءُ چلتو پرزو ۽ چيڙاڪ هئڻ سان گڏ سيني ٻيڙاين جو بولٽن مارڪيٽ هيس. برعڪس انجي ، استاد حامي سادو سودو، مانيٺو، حليم، بااخلاق ۽ هڪ درويش صفت انسان هيو. جهڙس محبتي ۽ منڙو ماڻهو مون مشڪل ڏٺو هيو.

اها سندس مناس هئي جنهن جي سبيل هئڻ ڪري استاد ڪيئي مرض پرايا. ڪجھ سال اڳ کيس ذيابطيس وڇڙي، پوءِ کيس سائي يا يرقان جو عارضو ٿيس. مهينو اڳ سندس نياڻيءَ پني تي ٽڏڙا ڪيڏندي ۽ پِٽُ مارندي استاد جي ڪک وٽ ڪجھ ڳوڙهي ڏني. ٻئي ڏينهن استاد اسپتال وڃي آموسيل هنڌ ڊاڪٽر کي ڏيکاريو. ڊاڪٽرن کيس وڌيڪ تپاس لاءِ جناح اسپتال ڪراچي ڏانهن روانو

ڪيو. داخلا جي چوٿين ڏينهن تي سندس آپريشن ڪئي ويئي. ٻن هفتن کان پوءِ وري ٻي آپريشن جي تياري ٿي. ٽئين ڏينهن صبح جو جو يار ويندا ڏيکاريندا. ٽن هفتن ۾ ٺيهٺ جي ورهين جو اپريل ۽ اسريل وٽ ڪاٽا-

انااللہ وانا الیہ راجعون!

صاحب جي صاحبي عجب ڏني سون، ماکي ۽ مصريءَ جهڙي مني ماڻهوءَ کي ڪئنسر جي مرض ۾ نهوڙي نيڻ! الاهي اسرار هيو يا آزمائش؟ چئي نٿو سگهجي. پر هر حالت ۾ اها قدرت جي ڏاڍ مڙسي ضرور چئبي. ڪئنسر ڪو انساني مرض ٿورو ئي هيو. هي ته ڪا ڪاسائڪي ڪار هئي، اها به مڏي ڪاتيءَ سان مارڻ هيو. اهو به اهڙي ماڻهوءَ جي جنهن زندگيءَ ۾ شايد ڪک کي به نه رنجايو هجي. اهڙي اپيپاه کي اها بيماري بچيندي قدرت کي ڪجھ کهڪاءَ تي اچڻ گهربو هو. ان بيماري ۾ جنهن کان دشمن کي به الله شل پناه ۾ رکي، پنهنجن ڪجھ پيارن عزيزن ۽ دوستن کي بک ٿيندي ڏٺو هيم، جي بيحد شريف ۽ نهايت نيڪ انسان هئا. جيئن ته پنهنجي مرحوم هميشره، منشي نور قادر علي ملنگ ۽ استاد حامي، تنهي جي بيماري واري مدت ساڻن گڏ گذاريم. آخرين گهڙين تائين. جڻ تربيت تي حاصل ڪيم. هاڻ ته اهو ايمان ٿي چڪو اٿم ته ڪئنسر ڪجھ به آهي، پر سزا هرگز نه آهي. ٿي سگهي ٿو فقط موت جو سڏ هجي. آءُ به ايندڙ نومبر ۾ عمر جي ٺيهٺ ڏاڪي تي پير رکڻ وارو آهيان. جي الله پاڪ اها عنايت مون تي به ڪئي ته اکين تي. پر مهابي پاڪ رسول جي.ان نوازش گڏ شل اهڙي سور سهڻ جي توفيق مون کي به ڏئي، جا استاد حامي کي بخشي هوائين.

هڪ ڏينهن پٺ شاه وجڻ ڪري استاد وٽ وڃي نه سگهيس. ٻي ڏينهن تي ڏوراپو ڏنائين ، ”ادا سائين ائين بيوفائي نه ڪر. آءُ هتي علاج لاءِ ٿوروئي آيو آهيان، مان ته ظالم توسان ڪچهريون ڪرڻ آيو آهيان.“ لاڏاٽي کان پنج ڏينهن اڳ وري به تغاتو ڪيائين، ”پائو متان پيرو پڳو اٿيئي. باقي ڏهاڙا آهن چار.“ مون واٽڙو ٿي پڇيو ته پوءِ؟ ”پوءِ ادل ويندا سين اباڻي وطن.“ پر ڊاڪٽر توکي ڳوٺ وڃڻ جي اجازت ڏيندا؟ کلي چيائين ته ” دلبر ڏاڍو ظالم آهين . سمجهين به ٿو ڪهڙي ڳوٺ جي وينو ڳالھ ڪريان، پوءِ به پڇي پڪ ٿو ڪرين؟“

ٻين يارن آئي آءُ ڳالھ کان لنوائي ويس. موقعو وٺي استاد سان ڳوٺ هلڻ جي ڳالھ چوريم. چيائين ته پلي. پر ڊاڪٽر کان اجازت وٺڻي پوندي. اهو ذمو پاڻ تي کنيم. چاڪاڻ ته منهنجي خيال ۾ مرض دوا درمل جي سطح کان مٿي چڙهي چڪو هيو. ٻيو استاد کي وڏي اڻ تڻ هئي پنهنجي امڙ سان ملڻ جي جيئن ته هوءَ ڪراچي اچڻ جهڙي نه هئي. ٻئي ڏينهن شام کان وٺي رات تائين آءُ ڊاڪٽر

جي ڳولا ۾ هيس. پر ڪو پتو نہ پئجي سگهيو. ٽئين ڏينهن تي نيرن مهل اسپتال پهتس. معلوم ٿيو تہ استاد کي ٻي آپريشن لاءِ وني ويل هوا. پاڻ منگيءَ حال احوال اوريو تہ ڪالهہ شام ڊاڪٽر سمورو وقت هتي استاد وٽ، ٻي آپريشن جي اجازت وٺڻ لاءِ آيل هيو. ان آپريشن کان پوءِ حالت تيزي سان بگڙندي رهي. تانجو هي فانوس اجهامي ويو.

حامي مرحوم هڪ مخلص ۽ محنتي انسان هيو. ٻاراڻي اسڪول جي ماستري سان زندگي جي شروعات ڪيائين. نوڪريءَ سان گڏ پڙهائي بہ جاري رکيائين. گريجوئيٽ ٿيڻ بعد ”ناز هاءِ اسڪول“ ۾ ماستر ٿي خيرپور ۾ آيو. جڏهن يونيورسٽي قائم ٿي تہ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان مدت ۾ تحقيقي مضمون لکي علمي ڊاڪٽري جي ڊگري بہ حاصل ڪيائين. چاليهہ سالن کان وڌيڪ عمر جو عرصو علم ۾ سيڙايائين. خيرپور ضلعي ۾ ورلي ڪو لکيل پڙهيل نوجوان هوندو جو سندس شاگرد نہ ٿي رهيو هوندو. سندس سموري عمر علم جي ڏس ۾ هڪ لڳاتار جدوجهد ۽ خلق خدمت هئي. ساڳي ريت ادب جي ميدان ۾ نثر توري نظم ۾ سندس نالو سنڌ جي چوٽي واري اديبن ۽ شاعرن ۾ شمار ٿيندو هيو. سندس سنگت جو دائرو بہ سموري سنڌ جي آراضي تائين پکڙيل هيو. هر هڪ سان ياري دوستي ملهائي پاڻ موکيائين. پنهنجي گهراڻہ ڳوٺ ۽ پسگردائي جي رهاڪن لاءِ حامي صاحب هر هاج ۽ هر مشڪل ۾ خواجہ خضر جي حيثيت رکندڙ هيو. سنڌي ٻوليءَ جو سچو خادم، عاشق ۽ سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ سپوت هيو. سندس زندگيءَ سقلي گذري- ۽ پوءِ اڳيرو رواني ٿي. زندگي ڪا الله جي ڏنل سوکڙي تہ نہ هئي. پر موت کان ورتل هڪ قرض هيو. جو هڪ نہ هڪ ڏينهن ضرور واپس ٿيڻو هيو. اها اوڌر واپس ٿي. ليکو ئي ختم.

استاد حاميءَ سان روزانہ بہ ٿي ڪلاڪ ڪن روح رهاڻ ٿيندي رهي. ان گفتگو ۾ موت جو ذڪر ڪڏهن بہ زير بحث نہ آيو. توڙي جو موت اسان ٻنهي جي سوچ ۽ خيال تي پوري شدت ۽ دهشت سان ڇانيل هيو. اهو بہ الله پاڪ جو اسان مٿان وڏو احسان آهي جو موت کي انساني اکين اڳيان غائب رکيو اٿس. پر جي موت ظاهر ظهور گهٽين ۽ بزارين يا اسپتالن ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺو وڃي، تہ شايد گهڻن جو خون خشڪ ٿي وڃي ۽ ڇرين جي آدمشماريءَ ۾ چڱو واڌارو ٿي پوي. اسان کي اها پليءَ پٽ ڄاڻ آهي تہ موت اسان جي پُٺ وٺندو ۽ پير ڪڍندو ٿو رهي ۽ اسين سندس عقابي نظر کان ڪڏهن بہ لڪي ڇپي نہ ٿا سگهون. عجب هي آهي تہ جو جيئن اسين قبر جي ويجهو ايندا ٿا رهون اوترو موت اسان جي خيالن ۾ پرپرو ٿيندو ٿو رهي. تحقيق اهو معجزو فقط الله پاڪ ئي سَر ڪري سگهي ٿو.

اها به خاطري آهي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي ضرور مرڻو آهي. دراصل زندگيءَ جي اصل حقيقت ئي موت آهي. باقي ته آهن بڌل ڳالهيون يا گشتا پتا ۽ اهي ڏُکا به اسين اڪثر غلط ٿا هڻون. جيئن ڪي ٻار گهاٽي جنگل ۾ بنان خوف خطري جي گهمندا ڦرندا رهن. تيئن اسين به زندگيءَ جي اوڙاه ۾ هٿوراڙيون ڏيندا رڙهندا ٿا رهون. اسان کي ته اها ڄاڻ ئي نه آهي ته سڀاڻي ڇا ٿيڻو آهي؟ ڪهڙا مامرا درپيش ايندا؟ حضرت موت سان ميلو ملاقات ڪڏهن ٿيندي؟ شڪر آهي جو ان بي خبريءَ ۾ اڀ ڄاڻائي ۾ اوچتو اجل اچيو سهيڙي. اسين پوءِ خواب جي دنيا ۾ داخل ٿي ڪنهن خيال جي اڏام ۾ مست ٿا رهون. ٿي سگهي ٿو ته مرڻ کان پوءِ اسان کي اها سڌ ئي نه رهي ته ڪو اسين مري چڪا آهيون!

پائند خان پٺاڻ

اتر سنڌ ۾ پائند نالي سان ٻه هستيون مشهور آهن. هڪ سيد پائند شاهه بخاري ڳڙهي ياسين ۾ ۽ ٻيو پائند خان پراڻي سکر ۾. پائند شاهه اصلي بلخ بخارا جو رهاڪو هيو جتان تاتارين جي شورش واري زماني ۾ لڏي پلاڻي سنڌ ڏانهن آيو ۽ ڳڙهي ياسين ۾ اچي گهر ڪري ويٺو. چون ٿا ته سيد پائند روحانيت جو صاحب ۽ وقت جو ولي هيو ۽ پنهنجي هٿن جو پورهيو ڪري گذر سفر ڪندڙ هيو. جا روائت سندس پوياں اڄ ڏينهن سوڌو قائم رکندا ٿا اچن. پائند خان پٺاڻ ڪابل ڪنڌار جي سدو زئي حڪمرانن جي آخرين ڪڙي آهي جي ابدالي سلطنت جا شڪارپور ۾ گورنر ٿي رهيا هوا. پاڻ هڪ مسڪين ۽ ملنگ ماڻهو آهي پر ڪيس اهو هنر ضرور حاصل آهي ته سڪڻن هٿن تي سفيد پوشيءَ جي زندگي ڪيئن گهارجي. وٽس جيڪڏهن پنهنجي ڪا ڇڏيل موڙي آهي ته اها ٿهڪڙن جي. جا ڏن ڏولت نه چور چورائي ۽ نه باهه ساڙي سگهي. ان روڪڙي سرمايه ۾ پائند خان جهڙو ٻيو آغا خان مون ڪي ڪونه سجهي.

پائند خان جو اباڻو ڳوٺ گوسڙجي آهي جو سکر ۽ شڪارپور جي وچ ڏاري آهي. ٽيهارو سال اڳ درياءَ جي ليٽ ۾ گهر لڙهي وڃڻ ڪري لڏي اچي پراڻو سکر ۾ واسو ڪيائين. چوندو آهي ته ليٽ ٻه ٻين آسماني آفتن جيان فقط اها ڇڪاس ڪرڻ لاءِ ايندي آهي ته متان ڪو غريب غربو پل چوڪ ۾ سکيو ستابو نه ٿيو هجي. جي هائو ته پوءِ ان رخ ۾ وهڪ آڻي سندس اگر تگر ٻوڙي پوءِ مزي سان واپس ماڳ ورندي آهي. پراڻي سکر ۾ ٻه پنهنجو ڪو گهر گهاٽ ته خير ڪي اٿس. پر سندس پار پتو ڳولڻ سولو آهي. جتي ٻه چار ماڻهو ٺهڪ ڏيندي ڏسو پڪ ڄاڻو ته اتي پائند خان ضرور موجود آهي. نه ته اڄڪلهه جي مايوسي ۽ مهانگائي واري دور ۾ ڪنهن جي مجال جو مرڪي ٻه سگهي. ٺهڪ ڏيڻ وارو ته اڃان ڪوئي ڄائوئي نه آهي، سواءِ سچي پائند خان جي. ڀرا ڙي جي ڳوناڻن ۾ ته اجان ڪو نڙو نڪاءُ ٻڌجي ٻه پيو. پر شهرن تي ڪو الله جو ڏمر آهي. ماڻهو ائين ٿا منهن سڄائي ۽ پيلو ڪري گهمن ڄڻ سندن هڙئي ڦرجي ويئي اٿن. بقول پائند جي ته ”ادا دل چوندي اٿم ته پاڻ تي گاسليٽ هاري باهه ڏيئي ڪوٺا ٽپندي شهرن ڪي آگ ڏيئي ائين رک ڪريان، جيئن هنومان پنهنجي پڇ ڪي ڪپهه ويڙهي چوچڙي ڏيئي راڻوڻ جي سري لنڪا ساڙي هئي.

هونئن تہ پائند آدي بنيادي زميندار پڻ آهي ۽ ساڍا پنج ايڪڙ زمين جو اڪيلو مالڪ آهي. اباڻي ورثہ ۾ تہ يارهن ايڪڙ املاڪ حصي ۾ آئي هيس. پر ہوڏ آئي تہ اڌ ڪان گهٽي زمين ريتيءَ هيٺ اچي لٽجي ويس. چوي ٿو تہ قدرت کي شايد مون واري ايڏي اٿاه زمينداريءَ کان خطرو لاحق هيو تہ مبادا آءُ ان ميراث تي بانور ڪري ڦونڊ ۾ پرجي فرعون يا شداد جيان خدائي لاءِ دعوا نہ ڪريان. انڪري اڱواٽ ئي اڌ زمين وارياسي ڪري ڇڏيائين. جيئن عام ماڻهو عبرت حاصل ڪن. پروڪي سال بصر پوکيائين. فصل ڏاڍو ڀلو ٿيس پر اگهہ ڪري پيو. چار ٽرڪون بصر جون ڀري ڪوئيٽا وڪڻڻ ويو ڇاڪاڻ تہ اتي بصرن جي بها چنگيري هئي. جيسين قافلو ڪاهي ڪوئيٽا پهچي تہ اتي بہ اگهہ سکر کان بہ هيٺ لهي ويو. ايترو ڪجهہ مليس جو ٽرڪن وارن کي پاڙو ڏيئي جند آزاد ڪيائين. پاڻ واچ وڪڻي ريل جو ڪرايو ڪري ”لوٽ ڪي بڌو گهر کو پهچي“ بج ۽ پاڻ تہ اڳيئي اوڌر تي ورتو هوائين. باقي قرض ڪٽي ڀل ڀرائين.

ڪجهہ عرصو اڳ پاڻس چيس تہ پائند، پنج سؤ روپيا مون وٽ آهن. باقي ڏوڪڙ تون ڏئي تہ بابي ڏاڏي جون ٻُنيون مرمت ڪرايون. پائند وراڻيو تہ هاڻي هيئن ڪر،جو اهي پاڻ وارا پنج سؤ روپيا بہ مون کي ڏي تہ ٽريڪٽر پاڙي ڪري پوءِ سيني وڏن جون قبرون ڍهرائي پٽ ڪريان. چي مار پوين قنڌار کان هليا هئا هتي ڳوٺ ٻڌڻ! کين گوسرجيءَ سواءِ ٻيو ڪو هنڌ ئي نہ سجهيو. هڪ تہ درياه آمهون سامهون. جا ليٽ اچي تہ اول مهمان اسان وٽ. ٻيو ٻارهوئي دوزخ جي گرمي. يارنهن مهينا سانده تنور جي جر ۾ پيا سڙون. اسان جي وڏن کان تہ ٺني جا مهاڻا سياڻا هئا. اتي وڃي جڳهيون اڏيائون جتي گهٽ ۾ گهٽ ڪائڻ لاءِ هوا تہ هئي. اها بہ ٿڌيڙي.

سڄي عمر ڇڙو ڇانڊو رهيو. ٿي سگهي ٿو ننڍپڻ ۾ ڪا شادي ٿي هجيس ۽ پوءِ گهر واري گذاري ويئي هجيس. مون ڪڏهن سندس خانگي زندگيءَ ۾ نہ جهاتي پاتي ۽ نہ سندس شخصي معاملن جي جهڙتي ئي ورتي، نہ وري پاڻ ڪو اهڙو قصو ڇيڙيائين. توڙي جو چاليهارو سالن کان گهاٽي دوستي آهي. البت ايترو سو هڪ ڏينهن ٻڌايائين تہ شادي لاءِ ارادو هيم پر اڄ سڀان ڪندي اڌ عمر گذري ويئي. پوءِ پنهنجي عمر ايترو چڙهي ويئي جو ڪاسائين ڪوس لاءِ وٺڻ کان بہ انڪار ڪيو. انڪري ”جوءِ واري جنجال“ جي پڇڙئي ڦٽي ڪيم. نوڪريون بہ ڪيئي ڪيائين. گهڻو ڪري سينيئما جي مئينيجري. چوي ٿو تہ فلم عوام لاءِ وڏي نعمت آهي. عام ماڻهن جا اڻپورا خواب ”ڪيل“ ۾ اچي پورا ٿا ٿين. خاص طور عورتن جي روج ۽ ٻارن جي سرچاڻ جو فلم بهترين وسيلو آهي. ڪجهہ عرصو سردار علي گوهر خان جو اسسٽنٽ مئنيجر ٿي رهيو. سردار مرحوم مٿس ساه ڏيندو هيو ۽ ادا پائو ڪانسواءِ سڏيندو نہ هيس.

جڏهن مرحوم گذاري ويو ته پائند خان خالي هٿ لوڏيندو موٽي ماڳ آيو. جي چاهي ها ته گهڻو ڪجهه ناهي سگهي ها. ڇو ته سڄي مال جو عام مختيار هو. پر بقول پائند جي ته ” جا مايا مالڪ جي نه ٿي ته اها وري نوڪر وٽ ڪهڙو ٽڪاءُ ڪندي؟“ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ واري زماني ۾ ملٽري ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ويو. ڇچيائيونس ته تيز ڊوڙ ڀري سگهندين؟ چيائين نه. ڀيڙي ڀيئندڙ آهيان. سڌ پنڌ ڪرڻ تي به سهڪو وٺندو اٿم. پر ڪڏ ”باه“ ٻريل هجي ته پوءِ گهوڙا ڪڍ لائي ڇڏ!

پائند خان چڱو خاصو پڙهيل ڳڙهيل آهي. يتيمي جي مڪتب ۾ تعليم پرايائين ۽ غربت جي ڪاليج ۾ علم جي تحصيل حاصل ڪيائين. جتي زندگيءَ جي يونيورسٽيءَ جا وڏا امتحان ڏيڻا ٿا پون. پر غربت سان ڪو عشق ڪونه اٿس. سندس خيال موجب مفلسي هڪ مرض آهي. جنهن عذاب کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ هر آدمي ۽ هر قوم جو منزل مقصود هئڻ گهرجي. پر اڄڪلهه واري چوري ڌاڙي ۽ ڪپت واري ”پلصراط“ ڏاڍو ڏکيو ۽ اوکو پيچرو آهي. باقي وار کان سنهي ۽ ترار کان تکي ڪا پل ٽوروئي ٿيندي آهي. جي قيامت ۾ ڪا اهڙي بليڊ جهيڙي ٻنڌ آهي ته فقط اهو ئي پار ڪري ٿو سگهي جنهن ناهي آهي. باقي اسان جي ته ڪا پيٺي ڪانهي. گنگهار ته ڇڏ، پر اسان جا علماءِ دين جي سئين سڌي رستي تي به لٺ جي سهاري هلندي ٿاٻڙجن ٿا، سي ڪيئن اهل پل پار ڪندا؟ يا وري زڪوات جي پئسن کان ڪو هيلي ڪاپٽر هٿ ڪري اڏامي پار پهچن ته اها ٻي ڳالهه آهي.

سدائين اڇي اجري پوشاڪ تن تي اوڙهيل. جسم جو سنئون سڌو ۽ سڄين لڱين. شڪل جو سهڻو. اهڙو جو پاڻ کي پاڻ خلقي ها ته به ان کان وڌيڪ موچارو نه ناهي سگهي ها. راڳ جو راڻو. طلبه جي وڄت جو ماهر. هٿ جو سڌو ۽ ساڄو. بندوق جي نشاني ۾ سندس مٽ مشڪل. مرحوم ايوب خان هي شڪار ۾ جڏهن پائند نه پهتو ته پوءِ يا شڪار ملتوي يا ڊپٽي ڪمشنر جي بدلي. پر پائند جي فن جو ڪمال آهي سندس مذاق ۾. جتي وينو ته ڇڻ ناٽڪ شروع. پوءِ ٻڌندڙن جا ڪکين تي هٿ، ڪي ته ليٽڙين ۾ به هوندا. هر اکر موتي جو داڻو. هر جملو لاجواب. پر مرداڻو مذاق. نقل ڪرڻ به ڏکيو ۽ بيان ڪرڻ اڃا به اوکو. سندن سوچ ۽ فڪر جو اندازو ئي انوکو ۽ اهو به اڻ ڪٿ. اسان اٺ ڪتابن جا پڙهيا آهن پر پهر پلڪ ڳالهائڻ کان پوءِ اسان جو اندر ”خالي“ ڇڻ ٻڪ ۾ پاڻي ڀريل هيو جو وٺين کان وهي ويو. پر پائند خان، هل هلندن جا ماڳ. پاڇي جيان هڻ هڻ ته وڃي ئي نه!

ڪوٽائي پناڻن جي هڪ شادي جي موقعي تي سلامت علي ۽ نزاڪت علي مشهور گوويا راڳ لاءِ آيل هوا، جن جي تڙ پاڻي لاءِ پائند نوڪرن کي پارت تي ڪئي. اوطاق ۾ هڪ وڏو زميندار ويٺل هيو جنهن ٽوڪ ڪندي پائند کي چيو ته ” ميراسين جي تڙ پاڻي جو وڏو اونو اٿيئي.“ پائند وراڻيو ته ”هائو

سائين، هي ميراسي آهن ان ڪري ڏينهن ۾ ٽي ڀيرا تڙ ڪندا آهن. ڪو سنڌ جا وڏيرا ته نه آهن جو ٻارهين مهيني نم جو ڏندڻ به يا نصيب! “ وري مزو اهو جو ان وڏيري جا نه فقط اڌ منو انچ ڏند ٻاهر نڪتل هوا. پر سندن اڌ حصي تي هڏڀو ته پڻ چڙهيل هو. مون ڏانهن رجوع ٿي پائند پڇيو ته ”ادا ڪو اهڙو يورپي ملڪ آهي جتي مکين جو ايڪسپورٽ ڪري فارين ايڪسچينج ڪمائجي“ ڇو ته اسان جي وڏيرن جي ڏندن کي مک لڳي خودڪشي ڪري مري پوندي آهي. فقط هڪ وڏيري کان ئي ڏهه گاڏا مکين جا روز گڏ ڪري سگهجن ٿا.“

هڪ دفعي ڪوٽ سلطان ۾ سنڌ جي وزير آغا غلام نبي خان جي مان ۾ دعوت ڪئي ويئي جنهن ۾ پائند ۽ آءُ ٻئي شريڪ هئاسون. پائند جنهن کي ماٺ ڪري ويهڻ اصل ڪونه اچي تنهن ٻئي ڪنهن موضوع نه هئڻ ڪري وزير صاحب جي گنجي ٽڪڻ تي ويهي تبصرو ڪيو ته سال اڌ کان پوءِ سندس ٽپر تي ڪو ٻلو به چڙهي نه سگهندو ۽ پير کسڪي ويندس توڙي جو ٻلو ٻجلي جي کنڀي تي به لس چڙهي ويندو آهي. وزير صاحب اهو ٽڪو ٻڌي ورتو ۽ جواب ڏنائين ته پائند اجان ايترو گنجو نه ٿيو آهيان. پائند چيو ته قبلا مون ته ادب کان گهٽائي ڳالهه ٿي ڪئي. نه ته اوهانجي ٽڪڻ تان ته ڪرڙي به ترڪي ڪري پوندي ، جا ڇت تي به ابتي گهمندي آهي. ڪيس ئهه پهه جواب ڏيئي مون سان پڻ پڻ ڪندي وري پنهنجي ڪامينٽري جاري رکيائين. چي ادا منهنجو اهڙو مٺيا وارو مٿو هجي ته آءُ جيڪر مٿي کي ”روهي“ ۽ ”سراڻ“ جيان استعمال ڪري ماڻهن جون مڏيون ڇڙيون چاقون ۽ پاڪيون تکيون ڪريان ها. آءُ فقط بزار ۾ مٿو اگهاڙو ڪري ويهان ۽ جو گراهڪ اچي ته پاڻي جي لپ مٿي تي هڻي پنهنجو اوزار گهڪا ڪندي تکو ڪري وڃي. ٽڪو في ٽپڙ وٺان، تڏهن به جيڪر سؤ ڏيڍ ڏوڪڙ روز ڪمايان!

دين ڌرم سان پائند جي ڪا پوت ڪانه آهي. چوي ٿو ته هي جهان آهي ئي جهنم. ماڻهن کي اجائي غلط فهمي آهي ته قيامت اجان پوءِ اچڻي آهي. جا دراصل ڪڏهوڪو لاڪر اچي ۽ گذري چڪي آهي. اسين سڀ سزاياب ٿي پنهنجا ڪيتا لوڙي رهيا آهيون . پيڙهي به پيڙهي ۽ نسل درنسل. هر جنم جي پيڙا ۾ ڇيڇلائي پيڙجي مرون ٿا ۽ وري نئون جنم وٺي اچون ٿا هاويءِ ۾ هجڻ لاءِ. نئين سر. دوزخ کي ٻيو وري سڱ ٿورئي ٿيندا آهن؟ اسين ٻڍا ڇا ٻار، تندرست ۽ بيمار، غريب توڙي شاهوڪار سڀئي آزار ۾ آهيون. اهو دوکو آهي ته اسان ۾ ڪي عيش يا آزار ۾ آهن. فقط هڪٻئي جي ساڙ کان ائين ٿا چئون. اها خبر اٿئون ته ڪو مزي ۾ نه آهي. هر هڪ سان ڪونه ڪو روڳ لڳل آهي. دوزخ جو طلسم آهي ئي اهو. مسلسل خوف. ننڊ ۽ سپنو. اڄ ۽ رڄ وچ ۾ ٻوڙندي جڙه ئي نڪري ويئي آهي. مسيح مهدي ۽ امامن

جي اوسيئڙي ۾ ۽ اوتارن جي راه تڪيندي ماڻهن جون اکيون سايون ٿي ويون آهن. ڪي اونڪ بيٺڪ ڪندي، ڪي سجدن ۾ نرڙ رڳڙيندي ڪي روج راڙو ڪندي انسانن جا لاه نڪري ويا آهن. وري قهر خدا جو. جو آهيون تہ سڀ سوريءَ سزاوار. پر تڏهن بہ پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڪا همدردي ڪانہ. اٿلندو پيا هڪ ٻئي جي زندگي زهر ڪريون. جيئن جيل ۾ هڪ قيدي ٻين مٿان مقادم ٿي ڏنڊو ڦيڙائي يا جيئن هڪ جانور ٻئي کي چيريندو ڦاريندو رهي!

ماڻهن جي چاڻ سڃاڻ ۽ پرک لاءِ ڪسوٽي بہ پائند خان پنهنجي الڳ ٺاهي ٿي ڏسجي. چوي ٿو تہ جي ڏوه گناه وارا اڏا آهن اتي نہ آهن ڏوهاري ۽ نہ ڏوه. اڄ ڪلهہ جي دلالي بجا جيءَ ڍنگ ئي بدلجي ويا آهن. جتي "خلق خدمت" جي هاڪ هجي تہ ماڻهن جي لاڪ ئي اتي ٿي لاٿي وڃي. جي اصلي ۽ نج ڳنڍي ڪپ ۽ راج جا رهزن ڏسڻا هجن تہ پوءِ اهي بگهڙ تاڙيو جي رڍن جي لباس ۾ ماڻهن جو ماس رهڙي رهيا آهن. جن کي جسم تي جبا جامان ۽ چوغا چڙهيل ڏسو تہ الله ڪان امان گهرو. جي اوهان وٽ پنج سؤ روپيا ڪونهن تہ نہ اوهان جي آپريشن ٿئي. نہ انصاف ٿئي ۽ نہ ڪو فرياد وٺئي. انصاف جو نشان آهي هٿ واٽئي واري تارازي. ٻيو پڙ آهي فقط نوٽ وجهڻ لاءِ. الاجي آخرت ۾ عمل ڪهڙي تارازيءَ ۾ تُرندا؟ وري جڏهن ڪنهن شاگرد کان سوال ٿو پڇجي تہ پڙهي پوءِ ڇا ٿيندين؟ جواب ٿو ملي تہ غريبن جي خدمت، خدمت قوم ۽ ملت جي. پر اسان تہ هر وڪيل، انجنئير، ڊاڪٽر ۽ عملدار کي مُڏي يا ابتي ڪاتي سان تڪبير وجهندي ٿا ڏسون. پوءِ يا تہ وڏي هوندي نيت ۾ فتور ٿو اچي. يا وري جنهن کي هو خدمت ٿا چون اها شايد حجامت آهي.

پائند خان عجب جهڙو انسان آهي. سندس شخصيت کي هڪ اڌ جهلڪ ۾ اجاگر ڪرڻ اوکو آهي. هو نہ فقط غم ٿار آهي پر پنهنجي وقت جو "وتايو" آهي. ڪل چرچي ۾ اهو آڪيندو آهي جنهن جي ٻاڦ ٻاهر اگر نڪري تہ جيڪر ٻڏندڙ بہ ڦاهي چڙهن. دکي انسانن لاءِ سندس دم غنيمت آهي. ساڻس گڏ وينئي زندگيءَ جي زخمن جي ملم پٽي ٿئي ٿي. سندس سنگ ۾ جي ٻنان غم جون گهڙيون گذاريون اٿم انهن جو عيوضو عمر ڀر ادا ڪري نہ سگهندس. زندگي گهارڻ جا جي ڳر ۽ ڳُتا ڪائونس پرايا اٿم ان استاديءَ لاءِ جان جيئندس سندس شڪر گذار رهندس. ڇاڪاڻ تہ منهنجي ساڻس ملاقات ان وقت ٿي جڏهن آءُ اها اميد لاهي وينو هيس تہ هن زماني جي ماڻهن کان ڪجهہ سبق حاصل بہ ڪري سگهجي ٿو.

اها سوچ پائند سيڪاري تہ ڪتابن جا ورق ورائڻ ڇڏي ماڻهن کي پڙهڻ شروع ڪريان. ڏٺم واقعي ئي هر ماڻهو نہ فقط ڪائنات جو عجيب ڪرشمو هيو پر پنهنجي سر هر هڪ الڳ "جهان" هيو.

مون لاءِ اها نئين ڳالهہ هئي ۽ آئون نئين سر انسان جي عزت ۽ احترام ڪرڻ سکيس. جي پائندا پارا دوست وقت سر دستگيري نہ ڪن ها تہ آءُ هوند پنهنجو پاڻ کي رڻ ۾ ائين رولي ماريان ها جيئن درياہ ۾ ڪچي گهڙي سهٽي ٻوڙي هئي. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي ڪچ ڪوڏي هئڻ جي ڄاڻ تہ اٿم. مون لاءِ پنهنجي اها سڃاڻ بہ ڪافي آهي. جنهن ساڄهہ لاءِ سلام لالا پائند کي.

خان صاحب خان محمد خان

گار ڪا دعا يا بددعا ناهي پر انسان جي ڌڪار يا ڪاوڙ جو اظهار آهي، پوءِ غلط اظهار ئي سهي. گار جي اثر جو دارومدار ان ماڻهوءَ جي ردعمل تي آهي جنهن کي گار ڏني وڃي ٿي، پر جي ٻڌندڙ ٻوڙو آهي تہ پوءِ گار وارو ڇتو. ڏسڻو هي بہ ضروري آهي تہ گار ڏيندڙ ڪير آهي. جي پيءُ پنهنجي پٽ کي گار ٿو ڏيئي تہ پوءِ گار جي حيثيت هڪ هدايت ۾ بدلجي وڃي ٿي. ڪي ماڻهو پاڻ ۾ بيحد گستاخ هئڻ ڪري هڪ ٻئي کي گهٽ وڌ ڳالهائن، ليڪن اهڙي حالت ۾ گار حجائتي هئڻ جي علامت آهي. پر جي گار ڪنهن کي هنڌائتي لڳي تہ پوءِ ممڻ مچي پوندو ۽ ٿي سگهي ٿو نوبت مرڻ مارائڻ تائين اچي بيهي. اهڙي نتيجي آهر گهڻا ڊڄڻا ۽ ڊرپوڪ ماڻهو سر بچاءَ خاطر روبرو گار ڏيڻ بجاءِ پر پٺ گار ڏيڻ کي وڌيڪ پسند ڪن. ڪي وري ٿڌي رت ۽ ٿلهي کل وارا پريا مٺ، جي گار ٻڌي ڪن لاٽار ڪيو لنوايو ڇڏين. فقير هلندو رهي ۽ ڪتو پلي پؤنڪندو رهي.

گار جي جواب ۾ عام ماڻهن جو ردعمل پنهنجو پنهنجو آهي. ڪنهن کي وانگڻ وائي ڪنهن کي بصر بادي. ڪنهن کي شينهن جو پٽ سڏيو تہ پيو ٽڙندو ۽ ڦونڊجي بود ۾ اچي ويندو. پر جي ساڳي ماڻهو کي ”گڏه جو پٽ“ چئو تہ گرم ٿي محشر مچائي ڇڏيندو. حالانڪ ڳالهہ مڙوئي ساڳي آهي. شينهن خواه گڏه ٻيئي جانور آهن ۽ اجان بہ شير جهنگلي جناور ۽ گڏه پالتو ۽ محنت ڪش جانور آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ ماڻهو گار سلسلي ۾ پنهنجي تصور کان متاثر زياده ٿا ٿين. امڙ چوڻ تي هر عورت پيئي ٽرندي پر ”ابي جي جوءِ“ سڏي ڏسوس تہ پوءِ پادر لاهي پنيان پوندي. توڙي جو سڀي ۽ اصلي امڙ چئبو ئي ”ابي جي جوءِ“ کي آهي. فقط سمجهہ جو فرق ۽ ڦير آهي. ڪنهن ايمان واري اٽپڙهيل کي عربي ۾ گاريون ڏيوس تہ مرحبا ڪندي ڳڙاٽريون پائيندو.

دراصل گار ڏيڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ ان فن جا ماهر مون گهڻا ڏٺا. مري ويندا پر ڪچي ڦڪي، ٻاڙي يا اگهاڙي گار مور نہ ڏيندا. گار ڏيندا تہ سرائتي ۽ سريلي ، جنهن ۾ ٻڌندڙ کي پيو سرور ايندو. اسان جي ڳوٺ جو مرحوم خان محمد خان پنهنجي وقت جو سنو گاريل هيو. هواءِ پرڪل ٽڙيل هيس ۽ شايد ان ڪري شاعر بہ چڱو چوکو هيو. وري سون تي سهاڳو جو ڳائڻو بہ پلو هيو. هارمونيم تي سو گاريون نہ ڏيندو هيو پر گارين ڏيڻ مهل ڪن تي هٿ رکندو هيو جڻ ڏوهيڙو ٿو ڏئي. مهل موسم ۽ ماڻهو ڏسي گار ڪيندو هيو. بدقسمتيءَ سان پاڙي وارا بدذوق هيس، جن پاڻ ۾ ٻڌي ڪري ڪيس مار ڪيڊي، ان حادثہ بعد گهڻو ڪري پنهنجي اوطاق جا دروازا بند ڪري وينو رياض ڪندو هيو. ماڻهو سڀ

”بي سرا“. ڪائن اهو بہ سنو نہ ٿيو ۽ ڇوڪرن ڪان ٻچ ڪرايائونس جن ڪيس چنگيڙي ڦيہ ڪيو. ان بعد خان محمد خان مايوس ٿي فقط سمهڻ وقت سوڙ پائي پوءِ گاريون ڏيندو هيو. انڪري سندس ورونهہ صرف سياري جي موسم تائين محدود رهجي ويئي.

سائين جئندل شاه ”ڏنڏو“ جو ليٽ ڪان پوءِ لڏي ڳڙهيءَ اچي ويٺو. چنگيرڙي گار ڏيندو هيو. ”ڏنڏو“ سندس تڪيہ ڪلام هوندو هيو. ڪيڪر ڪندي يا حال احوال ڏيندي هر جملي بعد ”ڏنڏو“ ضرور چوندو. ”توهان ڪي الله آندو“ اهو ڏنڏو. رب ملايو اهو ڏنڏو. ٻيو مڙيئي خير. اهو ڏنڏو. انهيءَ ڪري ڪيس سڏيندا ئي ”ڏنڏو شاه“ هئا. صوم صلوات جو پاپند هو. هڪ هٽ ۾ هاسو ۽ ٻئي ۾ هزار داڻن جي هيرا ڦيريءَ وچ ۾ ڪو موقعو يا موضوع ملي ويس تہ پنهنجي وندر بہ وظيفي سان گڏ جاري رکندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن تہ سندس ذڪر ۽ گارين جي وندر پاڻ ۾ ايتري قدر وچڙي ۽ ڳنڍجي پوندي هئي جو ماڻهن کي صلواتون ۽ الله سان گارين جو وهنوار شروع ٿي ويندو هيس. پر پوءِ اها ڀاڳ بخت جي ڳالهہ آهي ۽ ڪنهن جي نصيب سان ريس ٿوروئي آهي.

اهڙا نيڪ ٻانها الله جا اسان جي ملڪ ۾ ڪيئي ٿي گذريا آهن جي نهايت معزز هئڻ گڏ وڏن عهدن تي پڻ ممتاز پئي رهيا آهن پر سندن گار جي تنوار ۾ ڪو تفاوت نہ آيو. مرحوم غلام محمد جو بيمار قوم جو بيمار گورنر جنرل هيو. سو پنهنجي زماني جو عظيم گاريل هيو. البت جڏهن ڪيس اڌ رنگي جو عارضو ٿيو تہ پوءِ سندس زبان ٿڙڪندي ۽ ٿابڙبي هئي ۽ سندس ڇچريل گاريون ترجمو ڪري ملاقاتين کي ٻڌايون وينديون هيون. خود مرحوم سڪندر مرزا جڏهن هڪ دفعي سندس گفتگو سمجهي نہ ٿي سگهيو ۽ هر دفعي ”حضور ني ڪيا فرمايا“ ٿي پڇيائين، تہ ملٽري سيڪريٽري سندس رهنمائي ڪندي ۽ گارين جو تفسير ڪري ڪيس ٻڌايو تہ ”صاحب فرما رهي هين ڪہ آپ بڙي حرامزادي هين.“ سنڌ جي اڳوڻي گورنر مرحوم دين محمد کي البت ماهرن جي ڳاٽاٽي ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ تہ هو غليظ قسم جو گاريل هيو ۽ سندس گارگند ٻڌندڙ کي اڪثر الٽي اچي ويندي هئي. مون هڪ سنڌي ڪليڪٽر کي گورنر جي ميٽنگ ۾ نڪهير وهائيندي ڏٺو جا گورنر جي گار واري نتيجي ۾ جار ٿي هئي. آخر سڀ ڪليڪٽر هڪ جهڙا ٿوروئي آهن. ڪي نڪ وارا بہ آهن!

اسان جي سنڌي ٻولي دنيا جي ٻين قديمي ٻولين جيان نهايت ڳر واري ۽ وزندار ٻولي آهي جا نجي نموني فقط ٻهراڙيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. باقي شهرن ۾ ٻوليءَ جي اڌ ڪان گهٽ اکرن ۽ اصطلاحن کي گاريون سمجهي خارج ڪيو ٿو وڃي يا وري اگهاڙن الفاظن کي برقعو پارائي پوءِ استعمال ڪيو ٿو وڃي. زبان تي اهڙي سخت ضابطي رکڻ سبب ڳالهائيندڙ جي رت جو داٻ وڌي وڃي بلڊ پريشر جي

بيماريءَ جي صورت اختيار ڪري ٿو. آخر ڪيستائين انسان ٻوٽ ٻڌي ويهي ۽ دل جي غبار ۽ بخار کي ٻاهر نہ ڪڍي؟ ان ڪري اڪثر شهري ماڻهو اهڙي مرض ۾ مبتلا نظر اچن ٿا جن جو علاج گاريون ڪڍڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. اسان جي ڳوٺ جو شمون خان ، حيڪم جي اهڙي نسخي ڏسڻ تي، ڏينهن ۾ ٻہ چار دفعا گاريون ڏيندو هيو پر پوءِ پشيمان ٿي انهن ماڻهن کي گارين جو حساب ڪري في گار ائين آني سان عيوضو ڏيندو هو. انهي ڪري سندس ڪچهري ۾ اڪثر اهڙا ماڻهو اچي ويهندا هوا جن کي پئسن جي ضرورت پوندي هئي. اسان جو مائٽ عارب ٻروچ جنهن کي ڏند نہ هئڻ ڪري "تغو" چوندا هئا, ان جو جڏهن بہ آفيم کٽندو هو تہ مرحوم خان صاحب جي ڪچهريءَ ۾ اچي ويهي سندس ڳالهہ کي خوامخواه رد ڪد ڏيندو هو. ۽ ظاهر آهي تہ گاريون گهري وٺندو هيو ۽ اٺڻ مهل حساب ڪري پنج ست روپيا ڪمائي گهر موٽندو هيو. آخر ۾ خان صاحب قصي کي سمجهي ويو ۽ پئسن بچائڻ خاطر گاريون گهٽائي ڇڏيائين ۽ فقط زبان جي ذائقي بدلائڻ خاطر رڳي ڏيڍ جيتريون گاريون مس ڏيندو هو.

اسان جو پاڙي جو سائين صوفن شاه نانگو هڪ مست سيد سڳورو هيو ۽ ڏاڍي ذوم ۾ گار کي اڇليندو هيو ۽ جنهن کي لڳندي هئي تہ ڪرڙيون پيون هڻندو چڻ تہ سروٽو لڳس. گارين ڏيڻ جو سليقو ضرور هيس پر سندس زبان ۾ اهو سواد ۽ رس ڪونہ هوندو هيو جو هڪ سادات جي ڇپ ۾ هئڻ گهرجي. ڪورين جي پاڙي جي اوستي پنجيل وري گارين ڏيڻ جو نرالو طريقو ايجاد ڪيو هو. هو بزار ۾ ويهي ماڻهن کي ڇپن ۾ پٽڪندي گاريون ڏيندو هيو. سندس اهڙي عادت کان هر ڪو آگاه هوندو هيو پر سندس گاريون بي آواز هئڻ ڪري اثرائتيون ثابت نہ ٿينديون هيون.

سنڌ ۾ سهٽي ۽ سوادي گار فقط ڪوٽ سلطان جا خان ڏيئي ڄاڻن. ڪچي ڦڪي يا اگهاڙي گار ڪڏهن بہ نہ ڪيندا. ٻاهران ڪو ٻڌندو تہ ائين سمجهندو ڄڻ اندر اوطاق ۾ ڪا بيت بازي ٿي رهي آهي يا ڪو سگهڙ ڏٽ جي ڳجهارت وينو ڳولي. ٻڌندڙ جي دل هميشہ ائين پئي چوندي تہ سندن ست سريون جاري رهن تہ چڱو. سندن گاريون اسان جي سنڌي زبان جو بي بها سرمايو آهي ۽ سراپا علم و ادب پڻ آهي.

مولانا دين محمد وفائي

ڏهاڪو ڏينهن اڳ براج جي جشن ۾ پاڳي پائيوار ٿيڻ لاءِ سکر پهتس. سانجهيءَ ٽاڻي دل ۾ آيم تہ ڇو نہ خيرپور وڃي پنهنجي منڙي دوست ڏاڏا شاہ جي ٻُنڙيءَ تان پيرو ڪري اچان. ڪنهن جي وئي ڪا ياري ختم ٿورو ئي ٿي ٿئي. پائو ڏهر ڪي سوال ڪري گاڏڙي وٺي پٺين سيٽ تي سوار ٿي خيرپور روانو ٿيس. واٽ تي ڊرائيور، شايد پنجل نالو هيس، ٽيپ کولي پنهنجو شُغل شروع ڪيو. راڳ جو شونقين آهيان. پر لڏي ويل جي ياد سر تي سوار هئي. غمگينيءَ سان ماٺ جو وڏيل لاڳاپو آهي بجاءِ جلال چانڊيہ جي. ڊرائيور سياڻو هيو. آئيني مان ڀوٽ بڇڙو ڏسي تاڙي ويو. وري بہ پڪ ڪرڻ لاءِ پڇيائين تہ ”سائين اوهان ڪي وَسوءَ وٽي ٿي يا دپوئي ڳُل ڪريون؟ وَسوءَ جو منڙو ۽ ٺيٺ سنڌي اکر ٻڌي مون کي مزو اچي ويو. ڪلي چيومانس تہ گاڏي هڪ پاسي بيهار. هيٺ لهي پاڪر پائي ڪيس سؤ روپين جو نوٽ انعام ڏنم. ”هاڻ پلي هل پر سگهو هل“ غريب وائڙو ٿي ويو. سمجهو هوندائين تہ ڪو گبر انجنيئر آهي ۽ شايد تازو سيڪڙو مليو اٿس. هن کي ڪهڙي خبر تہ مون وٽ اها اڪيلي مَڏي هئي، جا گهر واريءَ اڌ ڪلاڪ قناعت تي ليڪچر ڏيڻ ڪان پوءِ، سکر جي خرچ لاءِ ڪيسي ۾ وڌي هئي. وڏيڪ ساڻس نہ ڳالهايم. چاتم تہ سهٽا ٻول ٻولڻ وارو ڀولڻ هيو. سچي وهواہ ۽ سڪٽي دعا هئي پٽ برابر. مون وٽ تہ هاڻ سواءِ لٽا لاهي ڏيڻ جي باقي ڪجهہ بہ نہ هيو. هونئن بہ منهنجي موج لاءِ سندس هڪ اکر وارو ”ڊوز“ ڪافي هيو. انسان جي خوشي ڪهڙي نہ سستي آهي. پوءِ اها ڏيندي بہ ماڻهو الاجي ڇو ڪيٻائيندا آهن!

ٻئي ڏينهن پئسن نہ هوندي ۽ ٻيٽين لاءِ ٻاٽون ضرور ڪاٽم پر ذهني وَسوءَ واہ جو رهي. گهٽن ڏينهن ڪان پوءِ اهڙي ملوڪ سان ميلو ٿيو هو جنهن جي هڪ اکر، دل ۽ من جي دامن کي تر ۽ پُر ڪري ڇڏيو هيو. ماڻهو تہ اجان سوڏو انهن تنجين لاءِ روئندا آهن جي گهَٽا ڏيندا هوا. گهتا تہ وڃي ڪڏ ۾ پون. اسان لاءِ تہ اصلي نافت آهي انهن اڪابرن جي، جن جي مک مون هر وقت گلن ۽ گوهرن جون لڙهيون ڇٽنديون هيون ۽ سندن اکر اکر جي واس سان چوڏس چوڏار هبڪار ٿي ويندي هئي.

اهڙو هڪ اهل دل، اهل قلم ۽ سخن جو صاحب هيو مولانا دين محمد وفائي مرحوم. جو نہ فقط مون جهڙن پتڪندڙن لاءِ ڇپر ڇانو هيو پر سچي سنڌ لاءِ علم ادب ۽ عرفان جي وَسوءَ هيو. هونئن بہ ڪنهن ڪنهن انسان جي هڏڏوڪي ۽ پرجهلو هئڻ ڪري ماڻهن ۾ ايترو آسرو ۽ پروسو اپرندو آهي جو سندن وجود گهر، گهراڻہ ۽ راڄ لاءِ ”دلجاءِ“ هوندي آهي ، تہ الله حياتي ڏيئس. مڙس ماڻهو وينو آهي. اسان

ڪي ڪهڙو فڪر. هي اهي ئي انسان آهن جن وٽ ئي ديرا، مڪان ۽ اوطاقون ائين املاڪ سڄيون ٽي ويندڙيون آهن جيئن اسڪول ۽ عدالتون، موڪلن ۾ بسيون ۽ بيچسيون لڳنديون آهن. اڄ ڪان پورا ٽيهه سال اڳ اڇوڪي ڏينهن تي سنڌ جي علم وعرفان جو هي روشن منارو اوچتو گل ٿي ويو. ڪوهيارو ته وڃي خير سان ڪيچ رسيو ۽ اسين هن پنيور ۾ سسئيءَ جيان اڃا وينا ٿا اکيون مهٽيون ته هان هي ڇا ٿي ويو!

سنڌ مدرسي ۾ شاگرديءَ واري زماني کان وٺي نوڪري ڪرڻ تائين سالن جا سال آءُ مولانا صاحب جي ويجهڙائيءَ ۾ اجان به هڪ گهر ڀاتيءَ جي حيثيت ۾ سندس قدمن ۾ رهيس. پر مولوي صاحب هميشه هڪ سوال جي نشاني بڻيو رهيو. سدائين اهو سوچيندو رهيس ته ڪيس ڪيڏي نه ڄاڻ آهي؟ ايڏو سارو اٿاه علم هڪ هڏائين ڪوپريءَ ۾ ماپيو ڪيئن ٿي؟ مونکي ته ڇڪي جو ڪوڙو به پورو ياد نه ٿي پيو. ظاهر آهي ته مون جهڙي وات ڳاڙهي الهڙ لاءِ مولوي صاحب جي شخصيت کي پرکڻ ۽ پروڙڻ يا تاثر وٺڻ ان وقت اهڙو ئي محال هيو جهڙو هڪ منڊي ماڪوڙي لاءِ اپ ڪڇڻ. سمجهه ۽ ساڃهه ته رب جنهن کي ڏئي. ڪو درسي ڪتابن جي پڙهڻ سان ٿورو ئي ملي ٿي. وري جي علم واري وڻ جي ڇانو هيٺ ويٺي ڪو ڦل ملي ها ته شايد آءُ به گهٽو ڪجهه رنڱجي وڃان ها. ڪم بختيءَ جو ڪمال ته ڏسو! پارس جي پاسي ۾ رهندي به ڪورو نڪر رهجي ويس. ڀاڳ بخت ته پنهنجي جاءِ پر الله نه ڏنو عقل ۽ نه موت. ٻنهي جي انتظار ۾ اوٻاسيون ڏيندي اڄي ٻاهٺ سال گذريا آهن.

مولانا صاحب جي زندگي ۽ سندس مقصد- حيات انهن ٽورڙن اکرن ۾ تجلا ڏيو پيو جرڪي جي هوند اهي اهڃاڻ سندس شناختي ڪارڊ تي درج ٿيل هجن. ”اسم مولوي دين محمد خلف خليفو گل محمد، وينل نبي آباد مديرالوحيد ۽ توحيد“. ٿي سگهي ٿو اهو محض عجيب اتفاق هجي يا حادثه، جو سندس سڄاٽپ جا جملي ڏس پته ”الله ۽ سندس رسول“ جي محور چوگرد ورد ڪندا ٿي رهيا. پر هن حقيقت ۾ تر پر به گنجائش نه آهي ته سندس پوري زندگي ”دين محمد“ جي تبليغ، تدريس ۽ توحيد جي ڀرپور تحريڪ هئي. رب ٿو ڄاڻي ته مرحوم مغفور صحيح معنيٰ ۾ هڪ عاشق رسول هيو ۽ توحيد جي شمع جو پروانو. جنهن دين جي گود ۾ جنم ورتو ۽ دين جي دائره ۾ ئي دفن ٿيو.

عالم دين هئڻ سان گڏ مولانا صاحب هڪ نامور اديب ۽ نامڪتيو صحافي پڻ هيو. تواريخ ۽ تصوف جي ميدان ۾ سندس تحقيقي ڪاوشون قابل قدر آهن. اٽڪل اڌ درجن کن اخبارن جي اڳواٽي ۽ مالڪي به ڪيائين. ٻه درجن کن ديني ۽ ادبي ڪتاب پڻ لکيائين جن ۾ ڪجهه ته سنڌي ادب جا شهپاره آهن. سندس سنڌي سهٽي سليس ۽ اوپرن اکرن کان پاڪ صاف هئي. اردو، فارسي ۽ عربي

زبانن تي عبور ۽ دسترس هوندي بہ ڏارين ٻولين جي اکرن استعمال ڪرڻ کان وس آهر لاڙو ڪندو رهيو. سنڌي ۾ ٻين ٻولين جي لفظن جي ملاوٽ کي "جنن جي ٻولي " سڏيندو هيو. فقط اهڙا اڌارا اکر ڪتب آڻيندو هيو جي ان وقت عام رواج ۾ هوا.

مولوي صاحب جي فن جو ڪمال هيو"لَس لکڻ". اسان ماڻهو ساهيون ڪري ڀڳيتيون ڏئي لکون. گرنهن گرنهن تي وينا واهگرو ڪريون. پر مولوي صاحب هڪ پيرو قلم کي "آءُ" ڪيئي ، تہ پوءِ هل هلندن جا ماڳ، وچي ٿيا خير. يا ڪاغذ جا پلندا کٽن يا وري مضمون جو انت اچي. وٽس "چاڻ" جي کاڻ ۽ اکرن جون همياٽيون هيون جي لکت جي وهڪري ۾ خرزينن جي منهن جيان پاڻمرادو پئٽجي پونديون هيون. اکر اٿين لڏندا لمندا پاڻهرتو روان ٿيندا هئا ڄڻ درياه جي لڙه ۾ ڪک پن ٿا ترندا اچن. قلمي پورهئي ڪرڻ ۾ نہ سندس مقصد هيو شهرت حاصل ڪرڻ ۽ نہ مراد هئي پئسو ڪمائڻ. پر هڪ عزت پري آس تہ ڪيس جا علمي چاڻ هئي ان جو ڦهلاءُ ڪرڻ ۽ پنهنجي ديسي ڀائرن جي ذهني رڻ پٽن کي علم سان سيراب ڪرڻ. جيسين ڌن دولت جو سوال هيو تہ سندس دل ۽ دماغ جيان، سندس ڪيسي ۽ گهر ۾ بہ فقط الله جو سڪٽو نالو هيو. مون اهڙا انسان ضرور ڏٺا جن جي سموري عمر غربت ۾ گذري هئي پر هنن پنهنجي مسڪينيءَ کي مجبوري ڀانيو. پر مولوي صاحب کي سندس سچائيءَ خلاف ڪا شڪايت بہ نہ هئي. ڏسجي اٿين پيو تہ هن غربت کي سوچي سمجهي پنهنجو نصيب بڻايو هو. مبادا ڪيس ڪڏهن شرمائڻو نہ پوي انڪري پنهنجي دل ۽ دماغ ٻنهي کي، غربت سان عشق ڪرڻ سيکاريو هوائين. ايتريقدر جو هي سندس ايمان تي چڪو هيو تہ دنيا جي وڏي ۾ وڏي عياشي، تسڪين ۽ آٿت هيوئي "پئسي جو نہ هئڻ" ۽ نہ وري پئسي لاءِ ڪو آسرو هئڻ. سادو کائڻ ۽ سادو هنڊائڻ ۽ سادو رهڻ باقي ترهو هيس توڪل برالله.

مولانا صاحب جي شڪل شبيہ رعب تاب واري ۽ شاهاڻي هئي. ڪڻڪ رنگو موڪرو مبارڪ منهن. خنڪي ۽ خمار واريون اکڙيون. اٺواقف ڀائيندو تہ چڪڙي جو پياڪ هيو. توبہ نعوذباالله. ميندڙيءَ رتڙي ينيي ڏاڙهي. چهري تي نوراني رونق ۽ نرڙ تي محراب. اڏاوت تہ نہ هئي ڄڻ موتي مسجد هئي، هونئن بہ "الله جو گهر" تہ "انسان" آهي جنهن جي دل ۾ پاڻ اچيو پيو ڦيڙا پائي ، باقي هتي يا تہ آهن ميمڻ مسجديون يا اهي جي رٽائرڊ پوليس عملدارن ٺهرايون آهن. شايد پنهنجي ضمير جي ٻوجهہ هلڪي ڪرڻ لاءِ! سندس اکين ۾ عجيب ڪشش هئي، ڄڻ سندس ماڻڪين پنيان ڪنهن غئبي طاقت ليئا پائي تي واجهايو. مجال ويئي آ جو ساڻس ڪو اک ۾ اک ملائي تڪي سگهي؟ آواز ڀڳورو ۽ اختياريءَ وارو. جو جملو چپائون تہ حرف آخر ۽ پٿر تي ليڪو. منجهنس طبعي لاغرضي هئي جا هر

قلندر ۽ توڪليءَ جو مرڪ آهي. زمين جي ڪنهن سير يا سوا سير تي فلڪ ٿي ڪانه. باقي آذان جي الله اڪبر ٻڌائين تہ پوءِ ڇڻ ڪوه ندا جو سڏ ٿيو. هميشہ باوضو مصلي تي ويٺا ڇڻ پنڊ پهڻ. ڪنڌ هيٺ. هٿ پيٽ بجاءِ سيني تي. نماز پوري ٿي تہ ڇڻ تہ چنڊ، گرهڻ ڪان آجو ٿيو. سجده سندس لاءِ معراج هيو. پُٽن ڪان ويندي مون تائين نماز لاءِ هر ويلي پڇا ٿيندي. آءُ اڪثر ڪپڙن خراب هئڻ بهاني لنوائڻ جي ڪوشش ڪندو هيس. "بدبخت توکي ڪنهن ٻڌايو آهي ڪپڙا خراب ٿئي نماز ڪان نٽائجي." احمق اٽ لاه لٽا، چادر ٻڌ پر پڙه نماز." سندس نماز سان انس نہ پر عشق هيو. مون کي يقين آهي تہ کيس سئون سڏ گهمندي بہ عار ٿيندو هيو. وس پڇيس تہ وک وک تي سجده ۾ وڃي وري اپو ٿي جيڪر ٻيهر سجده ۾ وڃي ڳاٽ کي نيچو نوائي. مون کي اهو بہ ڊپ آهي تہ خدانخواستہ جيڪڏهن قيامت کان پوءِ الله پاڪ نماز جا فرض گهٽايا مورڳو معاف ڪري ڇڏيا تہ پهريون شخص مولوي صاحب هوندو جو اهو الاهي امر اورانگهي پنج دفعا ڏينهن ۾ نماز ضرور پڙهندو. پوءِ ڀاٽي واٽي نہ تہ پل ۾ ٿي سهي!

مولوي صاحب جو وڏو فرزند مظفر وفائي مون کان هڪ سال متي ۽ وچون شفيع وفائي مون سان سنڌ مدرسي ۾ گڏ پڙهندڙ هئا. سندن سنگت جنهن اڳتي هلي ياپيءَ جو روپ ورتو، مون کان پنهنجو گهر وساري ڇڏيو. وئڪيشن ۾ اڪثر آءُ ساڻن گڏ سکر وڃي ڏينهن جا ڏينهن سندن گهر ۾ وڃي رهندو هيس. جتي سندن مرحومہ امڙ پنهنجي ٽنهي شهزادن پٽن هوندي بہ مون ڪوجهي کي ڪڏهن بہ هي وسهڻ نہ ڏنو تہ آءُ ڪو "پرايو پٽ"هيس. "ست ڏارين کي پنهنجو ڪري جيءُ ۾ جايون ڏيڻ لاءِ دل کپي ۽ کيس سندس خالق ان ساڪرو درياه جيتري دل بخشي هئي جنهن جي "واري تڙ" تي سندس جهوپڙي اڏيل هئي.

مولوي صاحب ۽ سندس شريڪ حيات کي گڏ ڏسڻ سان محسوس ٿيندو ائين ٿيندو هيو ڄڻ ٻيئي ساڳيئي سپيءَ جا بہ پڙ هوا. البت قرب ميناج ۽ سخا ۾ امڙ صاحبہ سيني گهر ڀاتين کان ڪيئي ڪاسا سرس هئي. مولوي صاحب جي بارگير ۽ ڳنڀير سطح سان اسان جي ڇوڪراٽي ۽ ڇڇوري طبع جو راس اچڻ بہ اٽائو هيو. ان ڪري اسين اڪثر سندس موجودگيءَ ۾ ياڙو ٽٽرن جيان ڪنڌ پاسي لڪندا ڇپندا رهندا هواسون. خاص طور مظفر ۽ آءُ تہ ٻيئي خاصا ٽڪ بہ هواسون. هن جي هر دم آل ڪانءِ جيان واچ ٽڙيل ۽ منهنجا جنرل ضياءالحق جيان ڏند سدائين ٻاهر نڪتل. سڄو ڏينهن کلڻ ۽ ٽهڪڙن ۾ گذرندو هيو. ٽئو ڀانيان تہ اسان ٻنهي زندگيءَ ۾ ڪو وڏيڪ کليو هوندو. سواءِ پارسين جي پيغمبر زردشت جي. پر هن سدوري تہ پيننگهي ۾ ئي ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيا هئا.

1941ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪري سنڌ مدرسه کان ٽپڙ کڻي وڃي پنهنجي مائٽن پيڙو ٿيم. هڪ هفتو هڪ وٽ ۽ ٻي ڏينهن ٻئي وٽ ٽڪاڻو ڪيم. ڏٺم ته سندن جايون وڏيون، ڏيل ڏونگر وانگر، پر سندس دليون ڏاڍيون سوڙهيون هيون. آخر پنهنجي ”ڪائنات“ (جا انهن ڏينهن ۾ هڪ ٽٽل ٽين جي پيٽڙيءَ تائين پکڙيل هئي) کلهي تي کڻي اچي مولوي صاحب جي ڏيري تي گاڏي حاطي ۾ سهڙيس، جتي نه فقط منهنجو آڌرڀاءُ ٿيو. پر سيني سان به لاتو ويس. صفحي، ڏيڍ ڪمري جيتري مس هئي، جنهن جو وڏو ڪمرو مولوي صاحب جي بيڊروم ڊرائنگ روم ۽ اسٽڊي روم طور ڪتب ايندو هيو ۽ باقي اڌ ڪمري ۾ اسين سراسري ست ڄڻا رهندڙ هواسون. هي جڳهه رهائش لاءِ گهٽ پر پبلڪ لائبريري، خالقڏنو هال ۽ دارالامان طور وڌيڪ استعمال ٿيندي هئي. مون جيان ڪيترن ئي گهر جي تڙيل، ڏرم جي ڏڪاريل ۽ مصيبت جي ماريلن جي هتي اچ وڃ عام جام هئي. مولوي صاحب جو عظيم ڪرشمو اهو هيو جو وٽائس ڪوئي سڪڻي هٿ واپس نه ورندو هيو. ڪنهن کي دعا ۽ وظيفو ڪنهن کي سهڻي صلاح، ڪنهن کي سفارشي چٺي ته ڪن لاءِ پاڻ پنهنجي سر لڪڻ کڻي پنڌ پوندا هئا. جن جي مراد پوري ٿيندي ۽ ڪارج سڌ ٿيندا ته انهن کي هدايت ٿيندي ته نماز پڙهو علم پرايو ڪتاب لکوءِ غريب شاگردن کي پڙهايو. اها هوندي هئي مولوي صاحب جي ”في“ جنهن جو تغاتو ضرور ڪندا هئا.

مولوي صاحب سان فقط گڏ رهڻ پنهنجي ليکي هڪ قسم جي تعليم ۽ تربيت هئي. هن کان اڳ مون کيس دوربيني سان تي ڏٺو. هاڻ صبح شام کيس اکين آڏو هڪ کليل ڪتاب جيان ٿي پڙهندو رهيس. ڏٺم ته لکڻ ۾ اورچ ۽ اڻ ٿڪ هيو. پر جي مطالع ۾ مصروف ته پوءِ دنيا جي شورغل کان بيخبر. گفتگوءَ ۾ نهايت سنجيدو پر جي مرحوم ناقص يا مرحوم دين محمد عليگ آيو ته پوءِ ٻوڙ چرچي جو ڇهچٽو. پر مختصر ۽ حد اندر. مون ڪڏهن به کيس ٺهڪ ڏيندي نه ڏٺو. مرڪندو ضرور هيو پر اهو به منهن تي هٿ جو ڍڪ ڏيئي پوءِ. خوش طبعي سندس طبع جو هڪ ظاهري پوش هيو جنهن جي اندر هڪ زخمي ۽ ڦٽيل دل سانديل هئي جا اندر جي اوٻر کان سندس اکڙيون رت روئنديون هيون. آءُ پلي پت ڄاڻندو هيس ته ڪهڙي ڪارڻ. مولوي صاحب کي اهو ڪاپاري گهاءَ پنهنجي منڙي نياڻيءَ جي جواني واري جدائيءَ رسايو هو. مولوي صاحب جي پنهنجي اولاد سان والهانه محبت هئي پر مرحومه ”زيب النساءَ“ سندس ساه جو حصو هئي. جڏهن ڏيئو اجهامي ويو ته باقي خالي ٻت رهيو جو دستوري حرڪت ۾ هيو. پر ٻاهرين خاني ڪنهن کي لکا پوڻ نه ڏنائين. هو پنهنجي پريشاني کي پڌرو ڪرڻ ۾ عار سمجهندو هيو. هو ته آيو هيو فقط ٻين جا سور سانڍڻ ۽ کين ونڊڻ ۽ ورڇڻ، باقي پنهنجا ڏک ڏاکڙا ته هئا ”رب جي رضا“ يا سندس آزمائش!

منهنجي خيال ۾ مولانا وفائي پنهنجي وقت جو قطب تارو ٿي رهيو. هن پنهنجي تقريرن ۽ تبليغ وسيلي، پنهنجي پوري وت ۽ سگهہ آهر، سنڌ جي ماڻهن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. پوءِ هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ان ”سجاڳي“ ۽ ”سوجهري“ جو ڪاٿو ڪرڻ اوکو آهي جو سندس اڻٿڪ ڪوشش ۽ پاڻ پتوڙڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو. مولانا جي وس هئا ”واڪا“ جي هن واه جا ڪيا. پر اهي واڪا ۽ رڙيون شاه پناٽيءَ ڪان ويندي مولانا وفائيءَ تائين ايتريون ٿيون آهن جو اسين فقط گونگا ۽ ٻوڙا هجون ها تہ تڏهن بہ ڪپاٽ کلي پون ها. پر ڏسجي ائين پيو تہ سنڌي ماڻهو هن ڌوڙ واري زمين جي مخلوق بنهہ آهن ئي ڪونہ. ٿي سگهي ٿو اسين شايد ٻئي ڪنهن سياره ڪان ڇڄي يا کسڪي هيٺ ڪريا هجون.

اٺويهہ ورهين جي ڄمار ڪان وٺي (خلافت هلچل) آخرين هڏڪيءَ تائين پورا ٽيهہ سال لڳاتار هي اڻ ٿڪ سپاهي پنهنجي ديس جي چاڪريءَ ۾ رنڀيل هو. جو وڙ ڪائونس ٿي سگهيو اهو لڪ ڇپ ۾ نہ، پر دهل جي پڙهي تي ڪيائين. حق سچ جو ڪلمون چوندي ڪنهن ڪان ڳوَ ڪونہ ڪاڏائين. ان ڏس ۾ جيل جا ڏڙڪا ۽ سزائون بہ سنائين. نہ وري ڪو لالچ جي دام ۾ آڻي ڪيس ريهي ريبي سگهيو. پنهنجي دين ايمان سان سچو رهيو ۽ سنگت ساٿ ۽ اوڙي پاڙي سان بہ نباهي ويو. آل اولاد سان ڳنَ ڏيئي ڪين علم جي زيور سان سينگاري ۽ پنهنجن پيرن تي بيهاري ويو. ڪنهن جو ڪاٽيارو نہ ٿيو نہ وري ڪنهن ڪي مٽس ڪا ميار رهي. وڏي ڳالهہ تہ جاکوڙا ڪيندي ۽ رزق حلال تي گذر ڪندي پنهنجي زندگيءَ کي دائمي سونهن ڏنائين جو اڄ ڏينهن سوڌو سندس نانءُ لاهوتين ۾ پيو لکجي.

وري جڏهن سندس زندگيءَ جي شام اچان اوڏو نہ آئي هئي ۽ واهيري جي ويل بہ ڪجهہ پر پرو هئي. تہ الاجي ڇو دل ۾ آيس تہ اڏري وڃان پرين جي پار ڏي، پنهنجي يار ڏي. پڙڪو ڪائي اڏاٽو. پار ويندا ڏيکاريندا! جڏهن سقراط کي زهر جو پيالو پيئڻ لاءِ آڻي ڏنائون ۽ هن چپن تي آندو. تہ سندس شاگرد ۽ دوست ”ڪريٽو“ سوال پڇيو تہ ”استاد تنهنجي وڃڻ پڄاڻان اسان توهان لاءِ ڇا ڪريون؟“ سُقراط مرڪي چيو تہ ”ڪريٽو، اول مون کي هي تہ ٻڌاءِ، اوهان مون کي پهچي سگهندا؟“.

منشي ملنگ فقير

منشي فقير قلندر شهباز جو ملنگ هيو. اڄ کان اڌ صدي اڳ دنيا جا سڀ لڳ لاڳاپا ڇڏي اچي سيوهڻ سهڙيو ۽ درگاه جي غلامي اختيار ڪيائين. پنهنجي سموري عمر جواني ۽ پيڃاڙي درگاه جي مجاوري ۽ مرشد جي خدمت ۾ ختم ڪري ڇڏيائين. فقيريءَ جي ڪٺن راه ۾ ڪشٽ ۽ ڪشالا ڪيندي، تن کي تسيا ڏيندي پنهنجو رت ست سڀ سڪائي ڇڏيائين. باقي وڃي بچيو هوس پنهنجو خاڪي جسم- هڏائون پنڃرو- ڇڙ اڌوهي کاڌل کوکو. آخر اهو پيهر بہ ٽپي پار ڪيائين. گذريل اڳاري ڏينهن پره ڦٽي پرڀات ڌاري چولو مٽائي راه رباني وٺي رمندو رهيو. آيو بہ اڪيلو هيو. رهيو بہ عمر ساري اڪيلو ۽ ويو بہ اڪيلو. بقول ڀٽائيءَ جي "هيڪلائي هيل پورينڌس پنهون ڏانهن."

سندس اصلي نالو ڇا هيو؟ ڪا خبر نہ آهي، نہ پاڻ ڪنهن کي نالو ڏسيائين ۽ نہ وري ڪنهن ڪاٿونس اهڙي پڇا ئي ڪئي. عام طور تي کيس منشي ملنگ سڏيو ويندو هيو. حالانڪہ درگاه جي قديمي روايت مطابق، سندس مرشد طرفان رکيل نالو فقير "نور قادر علي " هيو. پاڻ پني عاقل جو وينل هيو. تيرنهن سال جي الهڙ عمر ۾ ڪنهن ڳالهہ يا ڪنهن واقعي ڪارڻ هن دنيا ۽ دنيا وارن کان دل کٽي ٿيس. بيزار ٿي پنهنجو گهر گهاٽ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪجهہ ڏينهن پڄاڻان سيوهڻ اچي درگاگ پيڙو ٿيو.

هن آسڻ تي سندس دل ۽ من کي اهو قرار حاصل ٿيس جنهن جي کيس تلاش هئي. قلندري فقيرن جي حلقي ۾ داخل ٿي، هڪ الله ڪري ويهي رهيو ۽ مرندي دم تائين درگاه جو در نہ ڇڏيائين.

سيوهڻ ۾ قلندر جي درگاه کان سڏ پنڌ اور تي قلندري فقيرن جو هڪ قديمي آستانو آهي جنهن کي عام طور "ڪافي" يا اڄان بہ "پناٽن جي ڪافي" سڏيو ويندو آهي. هن هنڌ قلندري طريقي جي "جلالي" فقيرن جو مرڪز آهي، جتي قلندر جي ملنگن جي روحاني تعليم ۽ ترغيب جو سلسلو گذريل ست سؤ سالن کان جاري آهي. هن قديمي اداري جي مدار لمهام کي "مرشد" چيو ويندو آهي ۽ مريدن کي ملنگ. موجوده وقت ملنگن جو تعداد اڍائي سئو کان مٿي آهن جن جو ڪجهہ حصو عبدالله شاه غازي ۽ اهڙين ٻين مختلف درگاهن تي مجاورانہ خدمت چاڪريءَ لاءِ مقرر ٿيل آهن. هن وقت تائين سلسلي وار نو عدد مرشد تي گذريا آهن جن جا مقبرا ڪافيءَ اندر موجود آهن. آخرين گادي نشين مرشد "نادر علي شاه" هيو جو نوانوي سال عمر ۾ 1973ع ڌاري وصال ڪري ويو. موجوده گادي نشين مرشد "حاجي محمد عارف علي شاه" آهي جو هڪ نوجوان اعلي تعليم يافتہ هئڻ سان گڏ ايم بي بي

ايس سند يافتہ ڊاڪٽر پڻ آهي. مرشد نادر علي شاه جي وصال کان پوءِ ڏينهن اڳ کيس سيوهڻ اچڻ جو اوچتو حڪم مليو جتي وصيعت مطابق کيس گاديءَ جي واڳ حوالي ڪري سندس تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. اوقاف جي وجود کان اڳ هر گادي نشين جي هي روزمره جي فرض ادائي هوندي هئي تہ هو هر صبح جو پنهنجي فقيرن جي ٽولہ سان اچي درگاه جي ٻهاري ڏئي.

قلندر جي ڪافيءَ اندر اتر طرف ”سخي سرور“ جو آستانو آهي جو پڻ سوين سالن کان قائم دائم آهي. هن آسڻ تي ”سخي سرور سلطان“ چاليهہ ڏينهن چلو ٻچايو هيو ۽ بارگاه الاهي ۾ دائمي لنگر سوال ڪيو هئائين جو قبول پيو ۽ هتي لنگر سدائين جاري رهي ٿو. هند خواه سنڌ ۾ ”ڪافي“ هڪ واحد آستان آهي جتي عام مخلوق، غريب غربي عام و خاص ۽ آئي وئي کي ماني کارائي ويجي ٿي. ميلي دوري تہ هزارن ماڻهن کي پرعام رواجي ڏينهن تي پڻ سون کي ٻہ وقت ٻوڙ ماني ۽ ٻہ وقت چانهہ پياري ويجي ٿي. سياري اونهاري لنگر جو سلسلو چالو رهي ٿو. سيوهڻ جي مالڪ مار گرميءَ ۾ روزانہ ويهہ ٽيهہ مڻ اٽو ڳوهي مانيون ڪارائڻ اهڙو ڪنن ڪم آهي جو قلندر جا مست ملنگ ئي سرانجام ڏيئي سگهن ٿا ۽ باقي ٻئي ڪنهن جي مجال نہ آهي. هڪ دفعي ڪنهن گهٽگهري مرشد بادشاه کي صلاح ڏني تہ سائين ڪٽڪ مهانگي ٿيڻ واري آهي ۽ پنجاه ريئي مڻ ٻہ مشڪل ملندي انڪري اڳواٽ وٺي رکو. مرشد کلي کيس چيو لنگر الله جي نالي ۾ پيو ٿو هلي ۽ رزق ذمون ٻہ سندس آهي. جي ڪٽڪ جو في داٽو ٻہ پنجاه روپيا جي قيمت تي مليو تڏهن ٻہ انشاءَالله لنگر قيامت تائين جاري رهندو.

منشي ملنگ فقير ڪافيءَ ۽ لنگر جي ٻاهرين انتظام تي مقرر ٿيل هو ۽ ان سلسلي ۾ اڪثر تر سندس ڪراچيءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هيو. منهنجي ساڻس واقفيت تہ ورهين کان هئي پر گذريل ڇئن پنجن سالن کان ان قربت ۾ خاصو اضافو ٿيو هو. ڇني ڇماهيءَ ملاقات پيئي ٿيندي هئي. مانيٽي مزاج هئڻ سبب ڪلاڪ اڌ ۾ مشڪل سان ڪو جملو اڌ ڳالهائيندو هيو. ورنہ ٿيو پلو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اڏي ابتي سوال ڪرڻ تي سندس اکين ۾ هڪ عجيب قسم جي چمڪ پيدا ٿيندي هئي جنهن جي غلبي سبب منهنجي لڱن ۾ ڏڪٽي ۽ اندر ۾ سپاٽو ايرندو هيو. هڪدم ڳالهہ بدلائي ٻيو ڪو قصو شروع ڪندو هيم تڏهن وجي فقير سانت ۾ اچي پنهنجو دستوري مرڪڻ جاري رکندو هيو. ٽي سال اڳ احوال ڏنائين تہ امتحان ۾ ٽيهہ مارڪون حاصل ڪيون هئائين ۽ چيائين تہ اجان پنڌ پري آهن.

ٽي سال اڳ منشي ملنگ فقير کي سرطان جي بيماري سبب سندس ڄنگهہ ۾ ڳڙ پيدا ٿيو جنهن نهايت خوفناڪ صورت اختيار ڪئي. ڊاڪٽر رايو ڏنو تہ سندس ڄنگهہ گوڏي وٽان ڪاٽڻ کان سواءِ ٻيو ڪو علاج نہ هيو. منشيءَ اهڙي آپريشن ڪرائڻ کان انڪار ڪيو. ڪنهن ڏس ڏنس تہ نانگ

جو ڏنگ هٽائڻ ته فائدو ٿيندو. ڪلي وينو چيائين ته ”خدا ۽ قلندر“ جا ڪم ڏسين ٿو؟ هاڻ مون نانگي کي نانگن حوالي ٿو ڪريو. ”خداءِ قلندر“ سندس تڪيه ڪلام هيو ۽ سندس هر جملو خداءِ قلندر سان شروع ٿيندو. آخر هڪ ڏينهن ڪافيءَ ۾ ويني پاڻ خنجر کڻي ڪئنسر جو ڳڙ ڪپي ڇڏيائين. الله منهنجي قدرت مهيني اندر نئينو ٿي پيو. ڏيڍ مهينو اڳ مون وٽ آفيس ۾ آيو ۽ ڏاڍو خوش خورم ۽ باغ بهار ٿي لڳو. چيائين ته امتحان پورو ٿيو ۽ پنجونجاه مارڪون مليون آهن جي منهنجي لحاظ کان هڪ معراج آهي. مون ڳڙاٽڙي پائي کيس مبارڪون ڏنيون. ڪوپو ۽ قدآور جوان هيو ۽ آئون سندس سيني تائين مس پهچندو هيس. پر سندس شڪل شبيهه ننڍڙن ٻارن جيان معصوم هئي. سندس مرڪڻ اهڙو منڙو ۽ من موهيندڙ هيو جو آءُ پهرن جا پهر وينو کيس گهوريندو رهندو هيس.

عبدالله شاه غازي جي تربت ۽ درگاه، منشي ملنگ جي هٿن جي ناهيل هئي، هتي 1923ع کان 1930 ع تائين، مرشد نادر علي شاه جي حڪم ماتحت، درگاه جي تعمير لاءِ پٿر ڍوئيندو ۽ اوساري ڪندو رهيو. ان زماني ۾ موجوده ڏاڪڻ نهيل ڪانه هئي ۽ مٿي اوچائي واري چڙهائي نهايت اوکي ۽ اٽانگي هوندي هئي. منشي ملنگ جي پنيءَ تي وڏا پٿر رسيءَ سان ٻڌا ويندا هئا جي هو يڪساهيءَ مٿي پهچائيندو هيو. کيس اڪثر قلندر جو ”پاڏو“ سڏيو ويندو هيو. صبح جو سويل ”لي“ مارڪيٽ کان ٻڪرين لاءِ گاه ۽ لنگر لاءِ سبزيون ۽ ترڪاري کڻي پيرين پنڌ غازي عبدالله شاه جي درگاه تي رسندو هيو. نيرن کان ٿپهريءَ تائين پٿر ڍوئيندو هيو. درگاه جون جملي جايون ۽ هيٺان وارا رهائش ڪواٽر سڀ سندن هٿن جا نهيل آهن. ساڳيءَ ريت ڪافيءَ جي اڪثر عمارتن ناهڻ ۾ پڻ سندس پورهيو شامل هيو.

منشي ملنگ جي واقفيت کان اڳ مون کي قلندر جي ملنگن لاءِ جو تصور ذهن ۾ هيو اهو هي هيو ته هو ڏندا مشٽنڊا ۽ بيڪار قسم جا ماڻهو هئا جن چرس جي دگاڙن هڻڻ، ڳانا ۽ گوڏڙيون پائي ۽ چمٽا کڻي نچڻ ۾ پنهنجي عمر ٿي گنوائي ۽ سندن شراشريعت ۽ عبادت الاهيءَ سان ڪو تعلق نه هيو. ڪافيءَ ۾ اڪثر اوقات مهمان ٿيندي جڏهن پنهنجي اکين سان مشاهدو ماڻيم ته منهنجيون وايون ٻتال ٿي ويون، ۽ ڪپاٽ کلي پيم. ڏنم ته نشيدار شين جو واهپو هيو ۽ نه ڪا بدعت عمل ۾ ٿي آئي. پنج وقت نماز ۽ ساري رات ذڪرالاهيءَ سواءِ ملنگن جنهن محنت ۽ مشقت سان ڪافيءَ جو مڪمل انتظام ۽ لنگر جو بندوبست ٿي سنڀاليو اهو عام رواجي انسانن جي وس کان ٻاهر هيو. مون کي ته اهو گمان به غالب ٿيندو رهيو ته اهي ملنگ واقعي ئي انسان آهن يا غئبات. هي ٿورڙن ماڻهن کي علم آهي ته انهن ملنگن ۾ ڪيترا اعليٰ تعليم يافته ۽ وڏن گهراڻن جا فرد آهن. هي پنهنجي رضا خوشيءَ سان تارڪ

الدنيا ٿيا آهن. منشي ملنگ کان علاوه منهنجي جنهن ملنگ سان دوستي آهي اهو سائنس جو گريجوئيٽ پڻ آهي.

قلندر جو ملنگ ٿيڻ اهڙو ئي آهي جهڙو پلصراط کان پار لنگهڻ. دنيا سان قطع تعلقات ته پنهنجي جاءِ پر پنهنجو وجود وڃائڻ، پائڻ لاءِ گودڙي، سمهڻ لاءِ فرش ۽ کائڻ لاءِ هڪ وقت، اهو به اوبر جي ماني. ۽ ڏينهن جو پورهيو ۽ رات جا اوجاڳا ان کان علحده. اسان جي وٽ ۽ وس کان هي ڳالهه ٻاهر آهي. منهنجي نقطه نظر خودڪشي جا ٻيا به بهتر طريقا موجود آهن بجاءِ ان جو ملنگ ٿي پاڻ تي ظلم جبر ۽ ستم ڪجي. منشي ملنگ گهڻا دفعا روحاني موج لاءِ سوال پڇندو رهيس پر هر دفعي مرڪندو رهيو ۽ چوندو هيو ته گهيڙ ۾ گهڙي ڏس. موت لاءِ به جواب ساڳيو ڏنائين ته"مري ڏس". مجھ مراد آهي. منهنجي لاءِ مرڻ آسان آهي، پر منشي ملنگ ٿي هڪ پهر به جيئڻ نه فقط ڏکيو آهي پر ناممڪن پڻ. منشي ملنگ جي مرڻ بعد جڏهن کيس گودڙيءَ ۾ سينگاري سندس منهن ڏنو ٿي ويو ته منهنجي ٻئي ملنگ دوست سندس نزديڪ اچي چيو ته "منشي جي، ملنگ تو ڪبهي مرتي هي نهين، آپ تو مرگئي؟" منشي ملنگ جو ٻوٽيل اکيون هڪ وار کليون ۽ منهن تي مرڪ نمودار ٿي.سواليءَ کي جواب مليو ۽ منشي ملنگ واپس پنهنجي ماڳ رسيو. منهنجي خيال ۾ ڪنهن امتحان ڏيڻ لاءِ هٽ آيو هيو اهو اڪري پار ٿيو!

آخوند الله بچايو وڪيل

پيو سپ لوڪ لباس ڪو هڪدل هوندو هيڪڙو.(شاه)

آخوند الله بچايو 1919ع ڌاري مٽيارين ۾ ڄائو. جنهن تاريخي شهر ۾ سندس وڏڙا پيڙهين کان مدرسن ۽ مڪتبن ۾ علم پڙهائيندي آخوند سڏجڻ ۾ ٿي آيا. اڃان پنجن سالن جي عمر جو مس ٿيو ته سندس والد ماجد آخوند غلام علي گذاري ويو. هن معصوم جي پالنا ۽ پڙهائي جي فرض ادائي سندس امڙ ۽ ماٽيجي مامي محمد صديق سنپالي. هئڻ ته ائين گهربو هيو ته مرحوم پاءُ جي اولاد جو ذمون چاچو نباهي ها. پر هن پنهنجي مرحوم ڀاءُ جي املاڪ ڪي سندس اولاد کان وڌيڪ قيمتي ڄاڻي منجهنس هٿ ڳنڍيا. نتيجي ۾ آخوند الله بچائي ڪي پنهنجي امڙ سوڌو ”هوندي سوندي“ اٿهوند جي گهاٽي کان گذرڻو پيو. شايد قدرت ڪي به ائين منظور هيو. ڇاڪاڻ ته اهڙين ڪٺن ۽ ڪنور آزمائشن کان نڪري پار اڪرڻ کان پوءِ ئي ماڻهون جون اکيون کلن ٿيون ته هن دنيا وارن جا لڳ لاڳاپا توڙي رت جا رشتا ڪيترا نه ڦلهڙا آهن.

چار درجا سنڌي پڙهڻ کان پوءِ آخوند کي انگريزي پڙهڻ لاءِ پهريون حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچي اچڻو پيو. بي اي پاس ڪري وڪالت جي امتحان لاءِ تياري ڪيائين. پنهنجي پڙهائي ۽ رهائش جي خرچ جي پورت لاءِ سنڌ مدرسه ۾ ماستريءَ جي ملازمت به اختيار ڪيائين. ان زماني ۾ ماستريءَ وارو پيشو مان شان ۽ عزت وارو ليکيو ويندو هوءِ استاد جي عزت پيءُ جي پدويءَ سمان ڄاتي ويندي هئي. ان دور ۾ پاس ٿيڻ جو دارومدار محنت ۽ اوجاڳن تي هيو ۽ نه سفارش يا رسائي تي جيئن اڄڪلهه جو فيشن آهي. شايد هن ڪري جو به يونيورسٽي سمنڊ پار بمبئيءَ ۾ هئي ۽ اسان وارن ”قومي ۽ ڪنٽري ڪاليج“ اڃان جنم ڪونه ورتو هيو.

1940ع ۾ ايل ايل بي امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ اچي وڪالت شروع ڪيائين.جو پنهنجي جاءِ هڪ وڏي حوصلہ جهڙو قدم هيو. ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جو شهر ان دور ۾ برک ۽ ڪڙپيل وڪيلن جو ڳڙه سمجهيو ويندو هيو. جتي هڪ ڳوناٺي نوجوان ۽ سيڪڙات وڪيل لاءِ پير ڄمائڻ هڪ وڏو چئلينج پڻ هيو. آخوند وڪالت جي پرئيڪٽس گڏ سماجي ڀلائي ۽ شهري بهبوديءَ ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳو. خاص طور تعليم جي ميدان ۾. جو سندس اباڻو ورثو هيو. هن ڏس ۾ سندس جاکوڙ ۽ جدوجهد آخري ايام

تائين جاري رهئي. 1943ع ڌاري سندس شادي خانہ آبادي ٿي ۽ سنڌ جي عالم ۽ اديب علامہ دائود پوٽہ جي وڏي نياڻي سندس زندگي جي رفيق حيات بڻي.

پنهنجي اڻٿڪ محنت ۽ ذاتي ديانتداريءَ سبب ٿوري عرصي اندر ئي آخوند وڪالت ۾پنهنجو نالو روشن ڪيو ۽ سندس شمار سنڌ جي مشهور قانوندانن جي قطار ۾ ٿيڻ لڳو. هي بي ڳالھہ آهي تہ ڪمائيءَ جي لحاظ کان سندس مالي حيثيت مڇي ماني تائين محدود رهي. ان جو وڏو سبب غريب ۽ مسڪين ماڻهن جا ڪيس هوا جن بدولت ڪيس دعائون مڻن جي حساب سان ملنديو رهيون، پر ڪيسي جي حالت اها ئي ڏٻري رهي. ان زماني ۾ آخوند حيدرآباد جي انهن ٿورن وڪيلن ۾ هڪ هيو جن جي ڪيسن جي آمدنيءَ جو دارومدار دلالن بجاءِ توڪل تي هيو. پنهنجي وقت جي مشهور ڪيسن ۾ غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي مفت وڪالت ڪري عدل انصاف جو نعرو بلند ڪيائين. هڪ ڀيري رياست جي هڪ ڪيس ۾ هڪ طرف ٽيهارو ڪن ڳوناٺا جوابدار هئا ۽ مخالفت ۾ رياست خيرپور جي حڪومت جو دٻاءُ، انصاف کي لئہ متہ ڪرڻ لاءِ پوري طاقت سان استعمال ٿي رهيو هيو. هزهائنس پاران انگلينڊ جو باريسٽر مستند ڊنگل فوٽ وڪيل ڪورٽ ۾ پيش ٿيو. پر نہ انصاف هيسجي ويو ۽ نہ آخوند هرڪجي سگهيو توڙي جو ڪيس لالچائڻ لاءِ وڏا وس ڪيا ويا. آخر عدالت جو فيصلو آخوند جي حق ۾ٿيو ۽ بيگناھ ڳوناڻن جي خلاصي ٿي.

1966ع ۾ آخوند کي مغربي پاڪستان وزارت ۾ ڪنيو ويو ۽ ڪيس قانوندان جو قلم سونپيو ويو. سندس وزير ٿيڻ پنهنجي جاءِ هڪ معجزو هيو ڇاڪاڻ تہ سندس نہ ڪنهن سياسي پارٽي سان واسطو هيو ۽ نہ وري ڪيس ڪنهن سياسي جماعت جي پٺڀرائي حاصل هئي. ڪائونس اڳ قانون جو وزير حيدرآباد سنڌ جو نامور وڪيل غلام نبي ميمڻ هيو جو قانوني ماهر هئڻ علاوه سياسي شطرنج ۾ پڻ بلا جو ڪيڏاري هيو. وزارت جي واڳ سنڀالڻ شرط جو پهريون ڪم ڪيس سپرد ڪيو ويو اهو هيو سابق وزير قانون خلاف الزامن جي تحقيق. سرڪاري سوچ ڪا غلط تہ نہ هئي، ڇاڪاڻ تہ هر سبڪدوش ٿيندڙ وزير خلاف سنگين الزامن جي انڪوائري ڪرائڻ، اسان جي ملڪ جي جهوني سياسي روايت هئي. پر آخوند بي مٽي جو ٺهيل ماڻهو هيو. هن گورنر وٽ وڃي پنهنجي صفائي پيش ڪئي تہ آءٌ عمر ساري عدالتن ۾ انصاف جي بالادستيءَ لاءِ وڪيل ٿي رهيو آهيان. جي وزير قانون جي فرض ادائي هي آهي تہ پبلڪ پراسيڪوٽر يا جلاد ٿي ڪم ڪرڻ تہ پوءِ بيو ڪو همراه ڳوليو.

سندس وزارت جي دور ۾ ڪهڙا قانوني سڌارا آيا يا ڪيتريقدر قانوني جي حڪمراني قائم ٿي، چوڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ تہ هاڻوڪي حڪومتن ۾ گڏيل جوابداري هئڻ ڪري ڪنهن بہ هڪ وزير

جي صلاحيت ڪا معنيٰ نہ ٿي رکي. ان زماني کي فوت ٿئي ڪيئي صديون گذريون جڏهن وزير باتدبير هوا ۽ سندن ڏاهپ تي سلطنت جي سلامي ۽ خوشحالي جو دارومدار هوندو هيو. اڄوڪي جمهوري وزارتن مڃي مياٽيءَ جي ڏک ٿي ڏني جن ۾ وزير ائين ٿي چونديا ويا جيئن پوليس ڪوڙن ڪيسن لاءِ مشير مقرر ڪندي آهي. بهرحال جي آخوند جي دور وزارت ۾ شينهن ٻڪري گڏ چرندا نہ ڏٺا ويا, تڏهن بہ ڪنهن بيگناه شهريءَ کي قانوني شڪنجي ۾ اڙايو نہ ويو جو اڳوڻي وزارت جو محبوب شغل هيو.

آخوند صاحب سا ن منهنجي ملاقات اوچتو ۽ عجيب ماحول ۾ ٿي, جڏهن آءُ پنهنجي آپي کان ٻاهر هيس. قصو هن طرح جو هيو جو حيدرآباد جي ڊاريڪٽر انفارميشن جي حيثيث ۾ آءُ دوره عمرڪوٽ اسهيل هيس۽ پنيان گهر ۾ چوري ٿي, اها بہ گهر ڀاتين جي سجاڳي ۾. رڙين تي پاڙي وارا ڪامورا تہ نہ جاڳيا ۽ جي جاڳيا تہ مدد لاءِ نہ آيا. پر جي اڌ درجن پوليس وارا ڪالوني جي پهره لاءِ مقرر هيا اهي بہ نہ پهتا. وري جڏهن ٽاڻي تي فرياد لکرائڻ لاءِ فون ڪئي تہ ٽاڻيدار چيو تہ روبرو رپورٽ داخل ڪرائي وڃي نہ تہ ڪو تدارڪ نہ ڪيو ويندو. مون کي عمرڪوٽ فون تي اطلاع ڏنو ويو ۽ آءُ ڳاتي ڀڳي رفتار تي جيپ ڀڄائيندو اچي گهر پيڙو ٿيم. ڏٺم تہ ٽي پوليس عملدار منهنجي ڊرائنگ روم ۾ آرام سان ويهي شربت پي رهيا هئا جو شيشو چور ڇڏي باقي گهر ٻهاري ويا هئا. مون اڇڻ شرط پوليس وارن کي هڪالي گهر کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ ڪين شربت پيئڻ کان نراه ڪيو. ۽ فرياد داخل ڪرائڻ کان بہ نابري واري.

ٻئي ڏينهن تي سرڪٽ هائوس ۾ ”لائنڊ آرڊر“ جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيس, جنهن جي صدارت آخوند صاحب ڪري رهيو هو. هيءَ منهنجي آخوند صاحب سان پهرين ملاقات هئي ڇاڪاڻ تہ کيس وزير ٿئي اڃا هفتو مس ٿيو هو. ڪانفرنس ۾ سکر ۽ حيدرآباد ڊويزن جا ڪمشنر, ڪليڪٽر ۽ پوليس جا اعلي عملدار شريڪ هئا. ڪاروائي هلندي جڏهن چوري چڪاريءَ جو ذڪر آيو تہ آخوند صاحب مون کي مخاطب ٿي چيو تہ اخبار ۾ چوريءَ جي خبر پڙهي اٿم پر تو فرياد ڇا جي لاءِ نہ داخل ڪرائي آهي؟ آءُ اڳيئي نڪ تائين پريو وينو هيس سو هاڻي موقعو ملندي ئي ڦاٽ ڪاڻم. چيم تہ هائو سائين, چوري برابر ٿي آهي, پر ڪرائي آهي انهن پوليس عملدارن جي اوهان سان گڏ وينا آهن. جڏهن سرڪار پاڻ چور پالي ۽ چورين ۾ ڀانگي ڀائيوار ٿيئي تہ ڪنهن وٽ وڃي دانهن ڪيان؟ وري گذريل ڇهن مهينن ۾ جي چوريون ٿيون آهن ۽ جن فرياد داخل ٿيا آهن تہ انهن ۾ ڪا هڪ چوري بہ موٽائي ويئي هجي تہ آءُ بہ ڪا اميد رکان. جي چوريون واپس ٿيون آهن تہ مالڪن کي نہ مليون آهن باقي وچ

ڪنڌي ۾ ونڊ ورهاست ضرور ٿي آهي. ائين چئي مون چورين جا انگ اکر، پاٿايدارن ۽ دلالن جي لسٽ وارا ڪاغذ سڀ وزير صاحب جي اڳيان ميز تي رکيا.

پوءِ ڪانفرنس تہ ڪافور ٿي ويئي. پوليس عملدارن جي نظر زمين تي ڪتل هئي، پر ڪرسين تان اٿڻ جي همت ڪنهن کي ڪانہ ٿي. ڪمشنر جنهن کي پوليس جي ڪارنامن اڳيئي ڇاڻ هئي، تنهن ڪنڌ ڌوڻي منهنجي هر ڳالهہ کي ٽيڪو ڏيندو رهيو. آخوند صاحب اٿي بيهي ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو تہ ”جيڪڏهن ايندڙ ٻن هفتن جي مدت اندر چوراڪاري کي ٻنجو نہ ڏنو ويو تہ هو پوليس ڪاتي جي ڪاروائي رپورٽ ۽ استعفا گڏ گورنر کي پيش ڪندو.“ ائين چئي آخوند صاحب مون کي ڀاڪر پائي پاڻ سان گڏ ٻاهر وٺي آيو.

پنهنجي گهر اچي آخوند صاحب مون سان اڌ ڪلاڪ تائين ڪچهري ڪئي. ڳالهيون ڪندي مونکي ٿڌي سيني ويهي سمجهاڻي ڏنائين تہ اسان واري سماجي نظام ۾ ڪجهہ اهڙي غلط ۽ اڻنگي ترتيب ڏنل هئي جو هر موڙ تي ڌاڪو ۽ رهزن قابض هئا، جن پاڻ ۾ چوپاريون ٺاهي باجماعت هاڃان ٿي هنيا. انهن ۾ ڪي نقاب پوش هيا جن پاڪدامنيءَ جا برقعا ۽ چوغا اوڙهي اندر ئي اندر ڳجها ڪاٽ ٿي هنيا. ڪن وري ظاهر ظهور انصاف ۽ قانون جي رکوالي جي آڙ ۾ ڌاڙا ٿي هنيا. هر هنڌ ان قسم جو ٻٽو سرشتو عمل ۾ هيو. هاٿي جا ڏند ڏسڻ لاءِ هڪڙا ۽ کائڻ لاءِ ٻيا هئا. سمورو قانوني ۽ عدالتي نظام هڪ ڪوريئڙي جي ڄار مثل هيو جنهن ۾ ننڍڙا جيت ۽ جيتامڙا تہ ڦاسي ٿي پيا، باقي وڏا پکي عقاب ڳجهون ۽ باز ڄار کي ٽوڙي آرپار نڪري ٿي ويا. هر حرفتي چالاڪ ۽ زماني ساز سرخرو هيو ۽ هر لائق ۽ شريف ماڻهو پنهنجي پڳڙيءَ کي بچائڻ ۾ پريشان هيو. اهڙي صورتحال ۾ هڪ غريب ۽ مسڪين لاءِ هن سواءِ ڪو چارو ئي ڪونہ هيو تہ هو صبر ۽ سانت ۾ سور سختيون سهندو رهي ۽ ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پاسيرو ٿي زندگي بسر ڪري.“

ان واقعي بعد مون کي آخوند صاحب جي ويجهڙائي ۾ اچڻ لاءِ ڪيئي موقعا نصيب ٿيا. هڪ دفعي ساڻس گڏ سفر ڪندي سندس بريف ڪيس ۾ وڪيلن وارو چوغو پيل ڏسي پڇا ڪيم تہ ”قبلا! هي برقعو اجان ساڻ کڻي پيا گهمو؟ خير تہ آهي! “ چيائين تہ ”اها صلاح تنهنجي وڏي ڀاءُ وزير ٿيڻ واري ڏينهن ڏني هئي تہ اها علامت ساڻ رکندين تہ توکي وڪيل هئڻ جو هميشہ احساس رهندو ۽ وزارت جو نشو مغز تي حاوي نہ ٿيندو.“ مون آخوند صاحب کي اهو ڪونہ ٻڌايو تہ هر صلاح ڏيندڙ جو مشوره هو ٻين کي ڏيندو آهي تہ پاڻ ان تي عمل ڪرڻ اڪثر ڀلجي ويندو آهي!

آخوند صاحب سان لهہ وچڙ ۾ ايندي مون کي هي ڏسي حيراني ٿيندي هئي تہ ڪيس پنهنجي وزير هئڻ جو احساس بہ الاجي ڀانہ آهي ڀانہ. ڇو تہ مال جو موه، نشي جي لوري ۽ پئسي جي چوس تہ پنهنجي

جاءِ پر جا ڪرسيءَ جي ڪشش ۽ هوس انسان کي هوش کان بيهوش ٿي ڪري، ان کان آءٌ بخوبي آگاهه هيس. مون کي ياد نہ آهي تہ چوٿائي صدي جي سرڪاري سروس ۾ مون ڪنهن حاڪم يا وزير کي ڪرسي جي ڪئنسر کان آجو ڏٺو. جو هڪ پيرو پاور ۾ آيو تہ ان کي پيهر سئين ڪنهن نہ ڏٺو! پر آخوند ان نشي کان واندو هيو. توڙي جو چڱو چوکو وڪيل هيو عزت مان وارو شهري هيو. سندس سوين سلامي هئا، پر حرام جو مون هن شخص جي چهره تي ڪا فخر جي جهلڪ يا فلڪ ڏٺي.

آخوند انهن سچار ۽ ايماندار ماڻهن مان هڪ هيو جي ويڪائو مال نہ هئا. وڪالت يا وزارت ٻيئي سندس لاءِ امانتون هيون. هن پنهنجي لاءِ شرافت، ماڻهپي ۽ اخلاق جو الڳ رستو ڳولي ڪڍيو هيو. توڙي جو سندس روزمره جو وهنوار ۽ واسطو چالاڪ ۽ حريف وڪيلن ۽ قانوني ڳنڍي ڇوڙن سان هو. اڄوڪي حرفتي، بي اصول ۽ ڪنور دنيا ۾ آخوند هڪ ابوجهہ انسان جيان اوپرو ماڻهو لڳندو هيو. ڪيس زمانہ جي پرک ۽ پروڙ بہ هئي، سندس تجربي جو دامن وسيع بہ هو. پر هي يار پنهنجي واٽ وراو هيو. قدرت ڪيس سڀاجهڙي ۽ ٻاجهاڙي طبع جو مالڪ بڻايوهيو. لحاظ ۽ مروت سندس فطرت هئي. چوڪيدارن، ڊرائيورن ۽ پٽيوالن سان بہ اهڙي نوڙت ۽ نهنائيءَ سان پيش ايندو هيو جڻ سپريم ڪورٽ جي ججن سان گفتگو ڪري رهيو هيو. ٺڏو ۽ منو ڳالهائڻ ۾ مون سندس مٽ نہ ڏٺو. خود عدالتن ۾ سندس مرڪ ۽ مناس لاءِ هي مشهور هوندو هيو تہ جج صاحبان آخوند کي اهو ڪجهہ عطا ڪرڻ لاءِ آتا ڏنا ويندا هئا جا رعايت هو ٻئي ڪنهن وڪيل کي آڇ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ هوندا هئا.

ڪيس پنهنجي هر محسن لاءِ ساڄهہ هئي. جنهن بہ مٽس تر جيترو بہ احسان ڪيو هيو تہ اهو ڳڻ آخوند آخري دم تائين ڳائيندو رهيو. ماءُ تہ سندس ڪعبو قبلو هئي جنهن جو بيحد احترام ۽ ادب ڪندو هيو پر پنهنجي ماٽيجي مامي اڳيان پڻ ڪنڌ جهڪائي ادب سان پيش ايندو هيو. هڪ پيري پنهنجي وڏي فرزند کي مامي سان تکو منو ٿيندو ڏسي ڪيس سخت تنبيهہ ڪيائين. چيائين تہ "ابا ان مامي جي ٽڪرن تي آءُ پلجي وڏو ٿيو آهيان. سندس هٿن جا ڪارايل گرانهن آءُ اڃان سوڌو پيو ساريان ۽ سنبران. اوهان کي اهڙي جرئت ڪيئن ٿي جو اوهان ساڻس پيا سينو ساهيو. مون تي ان مامي جا اهڙا احسان آهن جو جيڪر سندس پير روز ڌوئي پيان تہ بہ سندن حق ادا نہ ڪري سگهان."

جڏهن سندس وڃڻ جي گهڙي اچي سهڙي تہ اوچتو سنبت ڪيائين. پنهنجي فرزند کي چيائين "ابا اڄ اباڻي ڳوٺ هلڻو آهي." جيپ تي سوار ٿي متيارين وارو دڳ ورتائين. اڌ واٽ تي دم ڏنائين. جڳ لاءِ تہ جيپ جو حادثو هيو پر قدرت کي پنهنجي ڪاروائي ڪرڻي هئي. واٽ ويندي ويو جيئن ڪو وهائو تازو. هٿ جنين جي لوڙهُٽ پڻ آهي تن جي!

سائين قاسم شاه

مون ڀاڳوند ۽ بختاور گهٽي ئي ڏٺا پر بدبخت کو قسمت سان هڪ اڌ. بلڪ پھر لاءِ ڪمبختي ته هر هڪ وٽ وارو ڦيرو ڪندي رهندي آهي، پر پاڪ چندبو اهو جنهن وٽ نياڳ ٻارهوئي ديرو دمايو ويٺل هجي. ان ڏس ۾ منهنجو ڳوٺائي ايوب ڪنير پنهنجي نالي سان هيو. جو منهن پوندو هيس ان جي روٽي رد ٿيندي هئي پر پنهنجو پاڻ لاءِ به پاراتو هيو. پورهيو به پاپ وارو هيس. مٺي مالڪ به مٺيءَ کي مان ڏيئي منجهائنس ماڻهو جوڙيو. ڪي وري ان ۾ اَن اپائي ڏوڙ کان ڏن بنائن. پر ايوب ته مائي مٺيءَ سان به جنيون ڪندو هيو. ڪيس ڏنڊن سان ڪٽي، لٽن سان رڳڙي ڳوهي ٿانو ٿپا ناهي وجهندو هيس باهه جي ڪوري ۾. پر مائي مٺيءَ به هئي چيڪي ۽ چيڙهالي. وٽس پچڻ کان پڙ ڪڍي ٻيهندي هئي. اجا ايوب آوي تيار ڪري وسئن ڏيڻ ايندو ته اڇي وسڪارو شروع ٿيندو. وسندو ته ڳڙو نه ته به وڏ ڦڙو. سڄي ڪئي ڪمائي چوپٽ. ٿانو پڄي پري جهڙي گپ ٿي پوندا. وري ايوب جي قسمت! ساڳي ماني ساڳ سان. اهو ئي ڪٿو ۽ ڪريو. آخر نوبت اها به آئي جو هڪ واري ٿانو ٿپا ناهي جيئن آوي راس ڪري باهه ڏيڻ تي هيو ته مٿان گاج ٻڌڻ ۾ آئي. نيٺ ايوب آويءَ تي چڙهي، منهن مٿي ڪري ٻاڪاريندي ٻڌو ويو ته ”مالڪ منهنجا مونکي ايوب صابر سمجهيو اٿئي ڇا؟ آءُ ته ايوب ڪنير آهيان. ائين ته نه آهي جو نالي بدل ۾ مفت ٿو ماريان وڃان.“

خيرپور رياست ۾ مون مائي باليءَ کي ڏٺو جا پنهنجي وقت جي حسين ۽ حسن جي بزار جي راڻي هئي. رياست جو والي مٿس موهت هيو. خيرپور جو خزانو مٿس گهوري ڇڏيائين ۽ رياست جي عملدارن کي پگهار ۾ ماهيانو ڪڙٻ جون گاڏيون ملنديون رهيون. تخت باليءَ ڪِيِ تاراج ٿيندو رهيو. باليءَ بخت کي لتون هڻي ٺوڪاريندي رهي. عاشق جو قدر قيمت نه ڪيائين اٿلندو ڪيس وڪ وڪ تي ايذاءُ ڏنائين. واٽ ويندي موٽر کان لاهي ڇڏيندي هيس ۽ هو شاهاڻو شونقين ٽتل واريءَ تي پلٿي ماري ويٺو هوندو هيو. تڏهن باليءَ انڌ جي گهوڙي تان لٿي جڏهن نازڻ اڳين جهان اسهي چڪو. مون باليءَ کي پيريءَ ۾ ڏٺو جڏهن نيٽن کان نير وهائيندي ڪيس اڌ صدي گذري چڪي هئي. هن حسين ڪنڌهر جي ڇهري تي منهن جي ٻنهي پاسي ڪوهه جي نسير جيان جهريون پئجي چڪيون هيون جن وسيلي اکين جو آب ريلا ڏيئي وهندڙ هيو. برف کي پگهرندي ته مون اڳ به ڏٺو هيو پر پڇتاءُ جو نپوڙجي پاڻي ٿيڻ مون لاءِ نئون نظارو هو.

پر اجان بہ زور نياڳو اهو ڏينهن جنهن گهر ۾ گنگا وهندي هجي ۽ پوءِ اجان بہ هو اڄ مرندو رهي. اهڙو نپٽ ندرو آءُ هيس. خود منهنجي گهر ۾ خطاب خانو هيو پر مون الله جو ڪلام پڙهيو اڌ عمر گنوائڻ بعد. اهو بہ اڌ گابرو ۽ بي دليو. منهنجي امڙ پنهنجي سڄي زندگي تہ تهجد گذار تي گذاري پر سندس موت بہ مصلي تي سجدي ۾ ٿيو ۽ مون کي آڏا ابتا ٽڪر هڻندي اڄ بہ تپ پيو چڙهي. وقت جي ڪامل انسان سائين قاسم شاه جو آءُ نہ فقط پاڙيسري هيس. پر ساڻس بيحد حجائتو هوندي بہ نہ سندس شناس ڪري سگهيس ۽ نہ ڪائونس ڪجهہ پرايم. اسڪول ۾ استاد مليم تہ دڳ نہ پڇيم. راه ۾ رهبر مليا تہ ڪين پانڌيئڙو سمجهيم. مست ملنگ بہ ٽڪريا. لپاٽون بہ لڳيون پر ڪپاٽ نہ ڪليم. ائين انڌي جو انڌو رهجي ويس، وري پاڳ بہ اهڙا سڪندري! جو سنگت ساٿ بہ رهيو اهڙن نپٽ نابينن سان، جي هٿوراڙيون ڏيندي پڇاڻان مون کان پڇندا رهيا تہ ”ڪٿي پهتا آهيون“! الاجي اهي ڪمڙا انڌا هئا جن ملتان ڳولي لڌو هيو؟

ننڍڙي هوندي جڏهن بہ گهر ۾ رسندو هيس تہ ڪاوڙجي ڪوٺي اندران در ڏيئي لڪي ويهندو هيس. امڙ پرچائڻ لاءِ سڏ ڪري چوندي هئي، تہ ”احمدڙا اچ ماني کاءُ“ تہ نهڪر ڪري چوندو هيس تہ ”نہ ڪائيندس“ پر ساڳي وقت بک بہ لڳندي هيم ۽ دل ۾ ائين چوندو هيم تہ هڪ وار امڙ ٻيهر سڏ ڪري تہ پوءِ وڃي ماني کائيندس. وري جڏهن امڙ ٻيهر سڏ ڪندي هئي تہ امالڪ انڪار ڪري، وري سوچيندو هيس تہ جيڪر ٽيهر ايلاز ڪري تہ پوءِ وڃي ٿو کاوان. پوءِ ”وڃي ڏوڙ پاءِ.“ چئي آخر امڙ بہ وڃي ٿانيڪي ٿيندي هئي. ساري رات بک ڪاٽي، آءُ جڪ ماري صبح جو اٿي پاروٽن چانورن کائڻ لاءِ ديڳڙا ڪڙڪائيندو هيس. ڪڏهن تہ نياڳي ڪرڙ بہ هٿ نہ ايندي هئي! اهو ئي منهنجو نصيب ۽ اها ئي منهنجي قسمت پئي رهي آهي ۽ صحيح ويل ۽ وقت ڪڏهن بہ هٿ نہ آيو اٿم.

ساعت ۽ سمي جو وقت سر قدر نہ ڪندي سڄي عمر گهاٽي ۾ رهيس. هر مهل هر موقعي ۽ هر ماڻهوءَ جي گذري وڃڻ بعد پڇتاءُ جا هٿ ملڻ منهنجي قسمت بنجي چڪي. زندگي جي پره بہ ائين ڦٽي، اپريم ۽ اسريم بہ ان اچار. هاڻ جڏهن زندگي جي سانجهي اچي اوڏو ٿي تہ ليڪو لاهڻ لاءِ ڪنڌو ڪتايم. ڏنم تہ ڪاري وارا ڪڪ. پوءِ ڪٿئي واٽئي جيان وهيون سنياليندي ٻانهون ڪنجي پيرن تي زور ڏنم. گهڻو ئي ڀڳس پر خاصي دير ٿي چڪي هئي. سائين ساٽيهہ اسهي چڪو هيو. بانولي باليءَ جيان آءُ بدبخت بہ بني تي ٻيهي اوسارينڊو رهيس. هاڻ تہ هر لڌي ويل لاءِ واويلا ۽ گهل گهوڙا ڪندي ۽ سينو ڪٽيندي سُنيءَ ڪون شيعو بڻجي چڪو آهيان ۽ اهو بہ اهڙو ڪٽر جو هر ويلي ٻين سان گڏ پاڻ تي بہ ملامت ڪندو رهي.

ڪمڙي ڪريان ڳالهڙي ان سهٽي ۽ سچي سيد جي جنهن جو نوراني ڀڪندڙ مکڙو اڄ بہ منهنجي عينڪي اکين اڳيان چوڏهينءَ جي چانڊاڻ جيان پيو جرڪي. منڙي مانيڙي مورتيءَ تي سهٽي سفيد سونهاري. تن تي گهرو ڏوتل سادا ڪپڙا، گوڏي تي سٽڻ، پيوند لڳل پهرياڻ ۽ مٿي تي اڇي پڳ. سيد کي سونهن بہ ڏيءُ تي هجي. ڏسجي ائين ٿو تہ مسڪيني ۽ غربت گڏ خوبصورتي بہ سيدن جو ورثہ آهي. الاجي ڪيس ڳاڙهين اکين وارو سيد چو چوندا هئا. هي برابر آهي تہ سندس اکين ۾ اهڙا الماس هئا جو ڪنهن کي ڏانهنس گهوري ڏسڻ جي جرئت ئي ڪانہ ٿيندي هئي. اهڙي ڪوشش بيسود پڻ هئي، ڇاڪاڻ تہ سائين سدائين ڪنڌ هيٺ جهڪائي هلڻ جو عادي هيو. عورتن کي سامهون ايندي ڏٺائين پوءِ تہ منهن مبارڪ سيني ۾ ائين ڇپجي ويندس جڻ تہ چند ڪڪرن ۾ ٿو لڪي. ٻاقي ٻارن کي ڏسندي ئي چند نڪري نروار ٿيندو. پنهنجي اولاد ڪانہ هيس. پر تڏهن بہ پراون ٻارن کي پيار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهي بہ وري اسانجي گهٽي جا ٻار! شڪل جا ڪوجها بي ڍولا وري اکين ۾ چپيون ۽ نڪ ۾ ججائون. مٿيءَ ۾ ليٽيل جهڙا لڏڙا. اهڙن گدلن غليظ ٻارن کي پيار ڪرڻ ۽ منيون ڏيڻ لاءِ ڪا امڙ هجي، يا وري سائين قاسم شاه.

اسان جي پاڙي جا مڙو ئي سيد محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندڙ هئا. سواءِ ٻن جي. هڪ سائين جعفر شاه سگورو جنهن ست حج ڪيا هئا ۽ محمود غزنويءَ جيان سترنهن ڪاهون ڪرڻ جو ارادو هيس پر زندگي وفا نہ ڪيس. ٻيو سائين سيف الدين شاه جو ڪلن جو وڏو واپاري ۽ زميندار هوندي بہ سخت پيچ هيو ۽ سدائين "ڪين" جو ڪنو چاڙهيو ويٺو هوندو هيو. وري قدرت جي ڪنجوسن سان پاسخاطري بہ اهڙي جو بيمار بہ ڏينهن اڌ کن مس ٿيندو هو. سائين قاسم شاه وٽس 15 روپين تي منشي هوندو هيو. جا پگهار ٽيهن سال ۾ وڌندي ٻاويهہ رپين تي پهتي. پر سائين قاسم شاه نہ ڪڏهن ٻڙڪ ٻاهر ٻاقي ۽ نہ ڪڏهن پنهنجي غربت جو ڍنڍورو ڪري سندس پت وائکي ڪيائين. مزو اهو جو مفلسيءَ جي اهڙي حال ۾ بہ سندس ساک پت ايتري هئي جو اڌ شهر جون امانتون سندس ڪچي گهر ۾ رکيل هونديون هيون. ڳڙهي جي چورن کي بہ الله ايتري ساڃهہ ضرور ڏني هئي جو سيد جي ڪکن جو اوڏو بہ ڪڏهن نہ آيا. سواءِ سيف الدين شاه جي اناج گدام واري چوريءَ تي، پر اتي جيڪر ڏاڙو بہ لڳي ها تہ هوند سڄو شهر منائي ورهائي ها.

سائين سڄو بہ اهڙو هيو جهڙو اکن تي پارو. ڪچين سرن جو ککائون گهر جنهن جوهڪ پاسو وهڪيل ۽ ڇت ڇگل جو برسات ۾ بي بي سائنڻ پاتڙا ۽ پاٽيون پاٽي لاءَ رکندي ٽڪبي هئي. گهر ۾ بہ پراٽيون واٽيل کٽون، هڪ کٽل موڙو ۽ ٽہ ٽنگهي ڪاٺ جي ڪرسي جنهن جي کٽل ٽنگهہ هينان

سرون رکيل هيون. باقي فرنيچر تڏا تڏيون ۽ نيڪرائي سامان. دلن تي ٻه ڍڪڻي ڪانه. هڪ تي ڪانوڙو ڍڪ رکيل ۽ ٻئي تي سروٽو. ڪوٺي اندر ٻنا ڪڙي ڪنڍي جي, ڪاٺ جون ٻه پيتيون جن ۾ ٻين جون امانتون رکيل. هي سائين جي مڏي ۽ املاڪ جنهن لاءِ شڪرانا بجا آڻيندي نه فقط سائين جي نراڙ پر پيرن جي مرن ۽ پيڏين تي اٺ جي گوڏن جيان چوڏا چڙهي چڪا هئا. سائين جي نماز ته ڏسڻ وٽان هئي. سيدنا علي بن حسين لاءِ چيو ويندو آهي ته وضو ڪرڻ مهل سندن رنگ هئڊو پيلو ٿي ويندو هو. پڇيائونس ته ڪهڙي ڪارڻ! چيائين ته ڏسو نه ٿا ته ڪنهن جي حضور ۾ پيش ٿيڻ لاءِ تياري ڪريان ٿو. اهڙو الله جي ڏاڍ مڙسي جو ڏر مونکي, سائين کي نماز پڙهندي ڏسڻ ۾ ايندو هيو. وري جڏهن ڪانئس ملان دينوءَ مولا جي مهر بابت پڇيو ته مرڪي چيائين ته "ملان شڪر ڪر جو ماڻهن کي مالڪ جي رحمت جو صحيح اندازو نه آهي, جي هجين ته هوند اهي آڏا ابتا سجدا ڪرڻ ٻه ڇڏي ڏين."

سائين پنهنجي وات وارو هيو پر سندس وات ويندي گهٽن جو پلو ٿيندو هيو. خاص ڪري ڪتن ۽ ٻلين ۽ جانورن لاءِ عيد ٿيندي هئي. انساني شفقت ۽ سخا جو مزو ئي تڏهن آهي جڏهن هر ساه واري لاءِ عام ٿئي. هي ته سائين جي هر صبح جو دستور هيو ته ماني جي سڪن ڀڳين سان کيسا ڀري مارڪيٽ ويندي رولو ڪتن کي کارائي خالي ڪري ۽ واپسي ۾ چلي چيچڙن جي ڀري ٻلين ۾ ورهائي. پر عام ماڻهن جو جانور تي جو روزمره ظلم ۽ جبر جاري هوندو هيو تنهن ۾ سائينءَ جي آهٽ ٻڌندي ئي فرق پئجي ويندو هو. ڀڳون مينهن هڪليندي ڳنوار ۽ ميهار ته سائين کي ڏٺي لڪڻ ۽ لنيون اڇلي امالڪ "هل امڙ" "هل پٽاري" ڪندي ٻڌا ويندا هوا, پر جعفر دايو جو گڏهن کي "ابا پٽ" ڪري ڪاهيندو ڏٺو ويو. پاڙي جي ڇوڪرن ته ڇڙڪ ۽ ڪوڙڪيون اڏي پکي ڦاسائڻ ۽ ڪڪڙ ڦڙڪائڻ کان مورڳو توبهه ڪري ڇڏي, ڇاڪاڻ ته ٻي حالت ۾ ته سائين نه ساڻن ڳالهائيندو ۽ نه مٿي تي هٿ گهمائيندو ۽ ڪين چاڻ هئي ته ڪهڙي ڪارڻ. منهنجي پڦي بي بي گراناز جا ٻارن کي قرآن پاڪ پڙهائيندي هئي ۽ گذران لاءِ سوڙيون سبندي هئي ۽ بيبد جي لڪڻ کي ٻنهي جي پڻن تي آزادي سان استعمال ڪندي هئي , سا ٻه ڏيڊ پهر ڏينهن تائين فقط سوڙين تي سٽڪا ڪڍندي هئي جيستائين سائين گهٽيءَ کان گذري چڪي, مبادا ٻارن جي رڙين جو پڙلاءُ سائين جي ڪنين نه پوي.

آچر ڏينهن جيڪڏهن جهنگ کان ڪانيون ڪرڻ نه ويندو هيس ته پوءِ سائين وٽ سراءِ ۾ وڃي ويهندو هيس ۽ سندس ڏُهاڪو کن پاليل ٻلين سان راند ڪندو هيس جا خاص مون سان رعايت ٿيل هئي. پر ٻلين جي ٻچ کي ڇڪون ڏيڻ يا سندن ڪنن ۾ ٽوپيل سلڪي گلن کي ستون ڏيڻ جي اجازت مون کي ٻه نه هئي. سائين اناج جي ڳوٽين يا ڪلن جو وينو حساب ڪتاب ڪندو هيو ۽ منهنجي ٻڪ

شڪ کي به برداشت ڪندو رهندو هيو. آءُ ڪيس اهي آڪاڻيون ٻڌائيندو رهندو هيس جي ڪتابن ۾ پڙهايون ويندڙيون هيون. اهو آڪاڻين جو سلسلو سالن تائين هليو پر ڪيس فقط هڪ آڪاڻي وڻي جا هئي هرڻي واري ڪهاڻي. هر دفعي وڪيشن تي ڳوٺ اچڻ شرط سائين جي پيرين پوندو هيس ته پهرين پڇا ڪندو هيو هرڻي جي. "ابا هرڻي جي اج جو ڇا ٿيو؟" "سائين اڃان پيئي ڊوڙي." تعليم پوري ڪري رائل انڊين نيويءَ ۾ ڀرتي ٿي بمبئي هليو ويس. ڇهه سال ملڪان ملڪ رلندو رهيس. بغاوت ۾ سزا ڪاٽي جيل ويس. ننڍي جيل مون ٻاهر اچي دنيا جي وڏي جيل ۾ ڏرم جا ڏڪا ڪائيندو رهيس. سانگي سان ڳوٺ به ايندو ويندو رهيس. پر سائينءَ ڪان هرڻي نه وسري. آخري پيري وارا اکر اڃان سوڙو منهنجي دل تي نقش ٿيل آهن. ڇي ابا هرڻ جي اج ۽ رڻ جي رڃ ڪٿي پهتي ؟ آءُ الهڙ ۽ الو سائين جي سوال جي رمز ۽ راز پروڙي نه سگهيس ۽ خاموش رهيس.

هڪ ڏينهن الاجي ڇو ويٺي ويٺي سائين ياد پيم. هرڻ ته هونئن به سائينءَ جي ياد جو حصو ٿي چڪو هيو. آڪاڻي ۽ آڪاڻي جو وارث آئيني جيان اکين آڏو اڀو ٿي بيٺم. هڪدم موٽر ڪٽي ڏوڪيم ۽ ڏو ڳوٺ اچي ٽڪاءُ ڪيم. هاءِ ڪمبختي! سائين وڃي چڪو هيو. آءُ سندس پيراندي ڪان بيهي ان ڪنڌي لاءِ سوچيندو رهيس جتي ٽڪل هرڻ جيان آءُ به پهچي چڪو هيس.

پير ۽ مير مرحوم

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ پڪ اندر ۾ ڪنهن ڏائڻ ارواح جو واسو اٿم. ماڻهن سان گڏ وينڻ جيءَ مزي ۾ هرگز نہ هوندم. ڪنهن جي ڏک ڏولائي جو ٻڌم تہ پوءِ من ۾ لچ پچ ۽ آنڌ مانڌ پيئي ٿيندم. وري اڄ ڪلهہ جو ٻہ چپ چوري ٿو تہ ان جي ڪڍ ڪونہ ڪو داستان تہ آهي ئي آهي. وري ڪري ٻہ ڪجهہ نہ سگهان. رڳو ساڙ کان پيو سدائين پاڻ کي چڪ پايان. مون کان ڪنهنجي غربت نہ ڏٺي ٿئي، ۽ نہ ڪنهن جي بيماري سٺي ٿي. نہ وري ڪنهن ڏاڍي جي هيٺن تي يا حيوانن تي ٿيندڙ سختي سهي سگهان. مخلوق تہ آهي برابر سڀ مالڪ جي. جيئرا توڙي مئا سڀ آهن سندس حوالي. پر آءُ اڪين هوندي ۽ انڌير ڏسندي پوءِ ٻہ سڀ کي هڪ اک ڪري ڪيئن ڏسان؟ ان کان نپٽ انڌو هجان تہ چڱو. البت مئن جي ڳالهہ ٻي آهي. ڪنهن قبرستان ڏانهن ويندي دل پيئي ٽڙندي ۽ باغ بهار ٿيندي. جڻ ڪو وچڙيل ويڙهيچين وٽ ٿي ويس. مقام ۾ پير پاتم تہ پوءِ سڀ غم ڳٽتيون غائب. پانئن تہ اباڻي گهر عيد ملڻ آيو هوس. ڪڏهن تہ وري اهڙي اڪير پيئي اپرندي، جو دل پرجي ايندي. هر بنيءَ کي پاڪر پيو پائيندس. جئن ڪنهن جي تڏي، پاڙي واريون پلئہ اوڍي ۽ منهن ڏيندي پار ڪيڊنديون آهن. ٻين سان ساڻي ويڙن آهي الاجي نہ. مون سان تہ نسورو ناحق آهي، ڪنهن سان ڳالهہ ٻہ ڪرڻ جهڙي نہ. ڪو ٻڌندو تہ ڇاچوندو. مئن سان الفت ۽ جئرن کان بيزاري. ماڻهو آهي يا ڳوريٽ!

ڪالهہ رات ٻہ ويهي اکين تي ڏنم. مڪليءَ واري مقام پهچڻ جي شوق ۾ نيڻن ننڊ نہ آئي. پهچڻو تہ هيو ڪچڙي منجهند ڏاريءَ. پر پوءِ حشام ماڻهن جا اچي مڙندا. مون کي اڪيلو مقام پيٽڻ جو موقعو ڪٿان ملندو؟ چو نہ اڳواٽ وڃي مڪلي ماڻيان؟ اهو سوچي، آڌي رات اٿي،گاڏي ڪاهي ٺٽہ روانہ ٿيس. پوئيس اسر جو اچي مڪليءَ پيرو ٿيس. موٽر پاسي پر بيهاري ڪاهي پيس مقام اندر. هتي ڪا جهل پل ٿوروئي هئي. سڀ رسمون رواج هوا جيئرن سان لاڳو. هتي تہ آزادي هئي چڙواڳ. قبرن جي هڪ جهڳٽي اندر وڃي تربت کي ٽيڪ ڏئي ويهي رهيس. واه جو مزو اچي ويم. سوا لک ولين وچ ۾. آءُ هڪ عاجز ابوجهو. هڪ رات پر جو اوجاڳو. ٻي پنڌ جي ٿڪاوٽ. وري مٿان پنيرڪي جي ٿڌڙي هير. هوا وارين لهرن جي وري موج مستي آهي ئي انوکي. جڻ ڪنهن ڪنپ ڪٽي ڪياڙي تي ڪتڪتايون ڪيون.

نند جا گهيرٽ بہ ڏاڍا ٿي آيا. نند نياڳي تہ آهي اڳيئي ابهري. هونءَ بہ مرڻ کان پوءِ سمهڻ لاءِ سوين صديون. ماڻهو نويڪلو ٿي لٽ ڏيئي سمهي پوي، پر نند چنبڙي چوندي تہ اهو عرصو بہ حياتيءَ کون ڪاٽ ڪيان تہ چڱو. منهنجي دل تہ هئي اداس ۽ اباڻڪي. روئڻ لاءِ اُڏمان ٿي آيا. ويجهڙائي ۾ ڪي حادثا ٿي چڪا هئا. جن دل کي ڌڌڪو رسايو هو. ڪي منڙا ماڻهو هي وٿاڻ ڇڏي وڻڪارا ويا هئا. اهي بہ هڪ ٻئي ڪيڍ. ڪنهن لاچاري کين لڏايو هو. اوڏانهن جتان ڪوئي موٽيو ئي ڪونہ هيو. ويا بہ هئا هيڪلا، اڪيچيپ ۾ ۽ اهو بہ اوچتو. موت هونئن بہ نہ ڏسي مهل نہ موقعو. پر هن ڀيري الاجي ڇو؟ ڊائري ۾ ڪئلينڊر ڏسي وارو ڪيو هئائين، هڪ تہ پهرين اپريل جو مارو وڌائين. ٻئي کي پهرين مئي تي لامارو ڏنائين. پهرين جون تي الاجي ڪنهن کي ڪنيي ڪٽندو؟ يا الائي ڪٿي لابارو وجهندو؟ خدا خير ڪري! موت جا شل ڪن ٻوڙا ٿين.

انسان تہ آهي هن ڌرتيءَ تي ”گاه“ مثل. سُڪو بہ پٽجي ۽ سائو بہ ڪپجي. موت تہ آهي فقط ڏاتو. اها مرضي مالهي جي تہ گاه ڪچو پٽي يا پڪو. پوکي بہ پاڻ لٽي پاڻ. پر هن ڀيري چوند سٺي ڪيائين. ڏڪ دشمن جو بہ نہ وجائجي. اسان وٽ اڳيئي اٽاٽ ۽ اٿوند. اسين پاڻ سڃيا ۽ ڀينگيا. پڙ ۾ ٻوٽو ٻارڻ وارا هئا گهٽا؟ ڏيڍ اڍائي ۽ ساڍا ٽي. انهن ۾ بہ بہ مهاندا ٻن مهينن ۾ ڇٽ. اهڙي ڇٽ گهٽ شل ڪنهن دشمن سان بہ نہ ٿئي. اسان جو تہ ارڪو ترڪو ئي ڀارجي ويو. نہ ملڪ ۾ جنگ لڳي نہ زلزلو آيو. ڪلندي ڪائيندي ۾ مڙس هڙپ. هُئا بہ ٻيئي ٺاهوڪا جنگ جوان. ڪاڪاڙ ٻوٽار وارا. سهڻا شڪيل ۽ مٺيا وارا. لاڪيڻا، لڄ پال، هڪ علم ادب جي ڪاڻ ۽ قلم جو ڌڻي. ٻيو مجلس جو مور ۽ خلق خدمت جو ڪوڏيو. اڃان بہ ٺهليو. ٻئي سنڌ جي قديمي خاندانن جا روشن چراغ. پنهنجي سنگت ساٿ ۽ ساٿيہ تي سر ڏيڻ وارا، نيت، پت ۽ ساک وارا. سندن ويل وڃڻ جي تہ نہ هئي. پر شايد هن ڪري هليا ويا جو. ”هت جني جي لوڙ هُت پڻ آهي تن جي.“

سندن ساک جو ايترو اندازو ڪنهن کي بہ ڪونہ هئو. جيترو سندن وئي پڄاڻان پتو پيو. اديب ۽ سياستدان پيا اڇن وڃن. اهي ٻيئي جنسون هونئن بہ اسان وٽ اڻتوريون اگهايون وينديون آهن. پوءِ توڙي جو ڪو ڪسو هجي يا ڪاندو. پر هي تہ ٻيئي هئا تاجي پيتيءَ پٽ. تڏهن تہ هاءِ دوس متل هئي. جيڏي ڪونہ ڏني سون ڪڏهين. مٿن ماڻتن پائرن پائيتين ۽ سنگت ساٿ جو ماتم تہ سمجهہ ۾ آيو ٿي. ڪجهہ رت جي ڇڪ ڪجهہ وچوڙي جو داغ. پر عجب اهو جو هجوم ۾ هر ”اک“ آلي هئي. آخر ڪو جهٻو تہ هر جيءَ کي آيل هيو. جو ساري راڄ ۾ روڄ هيون. هونئن تہ اسان جا اديب چڙ وچڙ گابا. سيني وچ ۾ ويچا، وٿيون ۽ وريون. پر هن صدمي ۾ سڀ هئا برابر جا ڀاڱي ڀائيوار. اوري توڙي پري جا، ديسي ۽

پرديسي، اچي ڪلهي ڪانڌي ٿياس. ڪي سيراندي ڪان ڪي پيراندي، ڪلها تن ڏناس. واه سيد تنهنجي سواري، سکهي ري ڏولي مين هو جا سوار. اها سيد جي رهائي هئي يا الله جي مٿس رحمت هئي. علماءُ، عالم، اديب ۽ شاعر. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته جيئن ويندي وقت به سيني کي پاڻ ۾ پرچاءُ ۽ پريت جو پيغام ڏيندو ويو.

اجان مهينو مس گذريو ته ٻيو تڙڪاٽ ٿيو. هن ڀيري به واڍي واه جو وڻ ليٿايو هيو. اوچو ڳر وارو ۽ قلدار، جنهن جي گهاٽي ڇانو گهٽن لاءِ ڇپر هئي. بيواهن ۽ بي وسيلن لاءِ وڏي وسئن هئي. ڪو غلغلو ٿيو گرنار ۾ سنڌ جو شير شهيد ٿيو. پوءِ خلق ۾ ريهٽ مچي ويو. پنهنجي پراون جي پيهه ٿيندي رهي. ڪي ڀائپي برادريءَ جو پير ڏيڻ لاءِ آيا هئا. ڪي دوستي جو دم نباهڻ خاطر. ملڪ جو صدر وزارت سميت اچي سهڙيو. اها سندس رچ شرافت هئي، ماڻهن جو ڳاهٽ ٿيندو رهيو. ڪنهنجي جذبه ۽ جوش جو ڏيکاءُ حڪمت عملي به ٿي سگهي ٿي. پر ڪنهن جي وئي پڇاڻان هنجون هارڻ؟ هرگز نه. مون ته سپر هاءِ وي جي اڌ وات تي ويٺل چامڙي کي به روئندو ڏٺو. ”اڙي وزير لاءِ ٿو ڳوڙها ڳاڙين؟“ ”نه سائين نه. مون لاءِ ته سڀ آهن مسافر ۽ واٽهڙو. پنڌ جا پانڌيئڙا. هڪڙن کي ايندڙ ڏسان ٻين کي ويندڙ. آءُ ته آهيان وچ وات تي ويٺل سڀ جو سلامي. پو ڪي ترس کائي ڪجهه وٽائي وڃن. ڪي پاڳوند مون سان پٽ تي ويهي روح رهاڻ ڪن. مير صاحب ته مون سان ڪچهريون ڪندو هيو. سائين هو وزير ته نه هيو. مون جيان قلندر جو فقير هيو.“

قبرون وچ ۾ لتيندي، سچل جون به سٽون ياد آيم. ”مين پي اک خيال هان اور لپ سان نال خيال دي.“ خيال جي اڏام به عجيب آهي. ٻنهي جا نقش آڏو اچي اڀريا. اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. اڇرج ۾ اچي ويس. ستن سالن ۾ هي پهريون دفعو هيو جو اکيون آليون ٿيون هيم. مون ته سمجهيو هيو ته اهي نئن ۽ ناليون هميشه لاءِ خشڪ ٿي چڪيون هيون. پر نه ٻيلي. اج اکين کي ڪو مرم پيو هو. ڪي حياءُ جا ڳاڙها پاڇي بچل هئا. شايد اويل سويل ڪنهن ڪم اچڻ لاءِ. شڪرانو ڪيم ته اج پلڪن جي پياس ته بجهي. ٽڏڪار ٿيندي اکين ۾ آرس آيو. اجهاپي جي آس اپري، ائين اک لڳي وئي. ڪنهن سرٻاٽ تي سجاڳي ٿي. سامهون واري قبر پنيان ڪو اکين جو معصوم جوڙو مون کي چتائي ڏسي رهيو هو. آءُ اک ٽيٽ ڪري ڏسندو رهيس. ڇانهر ڪري ڇپ هنيم. چڻ ڪنهن اگهور ننڊ ۾ هيم.

ڏٺم ته هڪ معصوم ٻارڙو هيو. جو پير پير ۾ ڪٽندي اڳتي سرندي ٿي آيو. ويجهو اچي منهنجي ٻانهن ۾ ٻڏل گهڙيءَ کي گهوري ڏسندو رهيو. ائين اوچتو منهنجي اڌ ڪليل اک تي نظر پئجي ويس. گهبرائجي کسڪڻ جي تياري ٿي ڪيائين. مون مرڪي کيس پيار سان چيو ته ”ڊچ نه. فقط آءُ

آهيان. ڀڄ نـ – ڀيهہ- ڀيهہ تہ توکي اها سوني دہلي کولي ڏيکاريان- جنهن سان تنهنجي دلچسپي آهي- ان ۾ گهنٽي بہ وڄندي آهي.“ ٻار ٻيهي رهيو نهايت سنهي ۽ سپاجهڙي آواز ۾ چيائين. ”مون کي سمجهہ ۾ نٿي اچي، مون کي تہ ڪنهن ٻار جي ٻوءِ آئي، تڏهن تہ هتي آيس،پر تون تہ وڏو ڪو ماڻهو ٿو لڳين. مان توکي اڳ بہ قبرستانن ۾ ڏٺو آهي. شايد تو ۾ ڪي ٻاراڻيون ڳالهيون آهن. نـ تہ ماڻهو اسان چامڙن کي ڏسي نـ سگهندا آهن. آءُ ٻار نـ آهيان، پر چامڙو آهيان جن کي اوهان جن ڀوت سمجهي ڊڄندا آهيو. منهنجي عمر ڇهہ سؤ سال آهي. هيءَ مڪلي پڻ منهنجي سانيڀ ۾ ڪيئي دفعا آباد ۽ برباد ٿي. ڪجهہ عرصو اڳ هتي مها ڪاليءَ جو مندر هو. انساني ٻليدان جو مرڪز هيو. پر تون اهو تہ ٻڌاءِ تنهنجي سوني دہلي ۾ ڇا آهي؟ ان ۾ ضرور ڪو جانور يا جيت بند ٿيل آهي. مون کي سندس دل جي ڌڙڪڻ ٻڌڻ ۾ آئي.“

”جو آواز تو کي ٻڌڻ ۾ آيو اها وقت جي ڌڙڪڻ هئي.“ ”وقت ڇا آهي؟ اها نـ مونکي خبر آهي ۽ نـ وري ڪو ٻيو توکي ٻڌائي سگهندو، تہ وقت ڇا آهي؟ ڇو ن ٿا تہ ٽن شين جو ٺهيل آهي. حال، ماضي ۽ مستقبل. وقت سدائين ٻيو هلي. نـ اٿس ننڊ نـ آرام. سدائين ڪن ۾ ساڳيو اکر ٻيو اچاري.“ ”توکي خبر آهي تہ وقت ڇا ٿو ٻولي؟“ ”افسوس. . . هائو. هر پل ۽ هر گهڙي ياد ٻيو ڏياري تہ تنهنجي وهي وهندي ٿي وڃي. ڇاڻ تون جهور پوڙهو ٿي مرندين.“ پر چامڙا وڃڻ کان اڳ اهو تہ ٻڌاءِ. توکي موت جو ڊپ ٿيندو آهي؟“ خوف! موت کان؟ پر اهو موت آهي ڪهڙي بلا؟ ”موت آهي اها گهڙي جڏهن تنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ بند ٿي ويندي. تنهنجي جسم جي مشين بيڪار ٿي بيهي ويندي. تنهنجا خيال ۽ خواب ختم ٿي ويندا. تنهنجي جياپي جي جوت، ڏيئي يا موم بتيءَ جي لاٽ جيان آخرين هڏڪي ڏيئي ۽ سڏڪو ڀري گل ٿي ويندين.“

چامڙو کليو ۽ چيائين تہ” اها سموري بڪواس تنهنجي دماغ ۾ ڪنهن ڀري آهي. ان سوني دہلي کي ڪن نـ ڏئي. حال ماضي مستقبل، اهي سڀ ٺڳي جا ناهہ آهن. ڏسين ڪونہ ٿو تہ سڀ ساڳي ڳالهہ آهي. جو رستو ڀنتي ڇڏي آيو آهين اهو آهي ماضي. جتي ويٺل آهين اهو آهي حال. اڳين وڪڙ کان پوءَ جو موڙ ايندو اهو آهي مستقبل. پڪ ڇاڻ تہ دہليءَ وارو توسان ڇرچا ڪري ٻيو توکي ڊيڄاڙي. ان دہليءَ کي درياہ داخل ڪر تہ اهو شيطاني روح بہ غرق ٿئي، جو منجهنس واڙيل آهي. خبردار جو ڪڏهن ان جي چوڻ تي ڀروسو ڪيو اٿئي. جهٽ کن تون سمهي پئو. جڏهن توکي جاڳ ٿيندي تہ نئون سج ابرندو.تون پوءِ صاف ڏسي سگهندين. پر هتي اڄ ڇا لاءِ آيو هئين؟“

مون ساڻس احوال اوريو. ڪيس ٻڌايم ته اسان جي ديس جا ٻه املهه ماڻڪ لاڏاڻو ڪري ويل هئا، جن ۾ هڪ هتي دفن ٿيل هيو اچ سندس چاليهو هو. ٻيا ماڻهو به اچي هتي مڙندا. آءُ انهن گڏ فاتحه پڙهڻ ۽ ڪلمي جو ثواب بخشڻ آيو آهيان. ”اهي ماڻهو اوهان جو ڪجهه ڪٽي ويا آهن؟ يا ڪو اهڙو ڏوه گناه ڪري ويا آهن جو نوبت بخشڻ ۽ بخشائڻ تي اچي پهتي آهي؟“ چامڙي پڇيو. ”هرگز نه.“ مون رڙ ڪري چيو. ”بلڪل نه. ويندي به سندن ٻيئي هٿين خالي هئا. نه وري ڪو هنن ڪو قصور ڪيو. هو ته ٻيئي معصوم ۽ مسڪين ماڻهو هئا، هنن لاءِ ڪنهن جي دل ڏکوئڻ به ناممڪن هئي، هڪ نفيس ۽ نازڪ دل اديب هيو ۽ ٻيو فقير تن قلندر. توڙي جو ڄائي ڄم کان مير ۽ امير هيو.“ ”پوءِ تون ڪين ڇا ڏيڻ يا بخشڻ آيو آهين؟ تو وٽ آهي ڇا؟ تو وٽ تڳ چڱل گل به پيتا لاءِ ڪونه آهن. ڇا پنهنجي مايوسي ۽ نراسائي مٿن مڙهڻ آيو آهين؟“

آءُ لاجواب ٿي ماٺ ۾ رهيس. وري جهٽ رکي ڪوڙ ڳالهايم ته آءُ سندن دعا ۽ آسيس وٺڻ آيو هيس. ”سندن جٺري به ڪڏهن تون وٽن وئين؟“ ”نه. منهنجي ساڻن ڏيٺ ويٺ ضرور هئي. پر ياري جي حجت ڪانه هئي. البت ٻنهي جي وڏن مربي پائرن سان منهنجي نيازمندي ۽ گستاخي هئي. پر سانگي سان جڏهن به ساڻن ملاقات ٿيندي هئي ته آءُ ڪين جهڪي ادب ۽ اخلاق سان ملندو هيم.“ چامڙو حيراني سان مونکي ڏسندو رهيو. چڻڪ آءُ چريو هئس. ڪجهه پرپرو ٿي پنيرو پوئتي پرڪندو رهيو. وري ڇڻ ڪجهه اوچتو ياد پيس. پيٽ کي هٿن سان جهلي زور سان ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. ”موت! ايڏو ڪوڙ! حضرت سليمان جو قسم. اوهان، لنگور ۽ باندر اسان چامڙن جي پيٽ ۾ ڪيترا نه احمق آهيو.“ کلڻ بند ڪري ڳنڀير ٿي چوڻ لڳو. توهان واري دنيا ۾ آهي مانڌاڻ متل. اوهان وٽ نه آهي صلح نه سانت. وتو ٿا مک جيان سدائين مُنهن پٽيندا. او ڍڳا ڪن ڪولي ٻُڌ. جنهن کي اوهين چئو موت. اهو ته آهي هڪ پردو. رڱو چولو متاٽو. هڪ پلڪ اک ٻوٽي وري اک پٽڻي آهي. جئن رات کان ڏينهن ۽ اونده کان سوجهرو ٿيندو آهي. جن ٻنهي ڇڻن جي تو ڳالهه ڪئي آهي ته هو هميشه ٻار ٿي رهندا. تو جيان پيپ ڪراڙا نه ٿيندا. هو گلن جيان سدا بهار ۽ ٽڙندا رهندا. تون وڃي پنهنجو فڪر ڪر، اوهين سڀ آهيو انڌا ۽ ٻوڙا. اوهان ڪين ڏسي نه سگهندا. جي ڪين پسڻو آهي اٿو ته پنهنجي دل کي ڪير پياڪ ٻار جيان معصوم رکو. چڱو. هاڻي خدا حاظ. مون کي گهڻو پري پهچڻو آهي. تون به اک پٽ. ڪانو سج مٿي چڙهي چڪو آهي. خواب لهندڙ. خدا حافظ.

اک کليم ته واقعي سج ڳپل مٿي چڙهي چڪو هيو. تڪڙيون ٻرانگهون پريندي ريسٽ هائوس ڏانهن وک وڌايم. جتي مخلوق اڳيئي گڏ ٿيل هئي. سڀ سرگس جي صورت ۾ روانو ٿياسون. هڪ وزير

صاحب جلوس جي اڳواٽي ڪئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مقام ۾ پهچي سيني دم پٽيو. مزار تي گلن جون چادرون چاڙهيون ويون. ڪن فوٽو ڪيرايا. ڪن چادرون چاڙهيندي پنهنجو نالو ڳڻايو. جيئن وهانوَ ۾ عورتون جوڙا پوتا جتائينديون آهن. قاسمي صاحب مغفرت لاءِ دعا جا هٿ کنيا. آءُ هجوم کان ڇڇي مقام جي ڪنڊ ۾ وڃي پرپرو ويٺس. پنهنجي ليکي مرڪندو ۽ مشڪندو رهيس. پنهنجي ڪلهي تي ڪجهه محسوس ڪري ڪنڌ ورايم. ڏٺم ته سهڻي سائين ۽ سفيد لباس ۾ پنهنجي دستوري مرڪ سان مشڪي رهيو هو منهن جي ڪن جي پاپڙيءَ کان جهلي چيائين ته”ڏاڍو لچو آهين. تون ڪڏهن به نه سڌرندين. تون آهين لنگهو. متان هاڻي وتين هوڪا ڏيندو ته تو مون کي ڏٺو. ماڻهو آهن ئي پنجري جا پوڇاري, توڙي جو پڪي وڃي اڏامي. هي تو جيان مٿي ٿوروئي ڏسندا. هي وتندا ڌرتي تي ڳوليندا. ڇڻ ڪا شئي وڃائي اٿئون.“

خواب هيو يا ساپيان؟ اها خبر خدا کي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟.

شانتي امان

قدرت جڏهن بہ ڪنهن انسان کي جڳ جهان ۾ ”سرخرو“ ڪرڻ لاءِ چونڊيندي آهي تہ ساڻس پلايون پال بہ دل وجان سان ڪندي آهي. سڀ کان اول مٿس اها نوازش ٿيندي آهي تہ کيس پڙپانگ ويرانيءَ جي ڪنهن گمنام گهراڻي ۾ جنم ڏنو وڃي. پوءِ وري ستت ئي ان ابهم کي سندس اجهي آسري، پيءُ ماءُ جي ڇپر ۽ ڇانو کان نراس ڪندي آهي. تنهن کان پوءِ ٻار جي باقي تربيت شروع ٿيندي ”غربت جي مڪتب ۾.“ جتي پلي هو ڏک ڏوجهرن، بک بيماري ۽ سردي گرمي سهڻ واري سائنس جو علم پرائي، مر پڙ ٿئي. اهو قدرت جو اٽل اصول آهي تہ هوءَ برائي کي پلائي جو ڪچو مال ڪري ڪتب آڻيندي آهي. اهڙي ڦڏي ۽ ڏجي واري سکيا ڏيڻ ۾ سندس نيت صاف ۽ شفاف هوندي آهي. توڙي جو سندس شروعاتي پير ڏنگا، اٽانگا ۽ اڻنگا هوندا آهن. پر آخر ڪنهن موڙ تي اچي پوءِ قدرت، ڦڙتي ڪائي، دائي مائيءَ جيان پنهنجا رت ٻُڏا خوني هٿ ڌوئي پوئي، سندس جهولي ”سڦلي ۽ سجائي“ زندگي سان سائي ڪندي آهي. تهان پوءِ اها مثال زندگي، سموري انسان ذات لاءِ هڪ سنئين سڌي ۽ سوجهري واري وٽ تي پوندي آهي. جنهن لات جي ڏس ۾ هر پانڌيئڙو پنهنجي گينواري زندگي سنواري ۽ توڙ رسائي کيس ڪارگر ۽ سڪارتو ڪري سگهي ٿي.

شانتي امڙ جي هن دنيا ۾ داخلا بہ هوبهو ائين ٿي. راجپوتانا جي جهالا واڙ واهڻ جي هڪ مسڪين راجپوت گهراڻي ۾ جنم ورتائين. ٻارنهن مهينن جي هئي تہ پيءُ لاڏاڻو ڪري ويس. پوڻن پنجن سالن جي مس ٿي تہ ماءُ بہ موڪلائي ويئي. نانيءَ پنهنجي ڏڪندڙ هٿن ۾ ڏوهٽيءَ کي سنڀاليو ۽ پاليو. پر اها پوڙهي بہ ڏي جي مئي وينِي هئي حياتيءَ کان رُني. مٿان پرلوڪ کان آيس نياپو تہ اٿي ڪڙي ٿي. پرڏيهي پيڪن ۾ وڃي دم پٽيائين. اهڙي نموني شانتي هڪ پيتلي گهاگهر جيان هڪ بازوءَ کان ترڪي ٻئي پاڪر ۾ ۽ ٻي هنج کان کسڪي ٽئين منجهہ رسندي رهي. پر هاڻ تہ نہ اهي هٿ رهيا ۽ نہ ڪا هنج. سنسار جا سڀ سهارا اسي چڪا هئا. ايشور جي عجيب مايا هئي. عجيب تہ شانتي پاڻ بہ هئي. جنهن وٽ تي ويئي ۽ جنهن هنڌ تي ويئي اتي ”اوم شانتي“ ڇانئجي ويئي.

نانيءَ ويئي شانتيءَ لاءِ جهالاواڙ ۾ باقي ڪو مٽ مائٽ پاڇي نہ بچيو جو سندس پرگهور لهي يا پالنا ڪري. آخر سندس ماسيءَ کي ننگ پيو جا احمد آباد (گجرات) ۾ رهندڙ هئي. تنهن کيس وني آڻي پاڻ وٽ گڏ رهايو. ان وقت شناختيءَ ڪارڊ جي عمر بمشڪل ست اٺ سال هئي. انهن ڏينهن اها عمر محنت مزدوريءَ لاءِ مناسب سمجهي ويندي هئي. آخر شانتيءَ هڪ مزدور لوڪ گهر جي يتيم ڇوڪري

هئي. ڪو وارثن واري سڪيلڏي ٿوروئي هئي جو ويهي پينگهہ لڏي يا گڏي گڏن سان کيڏي! سندس مامي پاڻ بہ هڪ مزدور عورت هئي. ۽ پنهنجي ”ڏهاري“ ڪمائڻ گڏ مزدورن واري ساٿ جو سرگرم ورڪر پڻ هئي. هن شانتيءَ کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏڻ مناسب نہ سمجهيو. ان ڪري ڪيس صبح جو اسڪول تعليم لاءِ ۽ شام جو ڪپڙي اٽڻ واري ڪارخانہ ۾ ٻين پورهيت ڇوڪرين گڏ ڪم ۾ رنبائي ڇڏيائين. جڏهن شانتي عمر جي ٻارنهين سال ۾ پير رکيو تہ سندس تعليم پنجن درجن تي پهچي وئي. هاڻ هوءَ ان لائق اچي ٿي هئي تہ ڪارخاني ۾ اٽڻ جو اڪيلي سر نيڪو ڪٽي، هڪ پختہ مزدور جيترو اجورو ڪمائي سگهي. نيڪي جي پورت ۾ ڪيس 12 ڪلاڪ لڳاتار ڪم ڪرڻو ٿي پيو. انڪري وڌيڪ پڙهائي مشڪل هئي. آخر محنت جي مزدوري بہ تہ تڏهن اوج تي هئي. چوڏهن آنا ڏهاڙي! اهو برڪت وارو پلارو دور هيو اڪيلي سر لاءِ 14 آنا گنج هئا. اجان بہ عياشي هئي.

هاڻ امان شانتي پنهنجي ڏندين ڏاند ٿي چڪي هئي. هوءَ هڪ هنرمند ڪاريگر هئي. پنهنجي حصي جي ڪم نپٽائڻ کان پوءِ ٻين مزدور عورتن جو هٿ پڻ ونڊائيندي هئي. اهڙي آچار ٻين گهٽن ڪمزور ۽ بيمار پورهتين لاءِ اپل ثابت ٿيندي رهي.

مزدوريءَ ڪيس هڪ عجيب شڪتي بخشي هئي. جنهن جوهر کي هن ٻين بدنصيب ڀينرن جي سهائتا ۾ سيڙائڻ بهتر ٿي سمجهيو. آخر بہ تہ هڪ تجربيڪار ماسيءَ جي سکيا هيٺ هئي. سندس ماسي هاڻ بيڙي ورڪر يونين جي نائب صدر هئي. شانتيءَ کي پورهيت عورتن جي سار سنڀال ۽ سندن تحريڪ ۾ پرپور بهرو ونڻ لاءِ همٿائڻ جو سهرو سندس سر تي هيو. شانتي پاڻ بہ پنهنجو وسان گهٽايو نہ ٿي. پر اٿلندو پنهنجي وت کان وڌيڪ ٿي ادم ڪيو. ڏينهن جو مزدوري، رات جو گهرو رڌو پڪو ۽ پانڌا باسڻ ماڃڻ. موڪلن وارا ڏينهن عورتن جي آتڻ ۾، ڀينرن جي ڀلائي لاءِ اڻ تڻ، ۽ رٽن کي عملي جامون پهرائڻ وارا پروگرام.

1939ع کان 1943ع وارو چار سالہ عرصو پاڻ ساڳي سانيتڪي طريقي ۽ دستوري مشغوليءَ ۾ گذاريائين، سواءِ ٽن خاص واقعن جي. جن بدولت ماسي ڀاٽيجي ٻنهي جي مانيٽي زندگين کي نت نئين ور وڪڙن سان روبرو ٿيڻو پيو. اهي ٽيئي موڙهڪ ٻئي پنيان، هر هڪ في سال سوا جي وڇوٽيءَ تي آيا. معلوم ائين پئي ٿيو ڄڻ قدرت ٻنهي جي قسمت جو ٽپڻو پٽي، لايا سجايا ڪري، سندن جوڙا ميڙا ٿي رچايا. هونئن بہ انسان کي، خالي ڀيلي، اجائي ۽ سچي سوچ آهي نہ تہ جيڪر انسان ، نہ ڪنهن جي ڪڏهن ڪاڻ ڪڍي ها ۽ نہ ڪنهن جو ڳيجهو ٿئي ها، مورڳو ڪوشش ڪري جمي بہ ها تہ ٻنان ماءُ پيءُ جي. پاڻهرتو ۽ ”اپڻي مدد آپ“ اصول تي. خير. 1941ع ڌاري ٻنهي گڏجي اسلام قبوليو. نئين

ترتيب ۾ ماسي ”مائي امينہ“ ٻڌجي ويئي ۽ امان شانتي کي مائي ”زيب النساءَ“ سڏيو ويو. سندن حالتن پٽاندر اهو هڪ لازمي فيصلو هيو جنهن ۾ ڪنهن لاچاري يا لالچ کي ڪو دخل نہ هيو. ٻنهي جي رهائش آستوڙيہ پاڙي ۾ هئي، جنهن جي آبادي مسلمانن جي هئي. اٽڻ جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ ساٿي گهڻو ڪري هئا ”سنڌي واڙي“ جا ڪوري، جي سڀ مسلمان هئا. پورهيت تحريڪ ۾ پڻ گهڻائي مسلمان روڪرن جي هئي. ان ڪان سواءِ نہ ڇڙو احمد آباد شهر پر سموري گجرات صوبي ۾ صدين ڪان وٺي مذهب جو تعصب ڪو نالي ماتر پئي رهيو آهي. مسلم حڪومتن وئي هندو حڪومتن بہ ساڳي رواداري قائم رکي. سومناٿ پٽن ۾ جڏهن هڪ مسلمان واپاريءَ ”منجيٺي“ مسجد ٺاهڻ لاءِ فقط اجازت گهري تہ هندو رياست طرفان اها سرڪاري خرچ تي نهرائي ڏني وئي.

1942ع جي آخر ڌاري مائي امينہ جي شادي ٿي گذري،جنهن ”جوئا جي داءَ“ ۾ گهوٽ ڪنوار ٻئي نفعي ۾ رهيا. توڙي جو ”عشق“ يا پنهنجي ”پسند“ جي شادي هرگز نہ هئي. مزدورن جي زندگي ۾ ”عشق ۽ پسند“ جون عياشون ڪٿي؟ ڪنهن نڪمٽيءَ پوڙهيءَ جون دوربين اکيون تاڙ ۾ هيون. پيچ تہ هوئڻ بہ پوڻو هيو. باقي بهانو گهربو هيو جو پوڙهيءَ پيدا ڪيو. ڪٿي ڇئجي تہ قدرت کي بہ دليون ملائڻيون هيون. آخر قدرت بہ تہ قديمي جڳ جي ڪراڙي آهي ۽ ڪم بہ اڪثر اهڙين امڙين وارا اٿس. پر پوءِ الاجي ڇو ڪڏهن ڪڏهن ماٽيلي ماءُ واري اماڙي ڪٽي ڪڍ پوندي آهي. خير ٻئي ڏريون اڌيڙ عمر جي ڏاڪي تي پير رکي چڪيون هيون . جڻ ٻنهي هڪٻئي جي ڳولا ۾ عمر گنوائي هئي. شادي سادي نموني ٿي گذري. آخر غريب جي شادي هئي. پورهتين جي فرقي ۾ زر زيور ۽ ڏاج ڏيوڻ جي ڪو سوال ئي ڪونہ هيو. گهوٽ کي خالي رسمي ”هان“ ۽ ڪنوار رکي حياءُ واري ”هون“ ڪرڻي هئي. امينہ ڪا وڏ گهراڻي ”وني“ تہ نہ هئي جو ٽڪساد ٿين. جيئن اڄڪلهہ اسان وٽ پيا تماشا ٿين.

اڳ ۾ تہ پڇن خانداني شجره. متان گهٽ ذات سان پلئو وچڙي وڃي. پائي ذات تہ آهي الله جي. باقي تہ آهيو سڀ مائي مٽي جي اولاد. پوءِ وٺن جائداد جو جائزو. تهان پوءِ لڳن ڏاج جي ڏي وٺ لاءِ تاڙيون. آخر ۾ اچي صدقي جي ٻڪرن گهوٽ ۽ ڪنوار جو وارو. قصو نهي نہ نهي، وٽ رينگيت کي. خير ڳالهہ هئي مائي امينہ جي شينهن ڪلهي چڙهڻ جي. آءُ پنهنجا پٽا پٽڻ ۾ لڳي ويس. ڪنهن ماٺهوءَ کان پڇيو ويو تہ چنڊ جي ڪهڙي تاريخ آهي؟ چيائين چنڊ جي تہ خبر نہ آهي. پر دال جي تيرنهن تاريخ آهي! جنهن کي جهڙي جهوري لڳل هجي!

آستوڙيہ محلي ۾ مائي امينہ جي گهر آمهون سامهون هڪ ٽيلرنگ شاپ هئي، جنهن جو مالڪ جهونو سياسي جوڳي هئڻ گڏ پاڙي جو پريو مڙس پڻ هيو. پنهنجي مربي پٽ جي شادي خانہ آبادي لاءِ

ڪافي فڪرمند هيو. پر ڪيس سياست کان ئي فرصت ڪانہ هئي. شاديءَ جو خفو ڪير ڪري؟ هُن، مهل ۽ موقعو ڏسي مائي امينہ سان پنهنجي پُٽ لاءِ شانتيءَ جي ٻانهن گهُري. مائي امينہ ڪيس هن شرط تي دلجاءِ ڏني تہ ”داعي مدعي“ لاءِ هڪٻئي کي ڏسڻ لازمي هيو. ڇاڪاڻ تہ شانتي هاڻ جوان جماڻ هئي ۽ پنهنجي وات وڪيل هئي. مزدورن لاءِ پردي جو ٻنڌڻ تہ هيوئي ڪونہ. پر گهوٽ موقعي تي موجود ئي نہ هيو. هو ڪراچي ۾ هڪ برڪ سياسي اڳواڻ جي حيثيت جو مالڪ هيو. انڪري هي ضروري سمجهيو ويو تہ ڪيس ڪنهن بهاني احمد آباد گهراٽي معاملو طئہ ڪيو وڃي. جنهن موقعي لاءِ گهٽو عرصو ترسڻو نہ پيو. 1943ع جي مارچ مهيني ۾ ڪارخانہ جي مزدورن پنهنجي ساليانہ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪيس خاص دعوت ڏيئي گهرايو ويو. اهو خوش قسمت انسان هيو سيد جمال الدين بخاري، جو سنڌ ۾ ”ڪامريڊ بخاري“ جي نالي سان مشهور آهي. ڪانفرنس ۾ شامل ٿي ڪامريڊ بخاريءَ هڪ نهايت دونهين دار تقرير ڪئي. ماڻهن تاڙين جي ڦهڪن سان سندس خيالن جي آجيان ڪئي. ڪڙاڪيدار نعرا بلند ٿيا. پوءِ جڏهن خاموشي ٿي تہ شانتي هميشہ لاءِ سندس پناري پئجي ويئي.

ڪامريڊ بخاري، انهن ڏينهن هڪ ”ٻرندڙ جبل“ هيو. سندس مُک کون سدائين ڪانڊا تانڊا ۽ آڳ جا آلا نڪرندا هيا. ان وقت جي 43 عمر ۾ ئي درجن سالن کان وڌيڪ عرصو جيل ڪاٽي چڪو هيو. اهڙي جلالي جوان جي جياپي لاءِ شانتي نہ فقط سندس دل وٺان هئي. پر سندس دائمي دکي دل لاءِ ”ياقوتي“ جيان هڪ ٽڪ علاج پڻ هئي. 1943ع جي مئي مهيني ۾ شانتي پنهنجي وَرَ جي همراهيءَ ۾ لڏي پلاڻي اچي ڪراچيءَ پيڙي ٿي. ڪامريڊ بخاري سرخ پارٽيءَ جو روح روان اڳواڻ هيو. سندس گهر دفتر هڪ ۽ ساڳيو هيو. جو بندر روڊ تي لائيٽ هائوس سئينما لڳ هيو. پر گهر جو فقط نالو هيو. آئي وئي لاءِ اوطاق بہ هئي، ورڪرن جي سڪيا جو مرڪز ۽ پارٽي ڪاروبار جي آفيس پڻ. شانتي جي آئي هن ساري اداري کي سگهري گهر جو وَنسو ملي ويئي. سڀ ورڪر جي اڳيان فقط چڙوچڙ گابا هئي اهي هاڻ گهر ڀاتي ٿي ويا. ملباري هوٽل جي سگنل سالني بدلي هاڻ گهرو ٻوڙ ماني ملڻ لڳي. بخاري صاحب جو اڳ جمعي جمعي تي ڪپڙا بدلائيندو هيو هاڻ روزمره اچا ڌوتل ۽ استري ڪيل جبا پائڻ لڳو. هي پهريون دفعو هيو جو پارٽي آفيس ۾ پورهيت عورتون اچڻ وڃڻ لڳيون. گهرو پورهيت عورتن جي الڳ ۽ ”آيا“ ماين جي جدا يونين ترتيب ڏني ويئي. سندن اڳواڻ شانتي هئي . شانتي جي دستوري محنت مزدوري ۾ ڪا ڪمي نہ آئي. اٿلندو سندس ذميوارين ۾ واڌارو ٿيو. اڳ ڪيس محنت جو اجورو تہ ملندو هيو. هاڻ تہ سڄي اٿالي کي ڦوڪٽ ۾ پالڻو ٿي پيو. بخاري جهڙي اڻ گهڙيل ڪاٺ ۽ اڦر وهڙي کي ”وهو“ ڪيڻ ان کان الڳ معاملو هيو. جي بہ گهڙيون ڏينهن ۾ ڪيس وافر مليون، اهي وري يونين سازيءَ ۾

خرچ ٿي ٿيون. اڳ خالي پيٽ جي پوڄارڻ هئي ۽ هاڻ تہ سڄي ٿپر جي جڻ زرخريد ٻانهي هئي. زندگي ساڳي ئي بار ڍوئيندڙ ڍور واري هئي پر پاڃاري بدلبي رهي. پوءِ ڪڏهن گاڏيءَ ۾ تہ ڪڏهن گهاٽي ۾.

منهنجي امان شانتيءَ سان ڏيٺ ويٺ اول اڄ کان 36 سال اڳ ٿي. جڏهن آءٌ تازو جيل کان ڇوٽڪاڙو حاصل ڪري ڪامريڊ بخاريءَ جي ڪٽنب ۾ شامل ٿيو هيس، جتي منهنجي انهن علمبردارن نوجوانن سان پڻ شناسائي ٿي، جي صحيح معني ۾ انسانيت جا علمبردار هئا ۽ جن پنهنجي پوري زندگي هاري ۽ مزدورن جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. روزانہ سونپيل ڪم جي پوئواري بعد، دفتر ۾ اچي، ڪامريڊ شانتيءَ اڳيان ماني کائڻ لاءِ پلٿي ماري ويهندا هئاسون. پوءِ امڙ شانتي جي هٿن جا تازا پڪل ڦلڪا اسان جي ڇهبر پيٽن ۾ ڏڙا ڏڙ پوندا رهندا هئا. منهنجي لاءِ هي پهريون پيرو هو جو هڪ اهڙي خاتون سان واسطو پيو هو جنهن جي جسم تي نہ هيو ڪو ڳهہ ڳٺو ۽ نہ ڪو هار سينگار جو ميڪ اپ. سادگي ئي سهي پر ڪو ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا نوٽ ۾ چوڙو ڪا ڇيچ ۾ منڊي يا ڇلو يا ڪو ڪن ۾ والو؟ ڇڙو الله جو نالو منو. بدن تي جوڙي ڪپڙي جي. سفيد ساڙهي ۽ پيرن ۾ چاڪري. اڄ ڏينهن تائين مون ڪيس سدائين اهڙي سادي صورتحال ۾ پئي ڏٺو آهي. جهڙو ان زماني ۾ پهرين ڏينهن ڏٺو هيم. هاڻ فقط فرق هي آهي تہ سندس مٿي جي وارن ۾ اڇاڻ وڌيڪ ٿي ڏسجي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو سندس سفيد ساڙهيءَ جي رنگ جو تاثير هجي جنهن جو هڪ پلؤ ورائي مٿو ڍڪيندي آهي.

1946ع جي آخر ڌاري ڪامريڊ بخاريءَ کي گرفتار ڪري جيل ۾ واڙيو ويو. جا ڪا وڏي يا خاص ڳالهہ نہ هئي. ڪامريڊ لاءِ جيل وڃڻ اهڙي رواجي رسم هئي جهڙي ڪنهن سهاڳڻ لاءِ ستاواڙي تي پيڪي گهر پهچڻ. پر سندس اڳ ۽ هاڻ جي جيل ياترا ۾ خاصو فرق ڦير هيو. اڳ ڇڙي ڇانڊ هئڻ ڪري جيل ۾ وڃڻ هڪ وئڪيشن هئي. هاڻ ٻي ڳالهہ هئي. پنيان شانتيءَ ڇڏي آيو هيو اها بہ ٻن معصوم ٻارن سوڌي، وري وٽن گذاري لاءِ راشن پاڻي هڪ هفتي جيترو مس هيو. پارٽي ورڪرن ۾ گهڻا اڳيئي باندي ٿي چڪا هئا. باقي جي رهيل هئا اهي پاڪ سچا ۽ الهڙ نوجوان جي پاڻ اٽي تي چٽي هئا. شانتي پورهيو ڪري پيٽ پالڻ جهڙي بہ نہ هئي. هڪ ٻار ٿڃن تي ۽ ٻيو ٻانيڙن ۾. چار پنج مهينا تي لهي ٿبي تي ۽ ٻين جا ٿانو ماڃيندي گذر سفر ٿيندو رهيو. پر آخر ڪيستائين؟ هي برابر آهي تہ ڪن همدرد ۽ هڏڏوکي ماڻهن ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ جهولي ڦهلائي چندا ڪنا ڪيا. پر اها رقم هنن پنهنجن ضرورتن جي پورت لاءِ جمع ڪئي هئي. پوءِ ڪي پنن الله جي نالي ۾. هنن جاوا ڪيا ڪامريڊ جي نالي ۾. آخر اهو ڪيئن ثابت ڪيون تہ اسين بنيادي طور چور ۽ ڳنڍي ڇوڙ قوم آهيون. شانتي ٻن ٻاهين وچ ۾ ڦاٿل هئي. هڪ ٻارن ۽ پنهنجو قوت گذران ڪرڻ ۽ ٻيو ڪامريڊ کي جيل کان ڇڏائڻ لاءِ جدوجهد.

پوءِ شانتي ٻئي ڀار، گهڙو پريندڙ عورتن جيان، هڪ هنج تي ٻيو ڪلهي تي، ڪٽي سرڪاري آفيسن جا چڪر ڪاٽڻ شروع ڪيا. ڪڏهن وڏي وزير پير الاهي بخش وٽ ڪڏهن چيف سيڪريٽري اين اي فاروقي ۽ ڪڏهن سيڪريٽري داخلا هاشم رضا وٽ. سندس درخواست بہ عجيب هئي. "مونکي ٻارڙن سوڌو جيل ۾ ڪامريڊ سان گڏ رکيو وڃي. يا وري سرڪار خرچ پري ڏي." ٻيئي ڳالهيون ڳوريون. سرڪار کي کهڙي خبر تہ ڏوهاري بہ ٻچڙيوال ٿيندا آهن ۽ سندن ٻارن کي بہ جيئڻ جو حق حاصل هيو.

سڄا سارا اڍائي سال شانتي انهن ڏکن ٿاٻن ۾ در در جي رولڙن ۾ رهي پر ڪيس ڪنهن لاءِ بہ شڪايت ڪانہ هئي. ڏک سک تہ هونئن بہ زندگي جو ڏاج هيا. ڪو انسان غم کان واندو ئي ڪونہ هيو. پر هتي تہ بادشاه گڙديءَ جو دور هيو. پوري ملڪ ۾ مانڌاڻ متل هيو. ڪروڙها ماڻهن جي لڏپلاڻ جاري هئي. هر طرف ڦرلٽ، رتوڇاڻ ۽ انساني ڪوس عمل ۾ هيو. شانتيءَ جي مشڪل تہ هئي فقط رواجي گذران جي. ڪجهہ ڏينهن بعد پارٽيءَ تي بندش وڌي ويئي. دفتر سيل مهر ڪيو ويو. ڪامريڊ بخاريءَ کي ملڪ دربدر ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. قاضي فضل الله جي ڊوڙ ڊڪ ۾ سندس ضمانت تي ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ڪيو ويو. پر سندس ڪراچي جي حدن ۾ داخلا تي بندش وڌي ويئي. ڇوٽي آهي تہ هجيئي ناٽو تہ گهمجي لاڙڪاڻو. پر شانتي پهرين عورت هئي جا مڙس ۽ ٻار ساڻ ڪري بنان ناٽي اچ لاڙڪاڻي وارد ٿي.

قاضي فضل الله نہ فقط سندن گهر ۽ گذران لاءِ بلو پيٽي ڪيو پر جيسين ڪين مٿي ڇُپائڻ لاءِ ڪو اجهو ميسر ٿئي ان وقت تائين ڪيس پاڻ وٽ ۽ پنهنجي گهر ۾ مهمان ڪري رهايو. ڪجهہ عرصو ساهي پٽڻ کان پوءِ ڪامريڊ هڪ ننڍڙي پريس کولي هڪ هفتيوار اخبار "انصاف" جاري ڪئي. ڪامريڊ "انصاف" اهڙي وقت ۾ جاري ڪيو جڏهن عدل واري تارازيءَ جا "ٻئي پڙ" ڇڇي غائب ٿي چڪا هئا ۽ ملڪ فقط "ڳنيءَ" تي ٿي هليو.

اڄ شانتي اٺ انينگر نينگرن ۽ هڪ نياڻي جي مُرڪندڙ ماءُ آهي. سڀ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهن. اڌ عدد حڪيم ۽ ڊاڪٽر آهن يا ڊاڪٽريءَ جي پنڌ ۾ آهن. باقي نوڪرين ۾ رڌل آهن. بہ نوجوان ۽ هڪ نياڻي اعلي تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن. لک لائق سندس جو هفتو کن اڳ، پاڻ پيير پري گهر ۾ امڙ آئي. هٿ ٻڌي التجا ڪيم تہ "هاڻ تہ ڪجهہ آرام ڪر." کلي ويئي. چي ٻڌو ڪونہ اٿئي تہ "ڏيءُ جي ماءُ گهر جي راڻي ۽ پٽن جي ماءُ نوڪرياڻي." هاڻ ويئي پوٽن پوٽين جي نوڪري ڏيان. چيومانس تہ ڪجهہ ڏينهن ترسي پئو ڪجهہ تہ ٿڪاوٽ دور ٿئي. اڪيون پرجي آيس. چي ڪامريڊ کي اڪيلو ڇڏي آئي آهيان. ائين نہ ٿئي جو ڪامريڊ بہ ڪاوڙجي رسي وڃي ۽ مون اياڻيءَ کي اڪيلو ڇڏي وڃي. پوءِ آءُ

ڪيئن جيئندس. مونکي تڏهن سمجهه آئي ته راجپوت عورتون پنهنجي ور وئي ڪچاڙي لاءِ ستيون ٿينديون هيون!

اڳ انسانيت جي پرک ۽ پروڙ لاءِڪجهه ڪسوٽيون هونديون هيون. جي اڄڪلهه اٽلپ آهن. هاٿي آهن ماڻهوءَ جي ماپ ۽ تور لاءِ فوٽ ڪٽيون ۽ تارازيون. اهي به اڻپوريون ۽ ڪاٺ واريون. ان ڪري ڪري ۽ ڪوڙي جي خبر نه چار. هر ڪو ڏسي ٿو ظاهري ڏيک ويک کي، ٻاهرين ويس وڳن ۽ ٺٽ ٺانگر کي. يعني ڪوپن تهن ۽ توتڙن کي. ڏن دولت محل ماڙيون رتبا ۽ مرتبا آهن اڇٽا وچٽا ۽ ڦرٽا گهرٽا. اڄ مون وٽ سياڻي تو وٽ سلامي. اصل ڳالهه آهي زندگيءَ جي. ڪٿن گذري؟ ڪنهن جي ڪم به آئي يا پاڻ تائين هئي پوري، اجائي وئرٽ ويئي يا سجائي ٿي. اهو مشاهدو ماڻٽو اٿو ته پوءِ هلو ته هلون امان شانتي وٽ. جي سندس مانيٽي اکين ۾ ليئو پائي سگهو ته اجان به چڱو. اهي ئي نماڻا نيڻ آهن. جن پاڻ کي ۽ پنهنجي فرض ادائيءَ کي سجاتو. سڀ ڪجهه صبر سان سهي هر نينهن جو ناتو نباهيو. نباه ڪري پاڻ کي موڪيو. پر واه جو پاڻ ملهايو. امڙ توتي سلام- سؤ بار سلام.

بي بي دادا ٻچل

سونهاري سنڌ جي تواريخي شهر شڪارپور کان اٺ ميل مفاصلي تي اولهه رخ ۾ ياسين خان پناڻ جو ٻڌايل هڪ ڳوٺ آهي جو ڳڙهي ياسين نالي مشهور آهي. اڄ کان سؤ سال اڳ به هي هڪ برک ۽ وسندڙ ميونسپل شهر هو. پر گذريل ٽيهارو سالن کان اسرڻ بجاءِ اجڙڻ طرف وڏيڪ لاڙو رکيو اٿس. ڪن جو هي چوڻ آهي ته واٽين ۽ وڻجارن وئي ويراني ويڙهي ويس. ٻين جو وري هي خيال آهي ته سم جي سيڪ تباهي آندي اٿس. ٿي سگهي ٿو نظر لڳي هجيس. ان ڦتل شهر جي اتر اولهه ڏس ۾ جتي ميونسپل جي حد اچيو ختم ٿئي ٿي، اتي پڇاڙي واري گهٽيءَ جي ڇيڙي تي، منهنجو اباڻو گهر اڏيل آهي. گهٽيءَ جي اوير ۾ سيدن جا ڏُهاڪو کن ڪچا پڪا گهرڙا نهيل آهن ۽ اولهه ۾ اسين "ڪُٽ خلق" جو راڄ رهندڙ آهي جنهن ۾ سپايا، حجم، پناڻ ۽ بروهين جا قبيلا اچي وڃن ٿا. سپ گهراٽا سوين سالن کان اتي آباد آهن ۽ پيڙهن کان هڪٻئي کي ڄاڻن سڃاڻن. پاڻ ۾ رک رکاوٽ ۽ ميل ميلاپ جو عالم هي آهي جو هڪ ٻئي کان الڳ گهرن ۾ رهندي به معلوم ائين پيو ٿيندو ته ڄڻ سيئي پاڻ ۾ آڪهه جا ياتي آهن.

سيدن جي پاڙي ۾ رهندي اسين ڄٽ چاموٽ ڪو سيڪجي سيد سو ڪونه ٿيا آهيون پر سندن سدوري ڇانو ۾ سک ضرورو سوين ورتا اٿئون. هڪ ته اسان جي گهٽي ۾ ڪوبه ماڻهو اٺ يا گهوڙي تي سوار ٿي ڪونه گذرندو آهي ته مبادا ساداتن جي گهرن ۾ نظر پوي ۽ سندن بي پردگي ٿئي. آڪڙجي ۽ سينو تاڻي گهمڻ ته ڇڏ پر گليءَ ۾ هر گذرندڙ حياءُ ۾ ائين ڪنڌ جهڪائي ويندڙ ڏسبو جو پائڻ ته چاٻيون وڃايون اٿائين يا گم ٿيل پئسا ڳوليندو ٿو رهي. نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي گهٽيءَ ۾ وڏي واڪي گارگند يا ٻوڪڙ ڪري ڳالهائيندي ٻڌو ويندو. اهڙي ادب اخلاق جي سختيءَ سان پابندي جو ڪارڻ سيدن جي حضور شرميءَ کان به گهڻين پانڱي وڌيڪ هڪ ٻي هستيءَ جو وجود هيو جنهن کي "بي بي دادا" يا اڄان به "بي بي امان" سڏيو ويندو هو. بي بي امان اسان جي پاڙي جي بي تاج راڻي هئي ۽ نه فقط اسان جي زبان پر اسان جي دلين تي به راڄ ڪندڙ هئي. ٻڍا ڇا جوان، مرد خواه عورتون، سيئي ڪيس ان ادب ۽ عزت جي نگاه سان ڏسندا هوا جو مان مرتبو اسان وٽ فقط مائرن لاءِ مخصوص ٿيل آهي.

بي بي امان پناڻي هئي ۽ دراني خاندان جو واحد فرد هئي جا اسان جي پاڙي ۾ آباد هئي. سندن اصلي نالو بي بي ٻچل هيو. سندس ور اسان جي سانير کان گهڻو اڳ راه رباني وٺي چڪو هيو. مون جڏهن هوش سنڀاليو ته ستر سال کان گهڻو اڳيرو گذري چڪي هئي. عجب اهو جو پيرسنيءَ جو ڪوبه

آثار سندس حسين اوراپن تي اثرانداز نہ ٿيو هيو. سنهڙي، قدآور، بيحد سهڻي بلڪل ان نوراني حسن جي مالڪڻ هئي جو نيڪ ۽ پرهيزگار عورتن جي پيشاني تي سونهري صورتخطيءَ جيان جرڪندو ۽ تجلا ڏيندو ويندو آهي. سندس آواز سباجهڙو ۽ الله جي نالي جيان منڙو هيو. جڏهن بہ مونکي ”چمڙا“ چئي سڏيندي هئي تہ آءُ ڇاٽي ٻجهي فقط هن لاءِ ڪن لاٽار ڪندو هيس تہ جيئن بہ ٿي دفعا ٻيهر بہ ان نالي سان نوازيو وڃان. پر جڏهن بي بي امان وڏيڪ ڪاوڙجي ”چمڙہ جا پٽ“ ڪري پڪاريندي هئي تہ منهنجي منهن جو پنو لهي ويندو هيو ۽ پيءُ سان بہ رشڪ ۽ ريس ٿيندي هيم. ڇو تہ منهنجو موروثي حق ڪيس هرويرو ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪيو ٿو وڃي.

پنهنجي گهر ۾ اسين پاڻ ۾ اٺ پائر هئاسون. سيئي پائر خير سان مون کان هر لحاظ ۾ بهتر هوا. ڪو عمر ۾ وڏو هيو. ڪو عقل ۾ گهٽو تہ ڪو افعالن ۾ چڱو هيس. سونهن ۾ تہ سڀ مون کان سرس هوا. آءُ مڙوئي وصفن ۾ مار ڪاڏل هوس. ان ڪري گهر يا گهراٽي ۾ عزت خير ڪي هيم. پر گهر کان ٻاهر گهٽيءَ ۾ منهنجو شان ڪجهہ ٻيو هيو. پاڙي جون پيرسن عورتون تہ مون تان صدقي ويندیون هيون. ڪنهن جي ٻڪري ڏڻ ۾ ڇڏي ايندو هيم. ڪنهن لاءِ چونري ڪٽي ڏڏ پني ايندو هيس ڪنهن لاءِ ناس تہ ڪنهن لاءِ تيل ميٽ وٺي سندن ڪوٺ پوري ڪندو هيس. بي بي امان جي خيرات واري ماني سيدن جي گهر ڏيڻ ۽ هر سانجهيءَ جو سندس ڏيئو مسيت ۾ ٻاري اچڻ تہ منهنجي روزمره جو نيم هيو. مون کي موٽ ۾ دعائون ملنديون هيون تہ ”اڏڙو ٻيڏڙو ٿيان.“ (جن دعائن جا هاڻ وينو ڪيتا لوڙيان، ان وقت مون کي خبر نہ هئي تہ وڏي عمر دعا نہ بلڪ عذاب آهي) باقي ٻيڏڙين جي ياڪرن ۽ چمين جو جيترو ذڪر ٿورو ڪجي تہ بهتر. ناني شير ماءُ جي نسوار واري چمي، ماسي خانل حجامڻ جي چيڪي مٺي واري چميءَ غوثل ماءُ جي خطرناڪ چمي، جنهن جا ٻہ اڳيان ڏند ٻاهر نڪتل هوندا هئا ۽ سندس چميءَ کان مون کي ڏڍ نڪرندي هئي. پر مون لي ڦبيون بہ اهي منڙيون جي مون کي انهن امڙين نندي لاءِ ڏنيون. انهن وٺي هاڻ تہ انهن ناس، ميٽ ۽ هٽبن ڏندن وارين چمين لاءِ بہ منهنجا ڳل ڳتا اپاٽڪا ٿي اوپاسيون ڏيندا ٿا رهن. پر ڪٿان آٽيان اها معصوم عمر جڏهن هر عورت ست ڏيئي ڪنيراتيءَ کان جهلي زوري چمي ڏيندي هئي ۽ وري ڪٿل سندس سيني سان لائي دعائون بہ ڪندي هئي. خاص طور ماسي ڏياٽي جي ڇڄ جيڏي ڇاتي جنهن جي ٽٽن جي ٻيڪڙ ۾ منهنجو ساه ٻوساٽبو هو. رب بخشيش هوءَ چمي بہ ائين ڏيندي هئي، ڄڻ بوتل ۾ ڦاٿل ٻوڇ کي ڇڪ وجهي ٻاهر ٿي ڪڍي.

بي بي امان ااسان جي ٻچڙيوال پاڙي جي ڪوتوال ۽ لڄ پال هئي. جيستائين جيئري هئي تہ ڪنهن گهر ۾ جهيڙي جهتي جو سوال ئي پيدا نہ ٿي ٿيو. اجان ڪٿي ڳالهہ کون ڳالهوڙو مس ٿيندو تہ

بروقت اچي نازل ٿيندي. سندس آئي مٿل ۽ ٿتل جهيڙو بہ ٺري يخ ٿي ويندو ۽ سناٽو ڇانئجي ويندو. الاجي ڪيس ڪيئن ڪڙڪ پوندي هئي. ڇڻ تہ ڪي الله والا هدي ۾ هيس. ڪنهن گهر ۾ ويٺل وياءُ ڏٺائين تہ ننڊ سندس ڦٽندي. ڏونڪ لائي ڇڏيندي، تہ بابا نياڻي اٿاريو. ڏيءُ ڏڻ آهي. وڏي وڻ ٿي آهي. اجان دير ڪندا تہ پوءِ ڪيس ڪاسائي بہ نہ وٺندو. مائٽن لاءِ باھ ٻاري ڏيندي جيسن نياڻي وجي ڪنهن شينهن ڪلهي چڙهي. ڪنهن جو ٻار اجان ٽن چئن سالن جو مس ٿيندو تہ بي بي امان ڪاڪي نورل حجم کي پاٽ ۽ پاڪيءَ سوڌو وٺي اچي ڏماچو ڪري وجهندي تہ ٻار کي طهرايو. شل نہ ڪو بيمار ٿئي پوءِ بي بي امان جا وار ڦيرا شروع ٿيندا. ڪڏهن پاڻي پڙهي پيئي ڪيس پياريندي. ڪڏهن صلوات جا شوڪارا ڪيس پڇڪارين جيان پئي منهن ۾ هڻندي. بي بي امان کان سواءِ نہ ڪا ڪنوار لائون لهي، نہ ڪو ڳاڙهو گهوٽ ٿئي ۽ نہ وري ڪنهن جو مڙه مقام وجي. سڀ جي همدرد ۽ هڏڏوکي.

بي بي امان بلا جي سياڻي هئي. ڪنهن عورت کي ڇيڪو ميٽ يا ڪتاڻ گهٽي ڪائيندي ڏٺائين تہ سمجهي ويندي تہ هاڻ مائي پيرين پري آهي. وري ڳورهاريءَ جي وک ڪٽڻ کان سڃاڻي ويندي تہ پٽ ڄڻيندي يا ڌيءَ. اڪثر سندس ڏُڪو صحيح ثابت ٿيندو هيو. ٻارڙن جي بيمارين جو تہ وٽس هڪ ٽڪ علاج هوندو هيو. وڏف، ڪارا مرچ، ڦودني جون ٽڪيون، پنير ٽڦلا ۽ چمڪٽي وٽس هردم موجود هوندا هوا. فقط ڳالهہ ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪجهہ بيمارين جا وٽس هدا پڻ هوندا هئا. خاص طرح ڳيرڙن ۽ گبهي جو پچڻ ۽ ڪليون ڪٽڻ وغيره. صبح سوبل ۽ شام تائين ڪيئن ماٺهو سندس گهر جي ڏيوڍيءَ اڳيان اچي جمع ٿيندا هوا. پوءِ چادري لاهي اوڪڙو ويهي پنهنجا ڇانگا هٿ (سندس هر هٿ ۾ ڇهہ آنگريون هيون) بيمار جي نڙيءَ تي ڦيرائي ڪائونس تي پيرا پچندي تہ "ڳيرڙا پنجاءِ" ها دادا بي بي پنج. ساڳي ڪار ڪندي هئي ڪلين سان. اشهد آنگر کي رک ۽ لوڻ سان پري ڪاڪڙي تي زور ڏيندي . سندس جهاڙ ڦيٽو ۽ شوڪارا. سڀ في سبيل الله. اٿلندو ڦودنو لوڻ ۽ رک سندس. الله پاڪ کيس عجيب دل ڏني هئي. ماٺهن جا ٻچڙا ٻار تہ ڇڏ پر سندس گهر ۾ جهرڪين لاءِ پاڻي جا پاٽڙا ٽنگيل ۽ ڪوني يا اڱڻ ۾ ڪبوترن لاءِ جوئر يا ٻاجهري جام هاريل هوندي. مون هندن جو هزارين ماتائون ٻڌيون پر صحيح معنيٰ ۾ "ماتا" مون بي بي امان کي ڏٺو جا هر مريض لاءِ دوا ۽ شفا ۽ هر دل لاءِ دعا هئي. جي آءُ هندو هجان تہ مون کي يقين آهي تہ ٽڪاڻي وجي "ڪالي ماتا" اڳيان مٿو ٽيڪڻ بجاءِ بي بي امان جي گهر وجي "گوري ماتا" جي پوجا ڪريان ها.

هڪ دفعي بي بي امان جي ننڍي پٽ گل خان جي هشڪر تي مون پاڙي جي معزز پر اڌ مغزي پناڻ، آچر خان کي تماڪ ۾ ڳاڙها مرچ ملائي حقو ناهي ڏنو جنهن وزم هڻڻ تي ڪنگهندي نہ فقط سندس

گگ سنگھہ اڃي گڏ ٿي پر سندس تارا لليٽي ڇڏن جيان ٻاهر ڦوٽارجي آيا. سامت ۾ اڇڻ تي سازش کي سمجهي ويو ۽ ڪماڙي ڪٽي ڪڍ پيو. پر پير زور هوا جو بي بي امان جي گهر لڪي جان ڇڏايم. بي بي امان کي سڄي ڳالهہ سڻايم، جنهن مون کي تہ ڪجهہ بہ نہ چيو پر پنهنجي پٽ کي چنبا وهائي ڪڍيائين. بابي مرحوم کي جڏهن ان قصي جي خبر پئي تہ ڪيس ڏاڍو ڏک ٿيو تہ بي بي امان مون کي پنهنجو پٽ ڇٽيو پٽ نہ ٿي سمجهيو. بابا جي شڪايت بي بي امان کي ڀڏايم، جنهن ڪپڙن سڻ واري سوٽي ڪٽي منهنجي پٺي تي ڀڳيءَ. ائين ڪٽيائين جيئن اٽ ڪٽجي پٽڻ تي. بابا مرحوم جڏهن منهنجي ڦٽيل ۽ رتورت پٺي ڏٺي تڏهن وڃي سندس ميار ختم ٿئي. بابو مرحوم بي بي امان جي انصاف تي ايترو خوش ٿيو جو منهنجي بيمار ٿيڻ جي ٻئي ڏينهن بي بي امان جو ڏيئو ٻاڻ ڪٽي مسجد ويندو رهيو جيسين مون نيڪ ٿي پنهنجو فرض ادائي واپس سنڀالي. انهين ڏينهين اسان جي مسيت جا تڏا نکون، مٽ دلا ۽ ڏيئا ٻارڻ پاڙيوارن ذمي هوندا هوا ۽ ملو فقط پنهنجي گهران ٻانگ ڪٽي اچي مسجد ۾ ڏيندو رهيو.

هي برابر آهي تہ پاڙيوارا بي بي امان جو ادب انهيءَ ڪري بہ ڪندا هوا جو هوءَ نيڪ نيت ۽ نيڪ بخت هئڻ گڏ عمر جي وڏڙي ۽ وڏ گهراڻي خاتون هئي. پر ان کان سواءِ اصلي سبب هي هيو تہ سيئي يا سندس هٿن ۾ يا سندس اکين اڳيان نندا تي وڏا ٿيا هوا ۽ هوءَ هر هڪ جي جنم پترءَ کان واقف هئي ۽ سندس يادگيري نهايت تيز هئي. سڀ ڪائونس ڪن هٽندا هئا تہ مبادا ڪڏهن ڪاوڙجي سندن ڪرتوت ٻين اڳيان پڌرا نہ ڪري. هڪ دفعي مامي مولڻ آفيميءَ مون کي گهٽيءَ ۾ بيٺي شرمايو تہ هيڏو سارو ڏگهہ ٿيو آهين ۽ اڃان پيو سٽڻ ۾ مٽين. ۽ جنهن واقعي سڀ گهر ۾ صبح مردان جو مار پڻ کاڌي هيم. مامي مولڻ جي ملامت چالو هئي تہ بي بي اچي لانگهائو ٿي. مامي مولڻ کي وري ڪٽي تي کٽي جو ساڳي شڪايت بي بي امان سان ڪيائين. بي بي امان جو مون تي ڪک سهڻ نہ ڏيندي هئي سو اچي مامي مولڻ تي بگڙي. چي ”مولڻ هي تہ ٻار آهي، پر تون تہ پٽن جو پيءُ هوندي بہ سٽڻ ۾ مٽيو هو جو تنهنجي پٽاري جوءِ تو واري سٽڻ جي سرگس ڪڍي سڄي پاڙي ۾ تنهنجي خواري ڪئي هئي.“ مامو مولڻ پڇ پائي تڪڙيون ٻرانگهون ڀريندي وٺي ڀڳو. ان ڏينهن شام جو مامو مولڻ مون کي بزار ساڻ ڪري سنگر لائي ۽ کنڊ ڀڳڙا وٺي ڏنا ۽ ڏاڍي پيار سان پارت ڪيائين تہ بي بي امان واري ڳالهہ ٻئي ڪنهن سان نہ ڪيان. مامو مولڻ درويش صفت انسان هيو ۽ مون سان محبتڙي هوندي هيس. جيستائين جيئرو

رهيو مون سندس ڳالهہ کي راز ۾ رکيو ۽ هن وقت پڻ سندس نالو بدلائي پيو قصو ڪريان- آخر واعدو واعدو آهي.

ساڳي تعدي ڪيائين حاجي جعفر شاه سائينءَ سان جنهن انهن ڏينهين تي حج مس ڪيا هئا۽ سندس سونهاري دن تائين پڪڙيل هوندي هئي. سونهاري سيد منهنجي ڪن مهٽ تي ڪئي چاڪاڻ تہ هڪ ڏينهن اڳ مون پنگياٽيءَ کي اوچتو پاڪر پاتو هيو ۽ هن مائي جي خواري وارو ڪارو مٿان ڪريو هيم. اجان سيد سڳوري جا ٻيئي هٿ منهنجي ڪنن مروٽڻ ۾ مشغول ئي هوا تہ بي بي امان غيب کان خواجہ خضر جيان اچي حاضر ٿي. حاجيءَ کان منهنجا ڪن ڇڏائي اچي کيس ڪڙين تي کنيائين: ”چي ٻڪر شاه (بي بي امان کيس جعفر شاه بدران ٻڪر شاه سڏيندي هئي) هن ڇهڙي کي تہ ڇٽي نڪتي هئي ۽ مون کيس چرچي ۾ ڇيو هو تہ پنگياٽيءَ کي پاڪر پائہ تہ ڇٽي ڇڏي ويندءِ. هي تہ آهي ئي ڇهڙو پوءِ ڇهڙياٽيءَ کي ڇنبڙيو تہ ڪهڙي اربع خطا ٿي. ”پر توکي ڪهڙو ڪوڙه نڪتو هيو جو جڏهن ليٽ واري سال تون صفوران پنگياٽي سان پاڪرين پيو هئين.“ حاجي گهٽا ئي کيس ڳجها اشارا ڪيا ۽ سندس ڳالهہ وچ ۾ روڪڻ جي ڪوشش ڪئي تہ پاڙي جا ٻار بيٺا آهن, پر بي بي امان هڪ دفعو ڪاوڙ ۾ سو اچي پوءِ جهڙي ميڇريل شيرڻي. مجال آ جو ڪنهن جي ڪاڻ ڪري. حاجي صاحب توبہ توبہ ڪندو ٽڪڙي تسبيح ڦيريندو ٽڪڙو ٽڪڙو کسڪي ويو. بي بي امان منهنجا ڳوڙها پنهنجي چادريءَ سان اگهندي پنهنجي گهر وٺي آئي. واٽ تي سڏڪا ڀريندي بي بي امان کان پڇيم تہ ”بي بي امان صفوران ڪير هئي؟“ چي چپ ڪر ڇهڙا, نہ تہ وري ٿي سڏ ڪيان ٻڪر شاه کي تہ اچي تنهنجا ڪن پٽي.“

اسان وارو پاڙو اڄ بہ اهڙوئي وسندر آهي جهڙو اڳ هيو. پر بي بي امان وئي سڄو پاڙو ٻسو ۽ اداس پيو ڏسجي. بدقسمتي هي آهي تہ جو انسان هتان لاڏاڻو ڪري ٿو تہ اهو ادارو ئي بند ٿي وڃي ٿو سندس دز برابر بہ ڪو جاءِ پرڻ وارو ڪونہ ٿو ملي. ڪيئي ڪراڙيون عورتون ان ساڳي گهٽيءَ ۾ ڦيرا ڪندي ڏسجن ٿيون پر هو ڪنهن مرض جو علاج نہ آهن. اٿلندو گلا جا گهانگها, ڇڻ ٽپالي گهر ۾ گهڙيو. سوسڙين جيان پيون پرايا پنهنجا گهر ساڙينديون رهنديون. هر گهر ۾ ننڍين نيٽين جا ڏڻ ۽ ٻارن جا ولر وڏندا ٿا رهن پر نہ شاديون ٿين ۽ نہ طوهر. بيمارين جون بهيرون, پر پڇڻ وارو ڪير بہ ڪونهي. هر ڪو پنهنجي ۾ پورو. سڀ رئيس, تہ پوءِ گڏه ڪير هڪليءِ درد وندن جي دانهن ڪير ٻڌي؟ هي هر عورت جي اختيار ۾ تہ نہ آهي تہ بي بي امان بڻجي. بي بي امان ڪو هر پاڙي يا هر پيڙهيءَ ۾ ٿورو ئي پيدا

ٽيندي آهي. ٻڌو اٿم ته الله آدمين جو ڦرندڙ گهرندڙ روپ ڌاري منجهائن ليئا پائيندو رهندو آهي ته ڏسان ته ڪيس ڪير سڃاڻي ٿو يا نه. مون کي اهو فخر حاصل آهي جو مون بي بي امان کي ڏٺو ۽ ڪيس بخوبي سڃاتو هيم. ڪالهه هڪ دوست ويٺي ٻڌايو ته الله پاڪ جي رحمان رحيم ۽ خالق هئڻ ۽ سندس تخليق جو تصور "امڙ" کان ورتو ويو آهي. ڪيس اهڙو گمان غالب هيو پر خاطري هرگز نه هئي. ظاهر آهي ڪيس پڪ ڪيئن ٿيندي. هن بي بي امان کي ٿورو ئي ڏٺو هيو.

نانو ڪؤڙو

نانو ڪؤڙو ذات جو جت وينل ڳوٺ دودو، منهنجو مائٽ هيو ۽ سنڌ جي انهن سڀاڄهڙن ۾ هڪ هيو جو سڄ لٿي کان پوءِ واٽ ويندڙ راهگيرن جا لٽا ٻه لاهي وٺندا آهن. رب بخشيش ٺاهوڪو ڪاٺڪو هيو. حالانڪ اهڙو ٻه نامي گرامي ڏاڙيل نه هيو جو پوليس سدائين ڪڍ هجيس. نهايت سياڻو ۽ سبيتو چور هيو ۽ ”هيڪل چوري ڪير ڪٿوري“ جي اصول پٽاندڙ اڪيلي سر شڪار ڪرڻ جو عادي هيو. سڀ کان وڏي خوبيءَ هيس جو پنهنجي تر ۾ چوري اصل نه ڪندو هيو ۽ هميشه درياه ٽپي هن پار وڃي مال ماري موٽندو هيو. هر قسم جي چوريءَ جو هنر حاصل هيس، پر چوپائي مال تي هٿ زياده هريل هيس جا حڪمت عملي سيني جتن کي ڇائي ڇم کان ورٿي ۾ مليل ٿي ڏسجي.

هونئن ته پنهنجي سيني عزيزن قريبن تي ساه ڏيندو رهيو پر مون سان وري سندس دل جو پرچو بين کان مڙئي رتي سرس هوندو هيس. شايد هن ڪري ٻيو، جو آءُ پنهنجي گهراٺي ۾ اڪيلو ياتي هيس جو ڳڙهيءَ جو شهر ڇڏي اسڪول جون موڪلون دودي ڳوٺ وڃي پنهنجي ناناٽي آکه ۾ گذاريندو هيم. مرحوم کي مون ۾ آسرو ۽ اميدون هيون ته آءُ سندس نقش قدم تي هلي سندس ۽ پنهنجو نالو روشن ڪندس. ان لاءِ هميشه اها هدايت ڪندو هيو ته سندس جيئري ڪائونس ڏنڏي جا هنر ۽ ڳر حاصل ڪيان. گهٽائي جتن ڪيائين پر پوءِ ٻه مون ۾ ٿوم نه ڏسي ڏاڍو مايوس ٿي ويندو هيو. چوندو هيو ته ابا چوري بهادري آهي ۽ سخت محنت وارو پورهيو آهي ۽ ڪا مشڪري ته نه آهي. راتو رات ميلن جا ميل مفاصله هٽي پرايو مال ڪاهي درياه ٽپي واپس وٺاڻ تي پهچڻ، ڪا اڪ جي ماڪي لاهڻي ته نه آهي. ان کان علاوه حلال مال جي چوري هئي ۽ ڪا رشوت واري نوڪري يا حرام جو ڏندو ڪرڻو ته نه هيو.

مون کي اڄان افسوس آهي جو آءُ ناني ڪوڙل جي اميدن مطابق نسري نه سگهيس. ڇاڪاڻ ته مون ۾ ڪجهه بنيادي ڪمزوريون هيون. هڪ هيءَ ته آءُ ننڍپڻ کان ڊڄڻو هيس ۽ ٻيو هيءَ ته ان زماني ۾ ٽڏي تي ۽ فورن ڪوڙ ڳالهائي نه سگهندو هيس. جنهن خاصيت جو هر چور ۾ هئڻ بلڪل ضروري آهي. نانو ڪوڙو ان ڏس ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هيو. ڪي ماڻهو ڪنهن مقصد خاطر يا ڪنهن لاچاري ڪري ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ مجبور ٿين، پر نانو ڪوڙو سواءِ ڪنهن سبب جي يا مطلب جي ان اصول تي عمل ڪندو رهيو. پاڻي پي ايندو ته چوندو ته ٽاڏل پيتي اٿم. بصر سان ماني کائي آيو ته ڏند پيو کوٽيندو ته ڪڪڙ پوري پُڳل نه هئي. پنج ماڻهو گڏ ويني ڏٺائين ته چوندو ته پنجاه ماڻهن جو ڪٽڪ ٿي ويو. مون پنهنجي زندگيءَ ۾ هي واحد ماڻهو ڏٺو جنهن کي سچ ڳالهائيندي نه فقط هيڪ ٿيندي هئي پر اڪثر

اوقات گڙدي جي سور ايرڻ جي پڻ شڪايت ڪندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مضبوط جسم ۽ شڪل هئڻ ڪري ڪوڙ ڪيس سونهندو هيو ۽ اڪثر ڪيس ڦٻي به ويندو هو.

ٻُڍڙهيءَ ۾ جڏهن چڻي ڇماهي اسان وٽ ڦيرو ڪندو هيو ته مامي شاهن کان نه فقط گهٻرائيندو هيو پر ڪائونس لنوائيندو پڻ هيو. ڇاڪاڻ ته مامو پوليس ۾ عملدار هيو ۽ ڪوڙل جي پرڪارن کان چڱي ريت واقف هيو ۽ الله جنت ۾ جايون ڏئيس پاڻ به ناهوڪو ڪوڙ هڻندو هيو. هڪ دفعي اوطاق ۾ اسان ڇوڪرن سان ڪچهري ڪندي ناني ڪوڙي پنهنجي دستوري دهمان تي هنيا ته ڪئن نه هن گذريل اڱاري رات پنج پليون مينهون چورائي درياه پار ڪيو هو حالانڪ ڏاڪو ڪن هٿيار بند ياڳيا سندس ڪڍ پيا هئا جن ۾ ٻن کي ڏاهي وڏو هئائين. ايتري ۾ مامو مرحوم سندس قصو ٻڌي اندر آيو ته چيائينس ته "ڪوڙل اهو ته تون ڪوڙ ڦڪايو." نانو ڪوڙو کلي وينو. ڇي جمعدار توکي خبر پيئي؟ ٻئي دفعي پاڻ ساڳئي نموني اسان تي رعب رکڻ لاءِ واڳوءَ سان ويڙه ڪرڻ جو ڪارنامون بيان تي ڪيائين ته ڪيئن نه سنڌو درياه ۾ ترندي واڳوءَ سندس پيير ۾ وات وڌو ۽ ڪوڙي ٻنهي هٿن سان لنين جا وسڪارا لائي ڏنا. اجان ڳالهه وچ درياه ۾ هئي ته مامو شاهن به اچي وارد ٿيو ۽ پوءِ واڳونءَ جي شهادت وارو قصو اڌ ۾ رهجي ويو.

واڻين جي ڏاڍي واڪاڻ ڪندو هيو. چوندو هيو ته "ابا چوري ڪرڻ جي موج هئي واڻين جي وقت ۾. هڪ ئي ڪاٽ ۾ ٻارنهن مهينن جو مال پاڻي نڪري ايندو هو. مسلمانن جي چوري ڪرڻ ڏوڙ پائڻي آهي. هڪ ته ٻيٽ سڄا ۽ ڏيوالا ٻيو وري گهر ۾ رکن ڏهه قرآن. هاڻي ڪير ڪري چوري ڪري پنهنجا ٻيئي جهان وڃائي. واڻيا ڪچي پنڊي ۽ دل جا دياوان. هڪ دفعي چوري ڪري هڙ ٻڌي پيٽ ٽپيم ته هڪ واڻڻي ڊوڙي اچي منهنجي بازوءَ ۾ ٻئي هٿ وڌا. مون رڙ ڪئي ته خبردار پائي اتي ڦرڙي اٿيئي. واڻئي امالڪ ٻئي هٿ ڪڍي ورتا. ۽ آءُ مال سووڌو اچي پنهنجي ماڳ پهتس. " ٻئي دفعي "ڪمڻ ڳوٺ جي سڙڪ تي هڪ واڻيو گڏهه تي ڪپڙي جي ڳوڻ ڪڻي تي آيو ته ڪائونس ڳوڻ ڦري جڏهن اڳيرو ٿيس ته واڻئي رڙ ڪئي ته پائي ڳوڻ ڏاڍي ڳوري اٿئي، هاڻ وٺ هي گڏهه به ڪاهي وڃ." مون کي ايترو شرم آيو جو مال ڪيس موٽائي ڏنم ۽ اٿلندو ساڻس گڏجي وڃي ڪيس ڪمڻ پهچايم ته متان ٻيو ڪو چور نه رستي ۾ ٻنئي ڪريس.

سڄي عمر ڇڙو ڇانڊو رهيو. شادي کان ونئون ويندو هيو. چوندو هيو ته ابا شادي وڏو خفو آهي ۽ ماني کائڻ لاءِ جڻ هوٽل خريد ڪرڻو آهي. ائين به نه هيو ته ڪو عورت ذات کان ڇرڪندو هيو. بلڪل نه. برعڪس ان جي وڏو شوقين مزاج مڙس هو. هڪ هٿ سدائين مڇون وٽڻ ۾ مصروف هوندو هيس.

سيٽي بہ سھٽي وڄائيندو هو. شيرل باڊه واري جون جملي ڪافيون برزبان ياد هيس. هٿن جي سيني آڱرين ۾ سواءِ آڱوٺن جي، منڊيون پيل هونديون هيس جن لاءِ ڇوڙ هوندو هيس تہ ڪيس سوغات طور مليل هيون. ڳڙهيءَ کان ڳوٺ واپس ويندي خاصي خريداري ڪندو هيو جئن تہ ڳاڙها ساورا رومال، ريشمي اڳٺ، مساڳ، رنگين موتين جا هار ۽ گلابي رنگ جا لغڙائي پنا، جي انهن ڏينهن ۾ ڳوناٺيون عورتون سرخيءَ بجاءِ چپن تي مليندیون هيون ۽ ريوڙيون. خير ريوڙيون تہ پاڻ بہ ٽڙڪائيندو هيو پر باقي شيون ظاهر آهي تہ ڪهڙي ڪتب آڻيندو هوندو. پاڻ تہ هيو ئي پيڙهيءَ تي هڪڙو داٽو. آخر اهي سوڪڙيون پاڪڙيون هيون ڪنهن لاءِ؟ بہ ٽي دفعا مون کي گهہ وٺي ڏيارڻ لاءِ ڏيٽن جي ڳوٺ وٺي هليو جتي اسان ٻنهي جي ڏاڍي آجيان ٿي ۽ هر دفعي نيرن مکڻ ۽ بسرين سان ڪرائي وئي. جڏهن انهن عورتن لاءِ مون ڪائونس آڏي پڇا ڪئي تہ ڪن لاتار ڪري لنوائي ويو. زور پرڻ تي ٻڌايائين تہ اهي سندس سرتيون هيون. هيءَ پوءِ خبر پئي تہ سَرتيون عورتن جون ٿينديون آهن ۽ مرد جي ساٿڻ سريت ٿيندي آهي.

اوطاقي مڙس هيو. سندس اڱڻ وارو مچ سدائين دکندڙ هيو. حقو پاٽي ۽ سکو سوائي آئي وئي لاءِ هر دم حاضر ڪيو ويندو هو. روز بہ ٽي پرديسي وٽس مهمان بہ ضرور هوندا هئا. ظاهر آهي تہ وٽس ڪانڊجي ايندڙ ڪير هئا. هڪ دفعي آئون ڪيس اهو ڪجهہ ٻڌائڻ جي غلطي ڪري ويٺس جو مامي شاهن سندس باري ۾ پرپٺ چيو هيو تہ ”ڪوڙي وٽ روپوش ۽ ڏوهارين جي ٽرئفڪ جاري رهندي هئي.“ نانو ڪوڙو جوش ۾ اچي پاڻ جهلي نہ سگهيو ۽ اچي مامي تي پلٽيو. ”ڇي جمعدار وري ڪهڙو چڱو مڙس آهي. هو بہ مون جيان چور آهي ۽ ٻنهي وچ ۾ فرق فقطورديءَ جو آهي. مون اڄان بہ پنهنجي ڪرتي کي رات جي انڌيري ۾ لڪايو ٿي. پر جمعدار تہ ڏينهن ڏٺي جو بہ هاڃان ٿي هنيا. هڪ چوريءَ جي ڇاڄ ڪندي ڏھ ٻيون چوريون ٿي ڪيائين۽ هڪ ڦر يا ڌاڙي جي پوئواري ڪندي ڏھ ٻيون ڦريون ۽ ڌاڙا ٿي هنيائين. پر ڇڙو جمعدار جو سڄي دنيا جو ڪاروبار ئي چوري ڌاڙي ۽ ڦر تي هليو. مڙسي جا انگ ۽ دوستي جو دم بہ انهن ۾ ئي ملندءُ. باقي اشراف ۽ چڱا مڙس نہ اوڙي چڱا ۽ نہ پاڙي چڱا. نہ ڪنهن کي ڪجهہ ڏين نہ ڪنهن کان ڪجهہ وٺن. الاجي ڪهڙي مرض جي هو دوا هئا. هو تہ فقط اهي تجوڙيون هئا جن جا در ۽ دروازا ٻين سيني لاءِ ٻيڪڙيل هئا. پنهنجي پائرن کي ڏس. سڀ وڏا ماڻهو. ڪي وڪيل ڪي وزير ڪي ڏاڪدار. سڀ ڪجيءَ جا وڻ. جيئن وڌندا وڃن تيئن پنهنجي ڇانو ۽ ڦل مٿي ڪٽندا ٻين جي پهچ کان پريرو ڪندا ٿا رهن. اٿن ڪو ڪنهن غريب مسڪين مٹ مائٹ جو اونو. آخر بہ ڏيئي کي

تري هيٺ اونده ٿيندي آهي.“ ناني ڪوڙي جي اها تاريخي تقرير اڄ به منهنجي ڪنن ۾ واڄٽ ڪندي ٿي رهي. ڪير ٿو چوي ته نانو ڪوڙو ڪوڙ ڳالهائيندو هيو.

پڇاڙيءَ جي پهر ۾ الاجي ڇو پنهنجيون پراڻيون ريتون ۽ روائتون هڪ هڪ ڪري ترڪ ڪندو رهيو. شايد درياه جي هن پير هلڻ جا سانباها ٿي ڪيائين. هيءَ موت جي هڪ عجيب سازش آهي جو آخر ۾ انسان کي قسطن ۾ مارڻ شروع ڪندو آهي. جسم جي هر انگ ۽ حواس کي بيڪار بڻائڻ گڏ انسان جا رشتا ۽ ناتا ڪاٽا ڪندو رهندو آهي. حقو ڇڏي ناس شروع ڪيائين ۽ آخر اها به ڇڏي ڏنائين. چوريءَ کان توبهه نه ڪيائين پر بس ڪري ڇڏيائين. اڌ رات جو اٿي پرايا ڍڳا ڪاهڻ لاءِ جگر ۽ جوت کپي جا ڪوڙي ۾ هاڻ خير ڪي هئي. ڪوڙ کان به ڪنارو ڪري سچ بجاءِ خاموشي اختيار ڪيائين. باقي اڪين جي عادتن سان آخري دم تائين توڙ نباهيائين. ”ديدار بازي الله راضي.“ وارو نعرو مون ڪائونس ٻڌو. مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڪيس بيل گاڏيءَ ۾ سوار ڪري ڏاڪدار کي ڏيکارڻ لاءِ ڳڙهيءَ وٺي ٿي ويس ته مونگر واه جي ڪپ تي نهال شاه جي اوتاري وٽ گاڏي روڪڻ لاءِ چيائين. سمجهي ويس ته ڇا لاءِ. سامهون ڏيٺن جي ڳوٺ جون مايون مٿن تي گهڙا ڏريو پاڻي ڀرڻ ٿي آيون. مدي جي بخار هوندي به وهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. هڪ مائي کيس ڏٺو. جنهن ڀين کي ڏاه ڏني. پوءِ ولر جو ولر دلا ڇڏي اچي سندس چوگرد بيٺو. ساڻن خوب ڪچهري ڪيائين. ڏٺم ته سير کن خون وڌي ويس. جڏهن سڀ موڪلائي موٽيون ته اها ڪا ڪاٽي اک هئي، جا آلي نه هئي. ناني ڪوڙي چيو ته هاڻ علاج ٿي چڪو. هاڻي گاڏي واپس دودي ڳوٺ وراءِ. وات تي مرڪندي چيائين ته ”نوران“ کي ڏٺئي؟ هائو. اها جا بسريون ڪارائيندي هئي. سوڍيءَ کي سڃاتئي؟ توسان گڏ بازار ۾ ڏٺي هيم. ڀلا هوءَ وڏي اکين واري ”جوائي“؟ ”ابا وقت مليئي ته انهن وٽ ڦيرو ضرور ڪجانءِ. منهنجي خاطر. منهنجي روح کي فرحتڙي ايندي. پر جينء ته دنيا ۾ ڀيون ڪيئي سوڍيون ۽ جوايون پيون جيئن.“ جهٽ رکي وري چيائين ته ”ابا منهنجي قبر تي“ ”ڪنوار ٻوٽي“ ضرور پوکجانءِ. پيشتر ان جي جو آءُ ڪانئس ڪارڻ پڇان، پاڻ ئي چيائين ته ”ابا، مٿن کان ڪا ته ڪنواري بيني رهي.“

پيراڻو پنيرو

حشر ويل حساب ۾ پڇاڻو ٿيندو. اهو عدل انصاف ته ٿيو پنهنجي ماڳ. هن جهان ۾ ئي پنهنجي ڪئي جو ڦل، ڀلائيءَ بدلي ڀلائي ۽ برائيءَ جو نتيجو برو اوس ملي ٿو. ڪڏهن ڪونه ڏٺو يا ٻڌوسين ته ڪنهن پوکي جنس جَون جي ۽ لڻيائين ڪڻڪ. قدرت جي ليکا ئي پنهنجا آهن. نه فقط هر عمل جو ردعمل سندس مقدار تائين محدود رهي ٿو پر اڪثر تر سزا يا جزا گڏيل وياج سوڌي پلئه پوي ٿي. وري جنهن سخاوت يا سختيءَ سان اجورو يا بدلو وصول ٿئي ٿو ان جو ڪاٿو ڪرڻ ئي مشڪل آهي. سود خور به ليکو لاهڻ وقت آني ٻٽي جي رعايت ضرور ڪري ٿو. هڪ يهودي به حساب ڪتاب ۾ پئسو يا ٽڪو معاف ڪري ڇڏيندو آهي. پر قدرت هرگز نه.

نندپڻ ۾ جڏهن پڙهيو هئم ته هڪ معصوم ٻار جي هٿ کان رانديڪو کسڻ تي به سموري ڪائنات ۾ زلزلو مچي وڃي ٿو ته بي اختيار ڪل اچي ويئي هئم. ڪپاٽ تڏهن کليم جڏهن اکين ڏٺم ته انسان تي ظلم ڪرڻ يا ڪنهن جي دل ڏکوئڻ ته درڪنار پر ڪنهن گگدام جانور، پکي پکڻ يا ڪنهن جيت جڻئي کي ڇاٽي ٻجهي، يا طيش ۾ اچي ايذاءَ ڏيڻ يا مروان موت ملوڪان شڪار تي به قدرت قهار ٿئي ٿي. اهو ايمان اٿم. انسان کي ڪنهن جان وٺڻ جو حق فقط پنهنجي يا ٻين انسانن جي خود بچاءُ لاءِ آهي ۽ بس — اها خبر خالق- اڪبر کي ته سندس آڏو ڪنهن جي زندگي وڏيڪ عزيز ۽ قيمتي آهي، هڪ ڏيڏر جي يا ڪنهن وڏيري جي. ان ڏس ۾ ڪيئي مشاهدا اکين آڏو اٿم.

خيرپور رياست جي نوڪري واري زماني ۾ قصن ڪهاڻين لکڻ جو شونق هوندو هيم. ڇاڪاڻ ته صحافت کان تازو وڇڙيو هيم. آکاڻين ۽ افسانن جي خاکن جي تلاش ۾ انساني ڏکن سورن جي مرڪزن، اسپتالن ۽ جيلن جا چڪر ڪاٽيندو رهيس. هڪ دفعي خبر پيم ته خيرپور جيل ۾ هڪ اهڙو ڏوهاري ڦاسيءَ لاءِ آيل هيو جنهن به قتل اڳ ۾ ئي ڪيا هئا ليڪن ٻئي دفعا فرار ٿي ويل هو. هاڻ وري ٽئين خون جي الزام ۾ سزاياب ٿي آيل هيو. دستوري اجازت حاصل ڪري هڪدم وڃي ساڻس ملاقات ڪيم . سلام دعا بعد ڪائونس پڇيم ته "يار ٻن انسانن جي خون ۾ شايد تنهنجي دل نه ڍاپي جو وري ٽئين کي به قتلام ڪيئي؟" قيدي ڪلي وينو. چي "ڏسان وينو ته تون ڪا اهڙي هستي نه آهين جو منهنجي سزا معاف ڪرائي سگهين ۽ نه وري آئون ڪو الله جو دادلو آهيان جو منهنجي بچاءُ لاءِ قدرت ڏرتي کي ڏوڏي جيل جون ديوارون ڍاهي ڇڏي. منهنجا پير اڳيئي قبر ۾ لڙڪيل آهن ۽ اڄ نه سڀان پنهنجي خلقيندڙ اڳيان بيهڻو اٿم. انهي آچار مون کي ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ ڪو به سبب آهي ئي ڪونه. سچ پڇين ته انهن

ٽنهي خونن جي الزام ۾ آءُ اهڙوئي ڏوهاري آهيان جهڙو تون.“ منهنجو وات ڦاٽي ويو ۽ تارا ڦوٽاري بي يقينيءَ جي نگاه سان ڪيس گهوري ڏسڻ لڳس. قيديءَ وري دهرايو ته”خدا شاهد آهي ته آءُ بلڪل بيگناه آهيان.“ مون وراڻيو ته اهو ناممڪن آهي ته بي سبب ۽ بي ڏوهه ڪو ڦاهي چڙهي. قدرت ڪڏهن به پاڻ تي ڪو ڏوهه نه ڏيندي آهي. آخر ڪا ڳالهه ضرور ٿي آهي جنهن تي ڏمر ٿيو هجي. ”هائو“ قيدي ڪنڌ ڌوڻيندي چيو ”خطا ضرور ٿي آهي ليڪن خطا به اهڙي خسيس جو ٻڌائيندي شرم پيو ٿئي. جي ڳالهه ٻڌندين ته خود توکي به يقين نه ايندو. ليڪن اها وادات منهنجي اکين آڏو هر دم پيئي ڦري. حالانڪ ان حادثي کي پورا ست سال گذري چڪا آهن.“

آءُ ۽ منهنجو دوست جيلر ٻئي قيديءَ جي شيخن اڳيان پلٿي ماري هڪ چتاٽي ”جيءُ“ ڪري ويهي رهياسون. قيديءَ پنهنجو قصو شروع ڪيو ،”نالو پيراڻو ذات پنيرو وينل ڪيٽي کهڙا، درياهي ڪڇي جو مالوند پاڳيو آهيان. الله جي ڏني ۽ مڇي مانيءَ گڏ پنهنجي تر ۾ خاصي ساک پت اٿم. مون کي راڄ سڃاڻن. خير سان مونکي گهوڙين پالڻ جو شوق هيو. خاص طور پنهنجي سواريءَ لاءِ هڪ ڪارنري ڪميت ٻهاڻ هيم. جنهن جو نه فقط نالو ”بجلي“ هيو پر سندس رفتار به ڪنوڻ جهڙي هئي. منهنجو ساڻس ازحد پيار هيو ۽ ڏينهن ۾ اڪثر به چار دفعا سندس داڻي پاڻيءَ ۽ ٽهل ٽڪور جو خيال رکندو هيس. هڪ ڏينهن حسب دستور گهوڙيءَ کي هٿ گهمائڻ ۽ ٻچڪر ڏيڻ لاءِ طبيلي ۾ ويس. ڏٺم ته به چار ڪڪڙيون سندس آهر ۾ ڪوٺهڙا ڪري داڻه ۽ ڪتر کي ڦهلائي رهيون هيون. ڪڪڙيون هڪلي وري اچي اوطاق ۾ آرامي ٿيس. پهر ڪن پوءِ وري گهوڙي جو واءُ واسو لهڻ ويس ته ڪڪڙيون پنهنجي ساڳئي ڪرت ۾ مشغول ڏٺم. ڪاوڙ ۾ اچي مون ڪڪڙين تي ڪاه ڪئي. هٿن سان لامارو ڏيندي هڪ ڪڪڙ منهنجي جهپڙ ۾ اچي ويئي. ٻئي هٿ سان سندس ٻي ٽنگ جهلي وني جو سٽ ڏنم ته ڪڪڙ چيڙجي به ڦاڪون ٿي پئي. جٺري ڪڪڙ به اڌ ڪري پري ڦٽي ڪيم. پر ساڳئي وقت منهنجي دل ايترو ڌڙڪڻ شروع ڪيو جو جهٽ ڪن ته سيني کي رت ۾ رنگيل هٿ ڏيئي هيٺ ويهي رهيس. آخر پاڻ کي دلداريون ڏنم ته ڪجهه به نه آهي. ڪڙو تڙو ٿي اوطاق ۾ اچي ليٽي پيم. پر ڪڪڙ جي چيرڻ وارو ڪارنامون اکين اڳيان ناچ ڪندو رهيو. هنڌ ۾ ليٽندي ۽ پاسا ورائيندي رات وهامي صبح ٿيو. پنيرڪي مهل اک لڳي ويئي. جڏهن اک کلي ته پوليس منهنجي مٿن ڪان بيٺل هئي ۽ وڏيرو خانو ککراڻيءَ جي خون ۾ مون کي گرفتار ڪرڻ آئي هئي، وڏيري کي سانجهي ٽاٽي پنهنجي زمين ڪان واپس ورندي ڪنهن ڪهاڙيون هڻي ماريو هو. هي برابر آهي ته خانو ککراڻي منهنجو جاني دشمن هيو ۽ جي مون کي وجهه ملي ها ته آءُ کيس قتل ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪريان ها. مون کي اهڙو موقعو ئي

ڪڏهن ڪونہ مليو. مون گھٽيئي پوليس کي پڪاريو تہ آءُ ڪالھہ ساڳئي وقت پنهنجي طبيلي ۾ موجود هيس ۽ منهنجي هٿن ۽ قميص تي جو رت لڳل هيو اهو رت ڪڪڙ جو هيو جنهن کي بہ اڌ ڪيو هيم. پر ڪنهن شنوائي نہ ڪئي.

ڪيس هيٺين ڪورٽ کان ڪمٽ ٿي سيشن ۾ آيو. منهنجي عزيزن قريبن ڪيس جا ڪافي پوئواري ڪئي. پر شاهد اوگاه اکين ڏٺا آندا ويا. دشمني اڳيئي سرڪاري رڪارڊ تي داخل هئي. مونکي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي ۽ رحم واري اپيل جي فيصلي تائين مون کي خيرپور جيل ۾ باندي رکيو ويو. هڪ ڇاٽو سڃاڻو قيديءَ مون کي لوھ ڪٽڻ واري سنهڙي ڪارائيءَ جو ٽڪڙو پهچائي ڏنو. روزانو رات جو سنتريءَ جي اک ونئي ڪوٺڙيءَ جي وچين ٻن شيخن کي گھڪا ڏيندو رهيس. هفتي ٻن جي لڳاتار ڪوشش ڪامياب ٿي ۽ شيخن جو ڪافي ڪم لاهي چڪو هيس. آخر هڪ انڌيري رات جي سهاري ڪپيل شيخن کي ہيٺائي ٻاهر نڪري جيل جي ديوار ٽپڻ ۾ ڪامياب ٿيس. انهن ڏينهن ۾ خيرپور جيل جو پتيون ننڍيون هيون ۽ رياستي جيل جا سپاهي بہ ايڏا اورچ هئا جو رات تہ ڇڏ پر ڏينهن جو بہ ننڊون ڪندا رهندا هئا. ٻاهر اچي شڪرانو ادا ڪيم. آخر بہ تہ آئون بيگناه هيم ۽ الله منهنجي مدد ڪئي.

ڪجھہ ڏينهن جي جهنگ جھر جهاڳڻ بعد درياه ٽپي مدئجي واري ٻيلي ۾ وارد ٿيس جو ان زماني ۾ گھڻن مون جهڙن گناهگارن جو پناه گاه هو. ڏاڙهي مڇون ڇيک ڇڏي ۽ نالو مٽائي سومر ڳوٺ جي پرئي مڙس حاجي موريو ابڙو وٽ سندس مينهون چارڻ لاءِ ملازم بڻيس. حاجي موريو مينهن جو وڏو واپاري هيو. ٻيلي ۾ مينهون چاريندي ۽ کير مکڻ کائيندي مون کي سال ڏيڍ گذري ويو. حاجي موريو مون تي مهربان هيو. کيس پنهنجي اولاد ڪانہ هئي حالانڪ بہ شاديون ڪيون هوائين. مون کي پنهنجي اولاد جيان پائيندو هيو ۽ ننڍي وڏي ڏينهن تي پاڻ وٽ گھر ۾ ڪانڌ ڏيئي مهمان ڪري رهائيندو هو.

آخر هڪ ڏينهن وري اهڙو آيو جو حاجي جي اوطاق ۾ جتي آءُ ترسيل هيس، صبح جو اک پٽيم تہ پنج ڇھہ ماڻهو کھاڙين ۽ لوڙهين سان منهنجي مٿن کان بيٺل هوا. مون کي سوگھو ٻڌي وچي ٿاڻي تي پيش ڪيائون. ان رات حاجي مورئي کي ڪو ماڻهو ننڊ ۾ ننڊ ڏيئي ويل هو. مون تي الزام ڌريو ويو تہ آءُ حاجي مورئي جي ننڍي گھر سان بدپيشہ هيم ۽ ساڻس سازش ۾ شريڪ ٿي پنهنجي محسن مالڪ کي قتل ڪيو هيم. تہ جئن سندس مال متاع ۽ گھر تي بہ قبضو ڪريان. حالانڪ حاجي موريو منهنجي پيءُ ۽ سندس اهليہ منهنجي ماءُ سمان هئي، ڇاڪاڻ تہ مون نہ فقط سندن نمڪ کاڌو هو پر هنن مون کي پناه ڏني هئي ۽ مون کي پنهنجي پٽ جيان پاليو هو. بهرحال حاجي مورئي جي پائرن جو پلو ٿي پيو. هڪ ئي ڌڪ سان سندن بہ شڪار ٿي پيا. آءُ گرفتار ٿي پيس ۽ حاجي جي پوئين گھر واريءَ کي بہ سوبر

اڪلائي سموري ملڪيت مال جا نويڪلا مالڪ ٿي ويندا. ڪيس هليو ۽ نتيجو ظاهر هو. حاجيءَ جي پھرين گھر واريءَ کي اڪين ڏٺو شاهد ڪري صلاح ۾ ملايو ويو. شڪارپور جي سيشن ڪورٽ ۾ فتوا ڏني ويئي. وري اها ئي ڦاسي. لنگھو پيچي ڪاهيءَ کان اهائي ڪاهي! ارڙهن مهينا جيل جا ڏاڪڙا الڳ رونگ ۾. آءٌ سمجهي نہ ٿي سگهيس تہ يا الاهي ماجرا ڇا آهي؟ ليڪن ڪڪڙ بدستور منهنجي اکين آڏو حاضر ناظر بيٺي هئي!

فتوا ٻڌي سيشن ڪورٽ کي سلام ڪري پوليس پارٽي مون کي سکر جيل پهچائڻ لاءِ اسٽيشن طرف پيادل سفر شروع ڪيو. اسان جو قافلو ريلوي لائين پار ڪرڻ جي ارادي سان ترسي پيو ڇاڪاڻ تہ سامهون مال گاڏي اچي رهي هئي. ريل جي ويجهو ايندي مون پنهنجي زندگيءَ جو سودو هڪ سيڪنڊ ۾ سوچيو. ڦاسي تہ هونئن بہ ملڻي هئي، ڇو نہ هن هنڌ داءُ ڪيڏان؟ جڏهن انجڻ ويهارو قدم مفاصلہ تي پهچي چڪي هئي تہ مون پڙڪو کائي انجڻ اڳيان لائين ٽپڻ لاءِ رومڙ ڪئي. اوچتي سٽ سبب بيخبر پوليس واري هٿان رسو ڇڏائجي ويو. مان پهرين ڇلانگ ۾ ئي لائين پار مشڪل ڪئي هوندي تہ انجڻ بہ شوڪات ڪندي منهنجي پاسي کان گولي جيان گذري. پوءِ تہ پيرن تي زور ڏنم. مال گاڏي خاصي ڊگهي هئي. پوليس پارٽي پرين پر بي بس بيٺل هئي. اڳيان جوئر جي "مڙس تار" پوک پار ڪرڻي هئي. پوءِ جهنگ ئي جهنگ ۽ پوءِ آزادي هئي. هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهہ ۾ رسو هيو پر ڇوٽڪاري جي آس اميد منهنجي پيرن ۾ بجليءَ جا طاقت آڻي ڇڏي هئي. اونده اچي چڪي هئي، پنيان ڪوئي بہ ڪيڏ ڪونہ هيو. رات پئجي ويئي هئي، پر منهنجي سوچ ۽ ڊوڙ جي رفتار ۾ ڪمي ڪانہ آئي. مون کي خبر هئي تہ ياج ڪهڙي رخ ۾ اٿم. ۽ اڳتي هلي ڇا ڪرڻو اٿم. اڌ رات ڌاري مدائجيءَ جي ڪاٺ مڏيءَ واري دوست چوڪيدار وٽ پهتس جنهن مترڪو ۽ ڇيڻيون ڪٽي سرڪاري ڪنگڻ کان منهنجون ٻانهون آزاد ڪيون. سندس اجرڪ ۽ پھرياڻ پھري پنهنجي پٽڻ واري پراڻي ساٿيءَ وٽ پناه ورتم. ٽي چار ڏينهن ٿڪاوٽ دور ڪرڻ ۾ لڳا. تازه دم ٿي وري اڳيرو الله توهار ڪيم. آخر آءٌ بہ تہ بيڏوهي هيس.

اڳين ٻن خونن جي واقعن وچ ۾ ڇئن سالن جي وڇوٽي هئي. ليڪن ٽئين خون جي الزام مون کي وڏيڪ وقت ترسڻو نہ پيو. آخر قدرت کي بهانہ تلاش ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ جڏهن انسان پاڻمرادو سموري عمر پنهنجي حياتيءَ جي حيلي وسيلي ۽ موت جي بهانہ ڳولڻ ۾ پاڻ سرگردان رهي ٿو. جڏهن ڇهن سالن جي ڊگهي عرصي بعد آءٌ پنهنجي ڳوٺ پهچي گھر پهتس تہ مون لاءِ ٽئين خون جو بهانو اڳواٽ ئي انتظار ڪري رهيو هو. حالي احوالي ٿيندي معلوم ٿيو تہ منهنجي سڪيلڏو پٽ ککراڻين کان بدلي وٺڻ خاطر، سندن نوجوان اڳواڻ جانو ککراڻيءَ کي خون ڪري روپوش ٿي ويل هو.

جانو انهي خانوءَ جو پٽ هو جنهن جي خون ۾ مون کي پهرين ڦاسي ڏني ويئي هئي ۽ پيءُ جي مرڻ بعد پاڻ پڳ ٻڌي قوم جو پڳدار ٿيو هو. خون جي واردات کي پورا ڇهه ڏينهن گذريا هئا. حساب ڪيم تہ منهنجي پاڃ ۽ وڏيري جانو جي خون جو ڏينهن ۽ وقت عين ساڳيو هو. سمجهي ويس تہ قدرت جي مرضي ڪهڙي هئي؟ قدرت مون سان ٻلي ۽ ڪوئي واري راند ڪيڏي شايد پنهنجي دل وندرائي رهي هئي. ڪڏهن چنبي جي گرفت ۾ چو ڪنيو جڪڙي وري آزاد ڇڏي ٿي ڏنائين. جڏهن پاڻ کي ڇڙواڳ ڀانئي بچاءَ لاءِ ڀاڄ ڪيم تہ وري امالڪ مٿان ڪڙڪي پختو ٿي پڪڙيائين. پنهنجي نوجوان پٽ جي زندگيءَ بچائڻ جو هڪ ئي طريقو هو. گهر وارن گهڻي ڪوشش ڪئي پر آءُ پنهنجي هوڏ تي قائم رهيس. تر جي پوليس ٿاڻي تي پهچي پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ آڇ ڪيم ۽ اقرار ڪيم تہ اڳين ٻن خونن ۽ تازه ٽئين ڪکراڻيءَ جي قتل جو فقط آءُ اڪيلو جوابدار هيس. پوليس صوبيدار لاءِ عيد ٿي ويئي. ڇاڪاڻ تہ منهنجي گرفتاري لاءِ پنج هزار روپيا روڪ انعام آڇيل هو. علاوه ان جي، ٽئين قتل جو اقراري قاتل پڻ هيس جنهن جوابدار کي هٿ ڪرڻ لاءِ مٿس پوليس ڪمانيءَ جي زوربار آندل هو. مون کي صوبيدار ڀاڪر پائي مليو ۽ پاڻ سان گڏ ماني کارايائين. ان گڏ شاباش پڻ ڪيائين تہ آءُ بهادر هيس جو خون جا جملي ڏوهه قبولي پنهنجي آخرت آجي ڪيم. ساڳئي ڏينهن مون کي خيرپور ٿاڻي تي آڻي قانوني ڪاروائي مڪمل ڪئي ويئي. منهنجي پٽ خلاف چارج ختم ڪئي ويئي ۽ مون کي اڳين ۽ پوئين خون جي جرم ۾ نئين سر رجوع ڪيو ويو. عدالت کي ثابتين ۽ شاهدين جي گهڻي کوجنا نہ ڪرڻي پيئي ڇاڪاڻ تہ آءُ قبولدار هيس. گذريل مهيني فتوا ڏني ويئي هئي ۽ اڄ ٻڌو اٿم تہ رحم جي اپيل بہ رد ٿي آيل آهي. اڄ سياڻي سر ڏيئي سرهو ٿيندس.

هي برابر آهي تہ هن ڀيري ڦاسي چڙهڻ لاءِ مون پاڻهرتو اڳرائي ڪئي. ليڪن ان وقت، جڏهن مون کي هي سورنهن آنا خاطري ٿي چڪي هئي تہ منهنجي زندگي جو فيصلو ان ڏينهن تي ٿي چڪو هو جڏهن هڪ معصوم ڪڪڙ جو بيرحميءَ سان انت آندو هئم. اهو فيصلو اٽل هو جنهن وقت ثابت ڪري چڪو آهي. آءُ اڻڄاڻ ۽ الهڙ هيس جو پاڻ کي بيگناه سمجهي پاڃ جي وات وٺندو رهيس. آءُ ان غلط فهمي ۾ مبتلا رهيس تہ آءُ اشرف المخلوقات، ۽ ڪٿي هڪ ڪسيري جي ٽرڙي ڪڪڙ! مون کي اها سڌ ٻڌ بہ نہ رهي تہ ٻنهي جو خالق مالڪ ساڳيو آهي. هاڻ سٺن سالن جي رولڙي ۽ خواري بعد سمجهہ آئي اٿم. مون پليءَ پت ڇاتو ٿي تہ ان وقت تائين قدرت جي اکپوٽ جاري رهندي ، جيستائين پنهنجي اندر ۾ حقيقي ڏوهه جو اقرار نہ ڪيو اٿم. جيترا دفعا فرار ٿيندس اوترا خون جا الزام منهنجي گردن مٿان مڙهيا ويندا. هاڻ جڏهن قدرت جي قصي کي سمجهي رب جي رضا اکين تي رکيو اٿم تہ منهنجو جيءَ

جان ۽ جسو سڀ قرار ۾ آهن. يقين ڪندين تہ ڪالهہ رات هڪ عجيب خواب ڏٺم. ڏسان ٿو تہ طبيلي ۾ بيٺو آهيان ۽ گهوڙي جي آهر ۾ ساڳي ڪڪڙ جا هن اڳ زخميل ۽ سندس ٻہ اڌ ڦٽڪندا ڏسندو رهيس. سا سڄين لڱن سان ڪوٺهڙن ۾ مشغول هئي ۽ آءُ ڪيس هڪلڻ يا مارڻ بجاءِ نهايت پيار سان ڏسي رهيو هوس. سمجهان پيو تہ مون کي معافي ملي چڪي آهي. ٻيو مڙوئي خير ....“

حاجي فقير حُر

قبرن ۽ قبرستانن سان خاصي دلچسپي اٿم. عمر جو ڳچ حصو اهڙن آستانن جا چڪر ڪاٽيندي گذاريو اٿم. جڏهن بہ ڪا جهٽ گهڙي هن وٽ پڪڙ جي زندگيءَ کان فرصت حاصل ٿيندي اٿم تہ ڪنهن نہ ڪنهن ويجهڙي مقام ۾ وارد ٿي پناه وٺندو آهيان. پلڪ پهر آجهاپو ڪري، ماٺيپي ۾ اچي، وري واپس گوڙ گهمسان طرف رخ رکندو آهيان. ائين بہ نہ آهي تہ ڪو دنيا وارن مون کي ڪو ڏک يا ڏجها ڏنا آهن، يا اهل مماتيءَ وارن سان انس اٿم يا ڪو موت سان اڪير اٿم. هرگز نہ. بلڪ موت جي تہ نالي کان بہ دل گهبرائيندي اٿم. پر هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ٻڪري جي ماءُ ڪيستائين خير گهرندي رهندي.

1982ع ۾ سرڪاري نوڪري کان نيڪاليءَ بعد جڏهن حيدرآباد ۾ رهائش اختيار ڪيم تہ منهنجو واندو وقت ڪچي قلعي لڳ واري "اميدن پريو مقام" ۾ گذرندو رهيو. مقامي مماتيءَ وارن ماڻهن جي ڄاڻ سڃاڻ ٿيندي، مون کي هي گمان گذريو تہ "اميدن پريو مقام" عام قبرستانن کان بلڪل هڪ نرالي نوعيت جو هو ۽ هن مقام ۾ اڪثر تر اهڙا انسان مدفن ٿيل آهن جن جو موت غير فطري طور، ڪنهن اوچتي حادثي، هارٽ فيل، قتل يا قاسيءَ باعث ٿيو هجي. اهڙي انومان مدنظر مون هر قسم جي آرامي انسان جي زندگي ۽ موت بنسبت حال احوال قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ڏس ۾ پائو اسماعيل قبرستاني، جو هن مقام جو پنجاه سالن کان پانڌيئڙو آهي. تنهن منهنجي ڪافي رهنمائي ڪئي.

حاجي فقير سان منهنجي پس غائبانہ شناسائي پڻ پائو قبرستانيءَ ذريعي ٿي. سندس ڪچي قبر مقام جي دروازه کان ويهارو گز مفاصلي تي آهي. توڙي جو منهنجا ڪافي دوست يار هن مقام جي مختلف جڳهين تي آرامي آهن تڏهن بہ منهنجي بيٺڪ اڪثر تر سندس ويجهڙائي ۾ ٿيندي آهي.

حاجي فقير "حر" اڌ صدي اڳ، حرن جو ناليوارو مهندار هيو. شهدادپور لڳ، خيبر مهل واري هولناڪ ريلوائي حادثہ جي سازش ۾ ڪيس گرفتار ڪري جيل اماڻيو ويو. سندس گرفتاري بعد مٿس بہ درجن بہ ٻيا بہ ڪيس داخل ڪيا ويا، خاص طور اهڙا ڏوهہ جن جا حقي ڏوهاري عدم پيدا هو. ساڻس انڊين پينل ڪوڊ جا ڳر وارا ۽ وزندار جملي قلم لاڳو ڪيا ويا، جن ۾ ڌاڙا ڦريون ۽ خون سرفهرست هوا. ڪيسن جي نيڪال لاءِ هڪ اسپيشل ڪورٽ وجود ۾ آندي ويئي. اهڙي صورتحال مدنظر فتويٰ جو بہ اسپيشل هئڻ هڪ لازمي امر هيو.

حاجي فقير کي پنهنجي صفائي پيش ڪرڻ ۽ بچاءُ لاءِ سرڪار طرفان چار عدد وڪيل مقرر ڪري ڏنا ويا. سندن وڪالت فصيح ۽ بليغ هئي ۽ هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن مول مقصد حاجي جي بچاءُ بجاءِ ڪيس ڦاسيءَ جي اوڏ تي آڻڻو هيو. اسپيشل ڪورٽ، برک سرڪاري وڪيل ۽ حاجيءَ جا چار اڌارا سرڪاري وڪيل! ٻين لفظن ۾ ڪو اهڙو ڳڻتو نہ ڇڏيو ويو جنهن ۾ حاجيءَ کي ڪنهن بہ قانوني رعايت ميسر ٿيڻ جو ڪو امڪان هجي. اسپيشل عدالت ڏينهن رات هڪ ڪري پنهنجي قانوني ڪاروائي پوري ڪئي. انگريزي دور حڪومت ۾ هي اولين مثال هيو جو عدالتي مشين بجلي جي رفتار تي هلي رهي هئي. ورنہ انگريزن جي قانون جو بنياد ئي ”دير مدار“ تي رکيل آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪوڙ لاءِ حافظو هئڻ ضروري آهي، ۽ حافظي جي مدت محدود آهي. وقت گذرڻ سان گڏ ڪوڙ وسريو وڃي ۽ باقي سچ بيٺو ٿو نچي.

اسپيشل عدالت پنهنجو فيصلو ڏنو. فتوا توقع مطابق هئي. پنج ڦاسيون ۽ ۽ ڏه سال سخت پورهئي جي سزا. حالانڪہ فاضل ۽ عادل جج کي خبر هئي تہ حاجي فقير اڪيلو ۽ هڪ عدد انسان هو جنهن لاءِ پنج ڦاسيون تہ درڪنار پر اڌ ڦاسي بہ ڪافي هئي. انساني تاريخ ۾ هڪ انسان لاءِ هيءَ هڪ انوکي ۽ عجيب سزا هئي، خاص طور پنج ڦاسين بعد ڏه سال جيل جي سزا!

اسپيشل عدالت جڏهن بہ هر ڪيس جي سلسلي ۾ پنهنجي فتويٰ صادر ٿي ڪئي تہ حاجيءَ کي سندس وڪيلن طرفان فيصلي جو سنڌي ترجمو نهايت شد مد سان ٻڌايو ۽ سمجهايو ويو. حاجيءَ جو ردعمل نهايت سادو ۽ مختصر قسم جو هو. هر دفعي ڪنڌ ڌوڻيندي سزا کي تسليم ڪندي فقط هڪ ئي ساڳيو لفظ ٿي اچاريائين ”جيءُ بسم الله“. جڏهن سندس پنجين ڦاسيءَ جو اعلان ڪيو ويو تہ تعجب جو اظهار ڪندي چيائين تہ جڏهن آءُ پهرين وار ۾ ئي پار وڃي پهچندس تہ باقي چار دفعا ڪنهن کي لڙڪايو ويندو؟ ڦاسي ڪا پينگهہ لڏڻ تہ نہ آهي جو مرده لاش کي بہ مزو وٺرايو ويندو.

جڏهن اسپيشل عدالت پنهنجو آخرين فيصلو ”ڏه سال سخت پورهئي سان سزا“ سڻايو تہ حاجيءَ کان بي اختيار ٽهڪ نڪري ويو. کلندي سوال ڪيائين تہ ” سائين سزا اڪين تي پر ڪاٽيندو ڪير؟ آءُ يا منهنجو لاش.“ ڪورٽ جي برخواست ٿيڻ بعد جج صاحب سان بہ منٿ خانگي ملاقات لاءِ درخواست ڪيائين جا منظور ڪئي ويئي. هن شرط تي تہ حاجي جج جي چئمبر ۾ پيرين اگهاڙي پيش ٿيندو. انهن ڏينهن اهڙا ڪيئي واقعا رونما ٿي چڪا هوا، جو ڪورٽن ۾ ڏوهارين جج جي فتوا سان پنهنجي اختلاف راءِ جو اظهار پادرن اڇلڻ سان ڪيو هو.

جج صاحب اڳيان روبرو پيش ٿي حاجيءَ عرض ڪيو تہ پنجن ڦاسين مون هڪ ڦاسي سنڌس انت آڻڻ لاءِ ڪافي هئي. گذارش ڪيائين تہ بقايا چار ڦاسيون سنڌس بچاءَ جي وڪيلن کي في وڪيل في ڦاسي حساب سان ڏنيون وڃن جن ايمانداريءَ سان بچاءَ ڪرڻ بجاءِ ڪيس ڦاسيءَ جي ڦندي ۾ ڇوڪنيو ڦاسايو هو. حالانڪہ حق انصاف روءِ هو ڦاهي کان ڪوهين ڏور هو.

فاضل جج حاجيءَ کي فقط هي ٻڌايو تہ سنڌس ڦاسيءَ جي سزا مدنظر وڏيڪ ڏھ سال سخت پورهئي واري سزا معاف ڪئي ويئي آهي. اهڙي اعلان حاجيءَ کي ڪهڙو آٿت ڏنو هوندو ڇئي نہ ٿو سگهجي.

ڦاسيءَ کان هڪ ڏينهن اڳ حاجيءَ کي خبر پئي تہ سنڌس ٻيڙو پيءُ اڃي ڇڪو هو ۽ جيل جي ٻاهران ترسيل هو. ڪيس اهو ٻڌايو ويو تہ سنڌس پيءُ جيل اختياريءَ وارن کي هڪ عريضي پڻ پيش ڪئي هئي تہ سنڌس پٽ جو لاش ڦاسيءَ بعد سنڌس حوالي ڪيو وڃي. حاجيءَ وڏي جيلر صاحب کي لکت ۾ عرضداشت ڪئي تہ ڪيس ڦاسيءَ کان اڳ سنڌس پوڙهئي پيءَ سان ملاقات جو موقعو ڏنو وڃي ۽ جيڪڏهن ڳالهائڻ تي بندش هجي تہ ڪيس پري کان اکين ڏيکاريو وڃي. حاجيءَ جي هي درخواست بہ تڏي تي رد ڪئي ويئي.

ڦاسيءَ واري صبح جو جڏهن ڪيس ڪال ڪوٺڙي کان ڦاسي گهاٽ طرف نيو ويو تہ ڪاٺ پڇيائين تہ سنڌس پيءُ ڪٿي هو. وارڊر ڪيس ٻڌايو تہ سنڌس پيءُ جيل جي اولهہ واري ديوار کي ٽيڪ ڏيئي ليٽيل هيو. حاجيءَ وارڊر ۽ جيل پوليس وارن کي الله جو واسطو ڏيئي عرض ڪيو تہ ڪيس فقط ان ديوار جي رخ ۾ بہ منٽ وٺي هلن جنهن ٻاهران سنڌس پيءُ ترسيل هو. سنڌس عرض اگهايو ويو ۽ ڪيس ديوار نزديڪ آندو ويو. پٿر جي ديوار کي سلام ڪري سنڌس اڳيان گوڏا کوڙي مخاطب ٿيو ۽ چيائين:

”آئون تنهنجو بيحد شڪر گذار آهيان جو تو منهنجي ٻيڙي ۽ اپاڳي پيءُ کي سهارو ڏنو آهي جنهن جا ٽي پٽ اڳيئي هڪ هڪ ٿي ڦاسي گهاٽ چاڙهيا ويا آهن. هن وقت آءُ سنڌس اڪيلو ۽ باقي بچيل پٽ آهيان. سنڌس هن دنيا ۾ ڪو بہ ٻيو آٿت ڏيندڙ نہ آهي. منهنجي پير مرد ۽ پيرسن پيءُ کي پنهنجي پاڇي ۾ پشت ۾ پناھ ڏيڻ لاءِ تنهنجا لک لک احسان.“

چند منٽن بعد ڪيس ٽڪٽڪي ڏانهن وٺي وڃي آخرين مسافري لاءِ سنبرايو ويو. حاجيءَ اکين تي دستوري ڪاري ٽوپي پائڻ کان انڪار ڪيو. نہ سنڌس پير وچڙيا ۽ نہ سنڌس جسم ۾ ڏڪڻي نمودار ٿي. نہ وري نڙگهٽ آلي ڪرڻ لاءِ پاڻي پيتائين. برعڪس ان جي ڦاسيءَ جي ڦندي ڏانهن ائين ٻرانگهون پريندي اڳيرو ٿيو جڻ گلن جي هار کي ڳچيءَ ڳل لائڻ لاءِ پيشقدمي ڪري رهيو هو. ويجهو وڃي

پنهنجي فرقہ جو نعرو بلند ڪيائين، ”پيچ پاڳارا“ ۽ ڦاسيءَ جو ڦندو پنهنجي ڳچي ۾ وڌائين، ”جي بسم الله“ هڪ ڇپي آئي. اک ڇنڀ ۾ هو اتي پهچي چڪو جتي پهچڻ لاءِ ماڻهو اڪثر پهرن جا پهر سڪرات سهندا آهن.

ڪجھ ڪلاڪن بعد حاجيءَ جي لاش کي سندس پيءَ حوالي ڪيو ويو. سندس پيءَ جو پنهنجي جملي پٽن جي تقدير اڳ ۾ ئي تسليم ڪري چڪو هيو. تنهن ڪو ڳوڙهو اکين کان نہ ڳاڙيو. نہ دانهن نہ ڪوڪ نہ پِٽَ نہ پاراتو. ٿي سگهي ٿو سندس ڳوڙهن جي ڪوتا اڳوات ئي خشڪ ۽ ختم ٿي چڪي هئي ۽ جنس خاطر ڪا بوند باقي بچي هجي. هن فقط لاش جي نراڙ تي پنهنجا عمر رسيده چپ رکيا. چڻ نراڙ تي تقدير جي لکئي کي آمنا صدقنا ڪندي پنهنجي رب جي رضا تي راضي رهڻ جي تصديقي مهر ٿي هنيائين. لاش کي پنهنجي جهولي ۾ جهلي پنهنجي ڇاتيءَ سان بغل گير ڪيائين. هو ان حالت ۾ ڪجھ دير تائين رهيو. جڏهن ڪنهن پيءُ کي پٽ کان يا هئن ڇئجي جٺري کي مئي کان جدا ڪرڻ جو ادم ڪيو تہ اها بيسود ڪوشش هئي. سندس دم نڪري چڪو هيو. ماڻهن کي اها غلط فهمي دور ٿي ويئي تہ هو پٽ جي لاش ڪٽي وڃڻ جو وارد ٿيو هو. هو تہ پٽ سان سفر جو ساٿ ڏيڻ آيو هو ۽ سندس ڪڍ هليو ويو. اها خبر نہ آهي تہ ٻيئي گڏ دفنايا ويا يا جدا جدا. پر ڪهڙو ٿو فرق پوي تہ هيءَ ڪچي قبر پيءُ جي آهي يا پٽ جي؟ مئي بعد تہ اها بہ مشڪوڪ ڳالھ آهي تہ حاجي ۽ سندس پيءُ ڄاوا هئا بہ يا نہ.

بابو جعفر پائي

انساني زندگيءَ جي اوج ۽ عروج لاءِ محنت توڪل ۽ بخت علاوه هڪ ٻي انوکي طاقت ڪي پڻ دخل آهي جنهن کي "دعا" چيو وڃي ٿو. اولياءَالله جا چون ٿا تہ "دعا" تقدير سان پاڪرين پوي ٿي ۽ اڪثر تر تقدير جي لکئي تي غالب ٿي پنهنجي مدعا ماڻي ٿي. خاص طور ماءُ جي دعا.

مون پنهنجي سانڍير ۾جن ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ سکيو ستابو مان مرتبي ۽ اوچي پدويءَ تي ڏٺو تہ انهن ۾ اڪثريت اهڙن جي هئي جن جو سڪندري بخت سندن مائن جي دعائن بدولت هيو. ڪي تہ اهڙا بہ خوش نصيب انسان آهن جن کي سندن والده پنهنجي ٽنج بہ هميشہ باوضو ٿي پوءِ ڏني هئي. انهن کان اجان بہ وڌيڪ اهڙا نيڪ بخت انسان ڏٺم جن ماءُ جي خدمت کي عبادت سمجهي پنهنجي زندگي سنواري. ضلع سکر جو هڪ هندو ڪليڪٽر اهڙو بہ ڏٺم جو سجاڳيءَ ۾ ماءُ جو خيال رکڻ تہ پنهنجي جاءِ، پر رات جو ماءُ جي پيرن کي زور ڏيندي پوءِ سندس پيرانديءَ پيل کٽ تي اهڙي طرح آرامي ٿيندو هيوجو جيسين تائين امڙ جا پير سندس اکين ۽ منهن تي نہ لڳندا هوا تہ کيس ننڊ نہ ايندي هئي. الله نہ ڀُلائي تہ هو ميرچنداڻي جي نالي سان مشهور هيو!

جنگشاهيءَ جي ريل گاڏيءَ واري هولناڪ حادثہ ۾ هڪ تباه ٿيل دٻي جي 239 مسافرن ۾ واحد زنده بچيل انسان کي جڏهن چيو ويو تہ "سندس پير مرشد زور هوا جو بچي ويو هو" ، تہ کلي ڏنائين ۽ چيائين تہ "منهنجو پير مرشد تہ منهنجي ماءُ آهي جا اٿندي ويهندي الله کي آزيون ڪندي رهندي آهي تہ منهنجو موسڙو پرتو اٿيئي، سن 1935ع واري ڪوئيٽہ جي زلزلي کان پوءِ زنده درگور ٿيل ماڻهن جي لاش ڪيڻ لاءِ کوٽائي ڪندي چوڏهن ڏينهن بعد هڪ اهڙي مرده ماءُ جو لاش ڏٺو ويو جنهن جو اڌ جسم سڙي پسم ٿي ويل هيو ۽ ٻئي طرف کان سندس زنده معصوم ٻار ٿنج ڌائي رهيو هو. انساني تاريخ اهڙن "ماءُ ۽ پٽ" جي معجزن سان ڀرپور آهي."

برعڪس ان جي دنيا اندر اهڙا بہ ڪي اياڳا انسان آهن جي ماءُ جي جس ڪٽڻ يا دعائون حاصل ڪرڻ بجاءِ سندن بددعائن يا پاراتن جو شڪار ٿين ٿا. اهڙن بدنصيبن جو ڳاٽاتو اٿي ۾ لوڻ جي برابر بہ مشڪل آهي. چاڪاڻ تہ ماءُ پنهنجي اولاد کي ٻين جي بدنظرن کان بچائيندي رهندي آهي اها ڪين ڪهڙي دل سان پٽيندي يا پاراتو ڏيندي؟ ان سلسلي ۾ جعفر پائي جو واقعو اسان جي اکين اڳيان آهي جو انتهائي عبرتناڪ آهي. ٿي سگهي ٿو اسين ان حقيقت کان سبق پرايون.

بابو جعفر ڀائي حيدرآباد سينٽر جيل جي انهن ڇئن خطرناڪ ڏوهارين ۾ هڪ هيو جي 1951ع واري صرافہ بزار جي ٽن لکن واري ڌاڙي ۾ ٻن ماڻهن کي قتل ڪرڻ جي ڏوهہ ۾ رجوع ڪيا ويا هئا. ان کان علاوه مٿن هڪ ٽيڪسي ڊرائيور ”بدر عالم“ کي خون ڪرڻ ۽ سندس ٽئڪسي کي ڌاڙي لاءِ استعمال ڪرڻ جو الزام بہ مڙهيو ويو. خون ۽ ڌاڙي جا ٻيا جوابدار پهلوان شاه، علي اڪبر ۽ اڪبر ڏوبي هوا. ٻين جوابدارن ۽ بابو جعفر ڀائي ۾ فرق فقط هي هيو تہ جعفر بيگناه هيو ۽ سندس ڪيس واري خون يا ڌاڙي جي ڪاروائي ۾ ڪو هٿ نہ هيو. سندس قصور فقط اهو هيو جو ڌاڙي ۽ قتل جي واردات واري ڏينهن، رات جو حيدرآباد اچي سلطان هوٽل ۾ پهلوان شاه سان ملاقات لاءِ ويو جو ڪيس نوڪري ڏيارڻ جي دلاسي ڪيس پاڻ سان گڏ ڪوئيٽہ وٺي ويو جتي سڀني جي گرفتاري عمل ۾ آئي. هن ڪيس جي جاچ ۽ جوابدارن جي گرفتاري سنڌ جي مشهور ۽ معروف پوليس عملدارن مسٽر چاچا غلام مرتضيٰ ۽ مرحوم محمد حسين طرفان عمل ۾ آئي هئي.

بابو جعفر اصل بمبئيءَ جو باشنده هيو ۽ سندس تعلق هڪ غريب ليڪن نهايت معزز بوهري خاندان سان هيو. پيءُ جي سايہ کان محروم ٿي وڃن ڪري سندس تعليم تہ مڪمل ٿي پر سندس ترغيب ۾ ڪسر رهجي ويئي. ڇڙواڳ ۽ ڇيڪ رهڻ ڪري لچ لوفرن جي سنگت ۾ اچي ”جوئا“ جي عادت پرايائين. جو ڪجهہ گهر ۾ سندس پيءُ جي پونجي هئي اها دف ڪري ڇڏيائين. نقدي ناس ڪري پنهنجي ٻڍڙي ماءُ ۽ ننڍي ڀيڻ جي زيور زڙي تي بہ هٿ صاف ڪيائين. سندن پرداخت ڪرڻ بجاءِ کين فاقہ ڪيڻ جي نوبت تي آڻي رسايائين. جڏُهن پاڙي اوڙي ۽ ٻين مٿن مائٽن مٿس لعنت ملامت ڪئي تہ بمبئي ڇڏي اچي ڪراچيءَ جا وڻ وسايائين. ڪراچي ۾ بابو جعفر ”واٽر بري ڪمپائونڊ“ ڪمپنيءَ ۾ ملازمت اختيار ڪئي جتي ترقي ڪندي اسسٽنٽ مئنيجر جي عهدي تي سرفراز ٿيو.ليڪن سندس جوئا جي عادت ۽ عياشي بدستور جاري رهي. جو ڪجهہ ڪمائيندو رهيو اهو تہ نوسر بازن جي حوالي ٿيندو رهيو پر اٽلندو ڪمپني جي خزانچي کان هڪ بہ ٻئي بهاني اوڌر وٺندو رهيو. آخر هڪ ڏينهن ڪمپنيءَ جو ڊئريڪٽر اوچتو اچي سهڙيو ۽ جاچ پرتال ڪندي ڏٺائين تہ نقدي جو ڪجهہ حصو غائب هيو. فرياد داخل ڪري خزانچي کي گهوٻين جي الزام ۾ گرفتار ڪرايائين. جعفر ڀائي عدالت ۾ حاضر ٿي اعتراف ڪيو تہ اهي گم ٿيل رقمون خزانچيءَ خرد برد نہ ڪيون هيون، پر هن پاڻ اوڌر بهاني وٺي جوئا ۾ هارايون هيون. خزانچيءَ جا بند خلاص ٿيا ۽ جعفر ڀائي کي ٻہ سال سخت پورهئي سان سزا ڏيئي ڪيس ڪراچي جيل اماڻيو ويو. ان سزا دوران سندس واقفيت پهلوان شاه سان ٿي جو جعفر ڀائيءَ جي سزا پوري ٿيڻ کان مهينو اڳ پنهنجي مدت پوري ڪري آزاد ٿي ويل هو. جيل ڇڏڻ

وقت پهلوان شاه جعفر پائي کي پنهنجي حيدرآباد واري ائڊريس ڏني، ۽ ساڻس واعدو ڪيو ته سندس نوڪريءَ جو جوڳو بندوبست ڪيو ويندو.

1951ع کان 1954ع تائين ڪيس جي ڪاروائي جاري رهي. چارئي سال جعفر پائي پنهنجي ٻين ساٿين سان گڏ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيدي رهيو. سينٽرل جيل جي قيدين، سپاهين ۽ جيلرن جي جعفر پائي سان پوري پوري همدردي هئي ڇاڪاڻ ته خود سندس ساٿين جي مطابق هي ويچارو بلڪل بيگناه هيو. ازانسواءِ جيل هڪ واحد جڳهه آهي جتي ڏوهارين جي حقيقت سچ جيان صاف ظاهر هوندي آهي. آخر ڪو ڪورٽ ٿوروئي آهي جتي ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ ڪو فائدو حاصل ٿي سگهي. سندس بيڏوهي هئڻ علاوه بابو جعفر جي جيل اندر مشهوري ٻي سبب هئي. اهو هي ته ماءُ جي عزت ڪرڻ، خدمت ڪرڻ ۽ ڪيس ڏک نه ڏيڻ لاءِ نصيحت ڪندو رهندو هيو ۽ ان موضوع کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه ۾ دلچسپي نه وٺندو هو. سندس سموري گفتگو ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي. ”اري تيري مان جنده هي نا، اس کي کدمت، اور اسکي عجت کرنا، اس کو دک کبهي نهين دکهانا“ آخرين جملي بعد سندس اکين ۾ آب جاري رهندو هيو ۽ سندس نڙي گهگهي ٿي ويندي هئي. سڏڪا ڀريندي چئي ته ڪنهن کي غائبانه مخاطب ٿيندو هيو ”ماري امان مجهي معاف جرور کرنا.“

ٿاسي واري ڏينهن کان هڪ ڏينهن اڳ پنهنجي دل جو راز سلياٽين ته ڪيس پنهنجي ڦاسي چڙهڻ جي خاطري گذريل اٺن سالن کان هئي ۽ دراصل هو ان سزا جو نه فقط حقدار هيو پر ان لاءِ انتظار ڪندو ٿي رهيو. سندس آخري احوال ڪجهه هن طرح هيو.

”آءُ جوا جي علت ۾ گهر جو ارڪو ترڪو لٽائي چڪو هيس. منهنجي ماءُ لک جتن ڪيا، ۽ پنهنجي وس آهر نه گهٽايو ته منهنجي ان عادت جو خاتمون ٿئي. پر آءُ انڌ جي گهوڙي تي سوار هيس ۽ مون ماءُ جي منٿن ميڙين کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخر ۾ منهنجي ماءُ کي ڪنهن ڏس ڏنو ته پٽ کي سڌاري راه تي آڻڻ جو ارادو رکي امام جعفر جو نياز ڪري. منهنجي ماءُ ان ڏينهن بعد پنهنجي هٿن جو سيبو ۽ ٻيو پورهيو ڪري ”نياز“ ڪرڻ لاءِ ڀنڊاري ۾ پئسا گڏ ڪرڻ شروع ڪيا. هڪ ڏينهن مون کي جوئا جي شدت ان حد تائين مجبور ڪيو جو لڪ چوريءَ ڀنڊارو ڀڃي امڙ جي ٻن مهينن جي نياز واڙي موڙي ڪٽي وڃي داءُ لڳايم. نتيجو ظاهر ٿيو. ارادو هيم ته همياٽي ڪتي ٻيٽي رقم ڪري وڃي امڙ جي جهولي ۾ وجهندس. دنيا اميد تي قائم هجي يا نه پر جوئا ضرور اميد تي قائم آهي. ٻئي ڏينهن تي امڙ کي نياز ڪرڻو هيو. پاڙي اوڙي ۾ پڌرائي ڪري چڪي هئي. جڏهن ڀنڊاري ڏانهن پهتي ته اتي فقط پڳل پتر نڪر پيپل هئا. رڙ ڪري روڄ شروع ڪيائين. هرهڪ کي امامن جا واسطا ڏيئي پئسن جو پڇائين

مون ڪوڙ ڳالهايو ۽ هر ڪوڙي جي فطرت جيان قسم کڻڻ شروع ڪيا. امڙ پنهنجو رئو مٿي تان لاهي هٿ ۾ کڻي جهولي جهلي پڪاريو ته "امام جعفر جي تون سچو آهين ته پنڊاري پيلڻ واري کي سوليءَ چاڙهه" ان ڏينهن کان وٺي آءٌ جڏهن به اکيون بند ڪندو آهيان ته سولي آڏو ڏسندو آهيان."

18 فيبروري 1954ع صبح جو بابو جعفر پائي ۽ سندس ساٿين کي ڦاسي ڏني ويئي. بابو جعفر پنهنجي دستوري انٽرويوڦاسر سان به ڪيو. "اري تيري مان جنده هي نا، اس ڪي عجت ڪرنا، اس ڪو ڪبهي دک نه دينا."

بابو جعفر ماءُ جو ڏوهاري ضرور هيو پر جن ڏوهن جي الزام ۾ ڦاسي چڙهي رهيو هو انهن کان معصوم هيو. سندس معصوميت جو ان کان وڏيڪ کهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو جو سندس ڦاسي چڙهڻ وقت کان وٺي بوندا باندي شروع ٿي جا سندس لاش فنائڻ تائين جاري رهي. سندس موت لاءِ پهلوان شاه چوندو هيو ته "پائي جعفر بيگناه هي اور اسڪي موت پر آسمان پي روئيگا" آسمان ضرور رنو. مونکي يقين آهي ته بابوءَ کي سندس ماءُ ۽ خلقيندڙ پنهي معاف ڪيو هوندو. ورنه رحمت جي بارش ڪا بي سبب ته نه ٿيندي آهي. بابوءَ جي آخرين وصيعت هي هئي ته جيڪڏهن بوهري سندس لاش کي پنهنجي مقام ۾ دفن ڪرڻ کان انڪار ڪن ته پوءِ ڪيس "اميدن پريو" مقام ۾ دفن ڪيو وڃي.

هي حقيقت آهي ته مئا واعظ نه ڪندا آهن. پر هڪ واري اوهين سندس قبر وٽ به چار منٽ آجهاپو ڪندا ته اوهان جي اندر ۾ جعفر پائيءَ وارا به چار جملا ضرور اپرندا ، "اري تيري مان تو جنده هي نا؟ ان ڪي خدمت ڪرنا، ان ڪو ڪبهي دک نه دينا، هان جرور خيال ڪرنا."

ديوان ڏيارام شاهاڻي

زماني جي هر دور ۽ سماج ۾ اسان کي ڪي اهڙا به انسان ڏسڻ ۾ اچن ٿا جن عيش آرام ۽ آسائش واري زندگي ڇڏي، پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڪشٽ ۽ ڪشالن واري ڪٺن واٽ ورتي ۽ آخر دم تائين ان راه تي ثابت قدم رهيا. پوءِ نه ڄاڻ ته ڪهڙين وقت جي سماجي نظام کان بيزاري ٿي، يا دين ڌرم جي دائرن کان سندن ويساه ڪچي ويو يا وري هن دنيا ۾ دک جو درد جو راڄ ڏسي، سڪي ستابي زندگي گهارڻ کي گناه سمجهائون. اهڙو ساڌو بکشو ۽ صوفي منشن جي تياڳ ۽ تپسيا جو سلسلو ڪن ايامن کان هلندو ٿو اچي. جي سامي ۽ سنياسيءَ جو روپ ڌاري اڪيلائي ۽ ايڪانت جي تلاش ۾ بنواس وڃن. ڪي وري ونسؤ ۾ رهندي به تن تي ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو ڪيو اها پيا تند تنوارين ته ”منهنجو ڪچاڙو پنير هن پنپور ۾.“

اهڙوئي ويراڳي هيو سنڌ جو هڪ سخي مرد ۽ ساڌو. ديوان ڏيارام شاهاڻي، جنهن اميريءَ ۾ فقيري ڪمائي ۽ پنهنجي شاهوڪار شاهيءَ کي انهن جي سهائتا ۾ سيڙائيو جن کي سهڪار ۽ سهاري جي لوڙ هئي. سندس جنم 1857ع ڌاري ٿيو جنهن سياڳي سال هندو ۽ مسلمان سپاهين پاڻ ۾ گڏجي انگريزي راڄ خلاف بغاوت جو پيڙ ٻاريو جنهن تاريخي واقعي کي انگريزن ”ڏيهي سپاه جو بلوو“ ۽ اسان جي آزاديءَ جي جنگ سڏيو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدومل پنهنجي وقت جو نامياري ڪنيو گياني داني ۽ پراپڪاري شخص هيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڏيارام جي جنم جي ڏاهه ڪيس اڏيره لعل وٽان ڏنل هئي جنهن درگاه جو گدومل نِنڍپڻ کان پانڌيئڙو هيو. هونئن به اڏيره لعل هندو مسلم ايڪتا جو اوتار آهي جنهن جي آسڻ تي مزار مبارڪ گڏ اڳنيءَ جي جوت به روز روشن رهي ٿي.

ڏيارام جا ابا ڏاڏا اصل ڪتري ڪل جا ناڪر هوا ۽ پوءِ نوڪري پيشو اختيار ڪرڻ ڪري عامل سڏيا ويا، پهريون ڪلهوڙن وٽ ۽ پوءِ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڊِلون اوڳاريندڙ عملدار ۽ مالي سرشته جا ماهر مقرر ٿيل هئا. ڏيارام جو منشي ميگهراج چانڊڪا جي هاڪاري حاڪم شاه بهارو وٽ مير منشي هيو. جنهن رتبي ماڻڻ ڪارڻ سندن گهراڻو شاهاڻي سڏجڻ لڳو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدومل حيدرآبادي ميرن جي آخرين چوياري وٽ مير منشي هيو. ميرن جي سج غروب ٿيڻ کان پوءِ پاڻ به ميراڻو لباس لاهي فقير گيڙو ويس ڌاري ڌرمائو ۽ خيراتي ڪمن ۾ باقي عمر بسر ڪيائين. ڏيارام جي شروعاتي تعليم فارسي پڙهڻ سان ٿي جنهن غرض لاءِ کيس آخوند نور محمد جي خطاب خانه ۾ داخل ڪيو ويو جو مڪتب ديوان گدومل جي جاءِ ۾ کوليو ويو هو. هي اهو زمانو هيو جڏهن سنڌ ۾ ڪي به

سنڌي اسڪول ڪونہ هئا. ڇاڪاڻ تہ مغلن، ڪلهوڙن توڙي ميرن جي دور حڪومت ۾ سرڪاري زبان فارسي هئي. ڏهن سالن جي ڄمار ۾ ڏيارام گلستان پندناموَ ۽ بوستان پڙهي پڄايا جي ڪتاب فارسيءَ جي تحصيل لاءِ لازمي ڄاتا ويندا هئا. 1868ع ڌاري ڏيارام کي انگريزي اسڪول ۾ ويهاريو ويو ۽ 1874ع ۾ بمئي وڃي مئٽرڪ پاس ڪيائين. ڇاڪاڻ تہ مئٽرڪ جي امتحان لاءِ سنڌ ۾ ڪو انتظام ڪونہ هيو. بمبئيءَ ۾ ڏيارام ايلفنسٽن ڪاليج ۾ بي-اي جو امتحان پاس ڪري وطن وريو تہ ڇاڪاڻ تہ امتحان هلندي کيس پنهنجي پتا جي بيماري ۽ ترت پوءِ موت جي خبر ملي هئي. سنڌ ۾ اچڻ بعد ڪجھہ وقت لاءِ زميندار ي ڪاروبار سنڀاليندو رهيو ۽ وانڍڪائيءَ ۾ قانون جي امتحان لاءِ تياري ڪندو رهيو.

1979ع ڌاري ڏيارام صدر ڪوٽ جي جج صاحب وٽ سٺ رپيا پگهار تي سرڪاري ڪلارڪ مقرر ٿيو. ان زماني ۾ انگريزي حڪومت جو بول بالا هيو ۽ سندسن نوڪري ڪرڻ هڪ وڏي مان مرتبي ۽ عزت ڀري ڳالھہ سمجهي ويندي هئي. سال کن سروس کان پوءِ کيس ترقي ڏيئي ڪورٽ جو سرشتيدار مقرر ڪيو ويو. ان عرصي ۾ ڏيارام وڪالت جو امتحان پڻ پاس ڪيو. ياٽس مينارام وڪيل جو خيال هيو تہ ڪائونس نوڪري ڇڏائي پاڻ سان گڏ وڪالت ۾ رنيائي. پر ان مدت ۾ ڏيارام کي سول سروس لاءِ آڇ ٿي. ڏيارام انهن ڇئن خوش قسمت اميدوارن ۾ هڪ هيو جن کي بمبئي جي گورنر لارڊ ”ري“ چونڊيو هو. ڏيارام کي سول سروس ۾ کڄڻ ڪري سرشتيدار جي عهدي تان ترقي ڏيئي هڪدم سمال ڪاز ڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو جنهن جي پدويءَ تي هن کان اڳ فقط باريسٽرن کي ٿاڦيو ويندو هو.

1881ع ۾ ڏيارام ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي سنڌ جي سئر تي نڪتو ۽ سموري صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺائين. ترت ئي پوءِ انگريزي ۾ سنڌ بنسبت هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ شاه عبدالطيف ڀٽائي، قلندر شهباز ۽ اڏيره لعل جي زندگيءَ جو احوال قلمبند ڪيائين. شاه ڀٽائي متعلق هي پهريون ڪتاب هيو. انهن ڏينهينن سنڌ جي دانشورن پنهنجي هڪ سنگت جو پايو وڌو جنهن کي ”سنڌ سڀا“ سڏيو ويو ۽ جنهن جو روح روان ڏيارام هيو. سنڌ سڀا پاران هڪ انگريزي اخبار ”سنڌ ٽائمس“ جاري ڪئي ويئي جنهن جو ايڊيٽر ساڌو هيرانند هيو. پر ليک لکڻ جو ذمون ڏيارام حوالي هيو. تعليم ڪاتي وارن پڻ ”سنڌ سڌار“ نالي سنڌي اخبار شروع ڪئي جا هو هلائي نہ سگهيا ۽ ان اخبار ۾ ايڊيٽوريل لکڻ جو ذمون کيس سونپيو ويو هيو.

سگهوئي پوءِ ڏيارام سنڌ ۾ ڪاليج کولڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. ڪاليجي سکيا عام ڪرڻ لاءِ هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ انهن اعتراضن کي رد ڪد ڏنائين تہ ڪو ڪاليج پڙهڻ سان، نوجوان،

سرڪار يا مذهب سان بغاوت ڪرڻ جي سڪيا پرائن ٿا. پنهنجي پاءُ مينارام تي زور پريائين ته عاملن ڪان ڪاليج لاءِ هڪ لک روپيا چندو وٺي ڏئي. سندس جاکوڙ جي نتيجي ۾ 1886ع ڌاري نئين ڪمپائونڊ ڪراچيءَ ۾ سنڌ آرٽس ڪاليج کوليو ويو جو بعد ۾ دولت رام ڄيٺمل جي 25 هزار رپيہ چنده ڏيڻ ڪري سندس نالي پٺيان ڊي جي سنڌ ڪاليج سڏيو ويو.

15 مئي 1885ع کان 1886ع تائين ڏيارام کي اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو ڏيئي ڪيس سنڌ جي جاگيردانن ۽ پٽدارن جي رڪارڊ ناهڻ جو ڪم سونپيو ويو. ڏيارام ڏينهن رات محنت ڪري مغلن کان ميرن واري دور تائين ڊِلن جي سرشتي جو اڀياس ڪري هڪ وڏو ڪتاب لکي تيار ڪيو جو جاگيردارن جي تاريخ ”ظ ع س ڪ ح ظ ذ س ڻ“ نالي سان مشهور آهي. ٿوري عرصي بعد ڏيارام کي ترقي ڏيئي شڪارپور سيشن عدالت جو جج مقرر ڪيو ويو. شڪارپور ۾ ٻہ دفعا سندس بدلي ٿي ۽ جملي ست سال جج رهيو۽ ڪيئي مشهور مقدما فيصل ڪيائين. هڪ سيٺ ميولداس وارو مقدمو جنهن هڪ اپلا سان هٿو پائي ڪئي هئي ۽ ڪيس کي لئہ مٿي ڪرڻ لاءِ لک لٽايا هئائين. پر ديوان رهڙي رکيس ۽ ڪيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڇڏيائين. ٻيو عجيب و غريب ڪيس هيو حضوري فقير وارو جنهن هڪ ماڻهوءَ جو خون ڪري بچاءُ ۾ هي بيان ڏنو هيو تہ ڪيس خون ڪراڻ لاءِ خواب ۾ بشارت هئي. ديوان ڪيس جنم ٽيپ ڏني.

1887ع کان 1900ع تائين تيرنهن سال ڏيارام پنهنجي سرڪاري نوڪري سان گڏ سماجي ڀلائي وارن ڪمن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. 1880ع ڌاري حيدرآباد ۾ ”يونين ائڪيڊمي“ اسڪول جو پايو وڌائين. عورتن مٿان سماج ۾ ٿيندڙ ظلمن خلاف آواز ڪڙو ڪيائين ۽ جنهن ڏس ۾ هڪ ڪتاب ”عورتن خلاف ست گناه“ جي عنوان سان لکيائين. عورتن جي عملي سهائتا لاءِ ”پنگتي سڌار منڊلي“ قائم ڪيائين جنهن جو مول مٿو هيو تہ ننڍپڻ جي شادي ۽ ڏيتي ليتيءَ تي بندش ۽ عورتن جي تعليم لازمي ۽ عام ڪئي وڃي.

1896ع ۾ عام مسڪين ماڻهن ۾ پئسي جي بچت واري شعور آڻڻ لاءِ هڪ بئنڪ کوليائين جنهن جو نالو ”غريبڙي بئنڪ“ رکيائين. شادي ۽ موت جي واقعن واري خرچ جي پورت لاءِ پراويڊنٽ ۽ موت فنڊ قائم ڪيائين. 1897ع ڌاري جڏهن حيدرآباد ۾ پليگ جي موذي مرض منهن ڪڍيو تہ ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي اچي پليگ اسپتال کوليائين. اسپتال ۾ چار ڊاڪٽر ۽ سورنهن نرسون ڪم ڪندڙ هيون جن جي پگهار ڏيارام ڏيندو رهيو. روزانو پنج ڪلاڪ اسپتال ۾ ۽ باقي وقت بيماري

خلاف اپاءُ وٺڻ ۾ صرف ڪندو رهيو. جڏهن ته ۾ ذڪر پيو ته پنهنجي سر وڃي سستي اناج جو دڪان کوليائين ۽ نوان کوه کوٽڻ لاءِ سهائتا ڏنائين.

1904ع کان 1911ع تائين ڏيارام خانديش ۽ سورت ۾ احمد آباد جي عدالتن جو جج ٿي رهيو. ان مدت ۾ جتي به رهيو اتي سماجي ڀلائي لاءِ ادارا ۽ سوسائٽيون قائم ڪيائين. 1908ع ۾ ”سيوا سدن“ نالي سان عورتن جي سماجي سڌار لاءِ اداري جو پايو وڌائين. هن اداري ۾ اسڪول، اسپتال، عبادت گاهه، لئبرري ۽ هنري گهر سڀ هڪ ئي هنڌ ميسر ٿي ڪيا ويا ۽ جنهن ۾ سکيا لاءِ ڪنهن به ذات پات يا دين ڌرم جو فرق نه رکيو ويو. هن تحريڪ جون شاخون پونا احمد آباد ۽ سورت ۾ کوليون ويون ۽ مرڪزي آفيس بمبئيءَ ۾ رکي ويئي جتي پاڻ به فرصت جي وقت ڪم ڪندو رهيو. ”سيوا سدن“ کان الڳ ڊوليا ۽ احمد آباد ۾ ڪيئي ڪنيا آشرم، پاٺ شالا، شيوا منڊليون ۽ هنري شالا قائم ڪيائين. سنڌ ۾ بنياد وڌل ادارن کي پڪي پايه تي رسائڻ لاءِ ماه اپريل جي 13 تاريخ پنهنجي جو ”مينارام ڌرمائو ٽرسٽ“ جو پڌرنامون رجسٽر ڪرايائين جنهن جو مهاڳ ٽرسٽ جي دستاويز ۾ هن طرح درج ٿيل آهي:

”آءُ غلامن جو غلام، ڏيارام گدومل، عمر 53 ورهيه کتري، رهندڙ حيدرآباد سنڌ. پنهنجي زندگي ۽ زندگيءَ جو ڪمايل موڙي ۽ ورثي ۾ آيل پونجي کي، ”امانت“ ڄاڻي، ۽ پنهنجي حياتيءَ تي ڪو پروسو نه سمجهي، پنهنجي سموري ملڪيت کي خيراتي ٽرسٽ (وقف) پڌرو ڪيان ٿو.“ ٽرسٽ جو نالو به پنهنجي بجاءِ سرڳواسي پياءُ ديوان مينا رام جي نالي ڪيائين. ڪروڙها رپين جي ملڪيت ۾ فقط به ڳالهيون ٽرسٽ جي دائره کان ٻاهر رهيون. هڪ سندس گهرو جاءِ جنهن ۾ سندس گهر ڀاتي رهندڙ هوا ۽ ٻيو پنهنجي ماهياني پينشن. ٽرسٽ جي مقصدن ۾ ڄاڻايو اٿس ته ”علم عام ٿئي، دکي انسانيت جي ملم پٽي، خلق خدمت جي ادارن ۽ اوتارن جي سنڀال ٿئي. علمي قحط ۽ سهائتا ڏس ۾ امداد جو هٿ ڊگهيڙو وڃي. غريبن کي پڻ جابجاءِ پورهيو رسايو وڃي. محتاجن جي سار لڌي وڃي. شيوڌاري سوسائٽين جي دل کولي مدد ڪئي وڃي.“

1911ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ کان رٽائر ٿيندي ئي ڏيارام پنهنجي پرپور وهڪريءَ واري زندگيءَ ۾ اوچتو ڦيرو آڻي هڪ عجيب رنگ ۾ رنڱجي ويو جنهن جو رخ رواج جو هن دنيا جي وهنوار سان ڪو واسطو نه هيو. هن پڇاڙيءَ واري پهر ۾ ذاتي ساک ۽ ننگ ناموس جي قيمت تي ڏيارام ڪجهه عظيم قربانيون پڻ ڏنيون جن جي لاءِ آس هيس ته اهي ڳالهيون راز ۾ رکيون وڃن. شايد اهوئي سبب هيو جو پنهنجي پالڻهار کي هميشه ”پڙدي پوش“ چئي پڪاريندو هيو.

ديوان ڏيارام ستر سال جي سڦلي زندگيءَ ۾ 7 ڊسمبر 1947ع جي ڏينهن ڌاري پران تاڳيا. حياتيءَ جا آخري چوڏنهن سال اڪيلائي ۾ گهاريائين. ماڻهن سان ملاقات ۽ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيائين. مهاتما گانڌي، مولانا ابو الڪلام آزاد ۽ سرلا ديوي جڏهن ساڻس ملاقات لاءِ سندس گهر آيا ته کين لکت ۾ جواب ڏنائين ته ماٺ ۾ رهڻ جو وچن ڪيو اٿم جي آگيا هجي ته ختم ڪريان. مرڻ کان اڳ ۾ هڪ دوست کي خط لکيائين ته "اندر ۾ ڏاڍو آنند ۽ آرام اٿم. پالڻهار جو نالو وٺڻ ۾ مشغول آهيان. ننڊ ۾ سندس نالو چپن تي آهي."

پنهنجي پٽ ديوان ڪيولرام شاهاڻي جنهن سان دلي لڳاءُ هيس ۽ ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهندو هيو تنهن کي لکيائين ته "منهنجي ڳڻتي نه ڪريو. آءُ سچي سائينءَ جي هٿن ۾ آهيان ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي سلامتي ٿي سگهندي؟"

ديوان ڏيارام هر رنگ ۾ پاڻ موکيو. اوائي سون کان مٿي علمي ۽ سماجي ۽ خيراتي ادارا اڏايائين. پنهنجي پونجي ۽ وڏن جو ورثو خيراتي ٽرسٽ ۾ ڏيئي ڇڏيائين. سندس قائم ڪيل ڪاليج اسڪول هاسٽلون اسپتالون ڌرم شالائون ۽ آشرم هند ۽ سنڌ ۾ اڄان سوڏو پيا هلندا ٿا اچن. ستر کن کان مٿي سنڌي فارسي انگريزي ۽ عربي ڪتاب لکيائين. ٽيهارو جلدن ۾ سندس هٿ جي لکيل روزاني ڊائري موجود آهي. درجن کن ٻولين لکي پڙهي ۽ ڳالهائي سگهندو هيو جن ۾ عربي فارسي سنسڪرت انگريزي فرينچ کان سواءِ گرمکي گجراتي آرمنين ۽ هيبرو زبانون به شامل هيون. 1932ع ۾ شاعري به شروع ڪيائين. سنڌيءَ ۾ سندس تخلص "نماڻو" ۽ انگريزي ۾ "زيرو" يعني "ٻڙي" هوندو هيو. سندس پراپڪاري ادارا ۽ پيڙهي قائم آهن. سندس پٽ ديوان ڪيولرام ڇهاسي سال ڄمار ۾ به هوندي اسان کان گهٽو اڳرو آهي ۽ سندس جهڙو حافظو مون ڪنهن کي ڪونه ڏٺو. سندس پوٽا ديوان پريم ۽ نارائڻ شاهاڻي پنهنجي ڏاڏاڻي ٽرسٽ سان گڏ پنهنجون الڳ ڪيئي ڪمپنيون ڪاميابيءَ سان هلائي رهيا آهن. پريم شاهاڻي سنڌ جو ڄاتل سڃاتل دانشور، اديب، صحافي، زراعت جو ماهر ۽ سماج سڌارڪ ۽ اسان جي ديس جو ذهين ترين دماغ آهي. ديوان ڏيارام جو نالو ۽ پيڙهي ۽ خير زنده آهي. جنهن جو خير هلندو رهي اهو ڪڏهن به مئو نه سڏبو. سندس ٻيو ننڍو پوٽو ديوان نارائڻ شاهاڻي چارٽرڊ اڪائونٽنٽ آهي ۽ ڪيترن سماجي نمائندن ۾ برڪ ميمبر آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڏيارام جي جتيءَ جو سندس اولاد پير نه وجهي سگهي آهي ۽ نه وري منجهن اهڙي اميد ئي رکي ٿي سگهجي.

مامو حاجي ٻڪرار

مامو حاجي منهنجو سڳو مامو ٿوروئي هيو. توڙي جو مونکي پنهنجي ڀڻ مامن، شمن ۽ شاهن کان به وڌيڪ پيارو هيو. نه وري ڪو ان ڪري ”حاجي“ هيو جو ڪو حج ڪيو هوائين. حاجي ته سندس نالو هيو. اسان جي ويجهي ۾ ويجهو پاريسڙي هيو. سندس گهر ۽ اسان جي اڱڻ واري ديوار ساڳي هئي. البت سندس ڏڻ واري واڙ اسان جي گهرن جي پٺ ۾ هئي. واڙ جي چوڌاري ڍينگهرن جو مڙس تار پيهر ڏنل هو. پيهر جي اوله واري ڪنڊ ۾ هڪ ڏگهو پنجر اپو ڪتل هيو. پنجر جي چوٽيءَ تي هڪ ابتي ڪينگري لڙڪيل هئي. لوٽي مٿان اڇو رنگ چڙهيل هيو. اهو بندوبست بگهڙن کي ڊيڄارڻ لاءِ ستيل هيو جو دستور قديمي زماني کان هلندو ٿو اچي.

ڏڻ ۾ سوا سؤ کن ٻڪريون هيون جن ۾ ويهارو کن مامي حاجيءَ جون پنهنجون هيون . جن لاءِ چيو ٿو وڃي ته هڪ ٻڪري کان وڌي ويهه ٿيون هيون. باقي ٻڪريون پاڙي ۽ شهر وارن جون هيون. جهنگ چري اچڻ کان پوءِ سانجهي ٽاڻي پنهنجن گهرن ڏانهن ڏيڄڻ ويندڍيون هيون. صبح سويل اسڪولي ٻار جيان واپس ڏڻ ۾ اچي شامل ٿينديون هيون. ڪتابن جي ٿيلهن بجاءِ سندن ٿڻن تي ڳوٿريون چڙهيل هونديون. شايد هن لاءِ ته جئن سندن ڇيلڙا سڄو ڪير جڳڙي نه وڃن. جڻ قدرت ٻڪرين کي ڪير سندن مالڪن جي ڏهڻ ۽ ڳڙڪائڻ لاءِ ڏنو هيو ۽ نه پنهنجن ڦرن جي واپرائڻ لاءِ!

مامو حاجي جهور ڪراڙو هوندي به بدن ۾ پريل ۽ ڪڙو تڙو هيو. باقي پريا ڪريا آهن. مٿو ميڄوءَ ۽ ڏاڙهيءَ گڏ سندس اکين جون پروون ۽ پنبڻيون به سفيد ٿي چڪيون هيون. سيني ڏندن جي ڀڄي پري وڃڻ جي ڪري سندس ڏاڙهن بنان مهارون، ڪلڻ مهل، هڪ ڪير پياڪ ٻار جي منهن واري ڏيک ڏينديون هيون. البت مامي ڏياٽيءَ سان وقت ڏاڍا هاجان هنيا هوا. عمر جي بوجهه سندس ڪمر ڪبي ۽ چبي ڪري ڇڏي هئي. سندس موڪري منهن تي ايترا ته اڪيچار ور وڪڙ ۽ گهنج پيل هوا جڻ ته عمر جي هر سال ور ور ڪري سندس صورتخطيءَ تي هَرَ هلايا هئا. مٿو مينديءَ رتو جهڙو تاهريءَ جو پاٽڙو منهن تي مڇن جي گهاتي سانول، جنهن مٿان لڙڪندڙ سوني نٿ ڪجهه عجيب لڳندي هئي. سندس شاديءَ کي اڌ صديءَ کن جيترو عرصو گذري چڪو هو. اولاد نه هئڻ ڪري ڏهاڪو سال اڳ مامي حاجيءَ کي پنهنجي هٿن سان پرڻائي آئي هئي. مومل جا مامي حاجيءَ جي مٿي ۾ لڳي هئي، ان جي ڪل به ڪافي ڪجهه تڙيل ٿي ڏني. سڄي پاڙي ۾ مامي ملڪان ”ملڪيءَ چري“ جي نالي سان مشهور هئي. ٻوڙ جو لوڻ

چڪينديون اڏ ڪان گهڻيون ٻوٽيون ڳڙڪائي اڪثر اڏ ڪنو خالي ڪري ڇڏينديون هيون. شڪل صورت ٻ خاص نه هيس. ماڻهن جهڙو ماڻهو هئي. سندس ڳڻن، پيرون ۽ ڪاڏيءَ تي ڏينيوڙيون ڏنل هيس. ڪاڏيءَ واري اڪيلي ڏينيوڙي ائين لڳندي هئي جڻ ”ب“ هيٺان هڪ ٽپڪو ڏنل هيو.

مامي حاجيءَ ۽ مامي ڏياڻيءَ جي پاڻ ۾ ڏاڍي ڳوڙهي پريت هئي. لانڍيءَ جي مهاڙيءَ ۾ ويٺي مونکي هڪ ڳيرن جو جوڙو ڏسڻ ۾ ايندو هيو. ٻئي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي آمهون سامهون روح رهاڻ ڪندي ائين وسهندو هيس جڻ ته ”گهگهو گهو“ ٽا وينا ٻولين. ڪڏهن ڪڏهن مونکي ٻه سڏي وچ ۾ وهاريندا هئا. ٻنهي جي گفتگو هڪ طرفي هئي يعني مامي ڏياڻي ڳالهائيندي هئي ۽ مامو حاجي يا ته ڪنڌ ڏوڻيندو هيو يا هان هون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڳالهه ٻولهه گلا ۽ غيبت کان خالي هوندي هئي. ماما توکي مامي ڏياڻي ڪيئن ملي؟ ”پاڻيجا درياه ۾ ڪنڌي وجهي شڪار جي تاڙ ۾ ويهي رهيس. پوءِ ڏياڻي ڦاسي پيئي. پيار جي ڏوريءَ سان ڌوهي پاڻي کان ٻاهر ڪڍي آڻي گهر ويهاريومانس. هاڻ ويٺي ٿي ڪم ڪٽي ته مون سان چو ڦاٽي.“ ”خير گهر. مان چو ڪرم ڪٽيان؟“ پوءِ ماما جو مهاڏو شروع ٿيندو. مون سان مامي ڏياڻي جو بي پناه پيار هوندو هيو. مون کي پنهنجي اٿاه سيني سان لائي تڏو ساه ڪڻي ڪنهن ٽپي ۾ پئجي ويندي هئي. توڙي جو آءُ اٺ ڏهه سال جو ڏگهه ٿي چڪو هيس. مون کي ٻه مامي ڏاڍي وڻندي هئي. گهر ۾ جا شئي ايندي هئي ته منهنجي لاءِ حصو ضرور ٺاري رکندي هئي. پوءِ ڪڏهن ڪڙ، ڪڏهن ڪارڪون ۽ ڪڏهن ڪنڍ پڳڙا. ائين سمجهندو هيس ته ماميءَ کي الله پاڪ منهنجي لاءِ گهڙي ٺاهي تيار ڪيو هيو. منهنجو قصور فقط ايترو هيو جو آءُ مارڪيٽ ۾ دير سان پهتو هيس. تيستائين مامو حاجي جهپڙ ڏيئي ماميءَ کي اڳواٽ پنهنجي چنبن ۾ ڪنيي ڪڻي ويو.

مامو حاجي ڪو ڪورو چٽ ڪونه هيو. چڱو چوکو پڙهيل ڳڙهيل هيو. پرئي مڙس منشي الهداد جي چوڻ مطابق، عربي فارسي پڙهڻ لاءِ ڪيس مدرسي ۾ ويهاريو ويو هو. پر ”گلستان يا زليخا“ جي پڙهڻ کان پوءِ سندس ذهن جو ڦڙڪو ڦري ويو. پڙهن ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪيترا سال پنهنجي پاڻيءَ ۾ نه رهيو. جڏهن ڪجهه هوش ۾ آيو ۽ مانو ٿيو ته پوءِ پنهنجي گهر ڏانهن وريو. مائٽن وٽ وٺان ڪري ڪيس شاديءَ ۾ چوڪنيو جڪڙي ڇڏيو. اسان وٽ نوجوان جي هر بيماري جو علاج شادي سمجهيو ويندو آهي. حاجيءَ جي حق ۾ ته اهو ڏس صحيح ٻه ثابت ٿيو. شادي کان پوءِ سندس عقل ٺڪاڻي ٻه آيو. پنهنجي رضا خوشي سان پاڻهرتو ڪار ڪرت ڪرڻ لاءِ ارادو ظاهر ڪيائين. پر ضد هن ڳالهه تي ڪيائين ته ”ڪورڪو ڪم ڪندو يا وري ٻڪريون چاريندو.“ باقي سڀ ڪم ڪوتو. هاڻ ٻروچ ماڻهو ڪوري ڪيئن ٿئي؟ باقي ٻڪريون چارڻ ته اسان جي اباڻي اڍ هئي.

هڪ ڏينهن ڪائونس پڇي ويئس. ماما ٻڌو اٿم ته تون پڙهيل آهين پوءِ ٻڪريون ڇو ٿو چارين؟ ياڻيجا پڙهڻ ۾ دڳ مليو ته ”ٻڪريون چار.“ پوءِ ڪم لٿو ڏڪڻ وسريو. پڙهڻ ڇڏي اچي چارڻ ٽيس. ماما چون ٿا ته تون چريو هئين؟ هائو ابا تون به جڏهن علم پڙهي ٻڪريون چاريندي ته تو کي به ماڻهو چريا چوندا. جي چريو نه به ٿئين ته به ماڻهوضرور ”لوي لوي ڪندءِ.“ اصلي چريا ڪير آهن؟ اها خبر تڏهن پوندي جڏهن ڏڻ ڪاهي جهنگ وڃڻ شروع ڪندين. 1972ع ۾ جڏهن ازغيبي نوڪريءَ کان لوڏجي نڪتس ته گذران لاءِ ٻڪريون چارڻ جو پڪو ارادو ڪيم. ان غرض سان حيدرآباد اچي گدوءَ ۾ درياه ڪناري واڙ لاءِ جڳهه به تاڙيم. منهنجي گهر ڀاتين ۾ بغاوت ڦهلجي ويئي. مونکي چتاءُ ڏنو ويو ته سموري عمر تنهنجيون اراڏايون سنيون ويون آهن. هر شئي جي حد ٿيندي آهي. مون گهڻو ئي سمجهايو ته ٻڪريون چارڻ دنيا جو بهترين ڌنڌو هيو. ننڍي لاڪر مون مامي حاجيءَ کان اهڙي تربيت پڻ حاصل ڪئي هئي. ٻارن ته ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. پر گهر واريءَ کي پريشاني ورايو. ڪيس پڪ ٿي ته اوچتو نوڪري وڃڻ ڪري منهنجو اسڪرو ڍلو ٿي ويل هيو. ٻه ٽي پيرا سهڻي صلاح پڻ ڏنائين ته ڇو نه ڊاڪٽر قاضيءَ کي پاڻ ڏيکاريان. قاضي صاحب گدو جو ڊاڪٽر هيو. ڏنم ته هاڻ وڏيڪ ضد ڪندس ته ضرور مون کي چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪندا جا ڪا اچرج جهڙي ڳالهه هئي. چاڪاڻ ته سنڌ ۾ اسان جيان درجن ٻيا به اهڙا خاندان وسندڙ آهن جن جي چريو ٿيڻ تي ڪنهن کي عجب نه ٿيندو آهي. جيئن پاٽ جا قاضي، سکر جا منشي، مٽيارين جا انصاري ۽ ٺٽي جا عقيلي وغيره.

جڏهن به مامي حاجيءَ سان گڏ ٻڪريون ڪاهي جنگ وڃڻ جو موقعو نصيب ٿيندو هيو ته مون لاءِ ڄڻ عيد ٿيندي هئي. بابي مرحوم جي ميرپور بدلي ٿيڻ ڪري جڏهن سواءِ منهنجي سڀ گهر جا ڀاتي ساڻس گڏ اسهيل هوا، ته مون لاءِ اهڙيون عيدون هڪ و ٻئي ڏينهن ٿينديون رهيون. صبح سويري مامو آءُ ۽ مانگر ٽيئي ساٿي سنيري پنهنجي چوپائي فوج ساڻ الله توهار ڪندا هئاسون. ”ٻار پيو پير“ پهچي ٻڪريون پنهنجي نيرن ڪرڻ ۾ محو ٿي وينديون هيون ۽ اسين مامي ڏياٽيءَ جا ڏنل ستون ٺاهي پنهڻجي پيٽ پوڄا شروع ڪندا هئاسون. پاڻ کان وڌيڪ خوش ته مانگر کي ڏسندو هيس جو مامي جو ٽاڪرو ڪتو هيو. حق تي چوندا آهن ته ٻار ۽ ڪتو لڏ ۾ خوش. جڏهن مامو حاجي نڙ تي پنهنجي پاري ڦوڪ ڏيندو هيو ۽ آءُ ڪاڏي کي هٿ سان جهلي ٻاڳهي هڻڻ ”بگلايب“ شروع ڪندو هيس ته مانگر پنهنجو لنڊو بوجرو پڇ وچٽيءَ جيان ائين لهرائيندو هيو ڄڻ سموري سنگيت جو بئنڊ ماسٽر ئي پاڻ هيو. ڪڏهن ڪڏهن ڏاس جو ڦورو اٽندي مامو حاجي عجيب و غريب ڳالهيون ٻاراٽو چهرو هڪدم گنڀير ٿي ويندو هيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ ڪنهن غئبي طاقت سان گفتگو ڪري رهيو هو. ٿي

سگهي ٿو پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندو هجي. يا وري اڳوٽي چريائيءَ جو لڙهو ايندو هجيس. ”ماما ڪنهن سان ويٺو احوال اورين؟“ ”ياٽيجا ڳالهہ ئي نہ پُڇ. حياتي آهي چوپڙ راند. ڪيڏڻ واري جي تہ خبر آهي ئي ڪانہ. ماڻهو تہ آهي مهرو يا ڳوٽ. ڪو ويٺو ٿو نچائي. اسان خوامخواه پيا سيئجون. چري پوندي ۾ ئي خوش.“

مامي حاجيءَ جون اهي اڌ اکري ڳالهيون بروقت تہ مون کي بہ سمجهہ ۾ اصل ڪين آيون. پر سمنڊ جيان سمجهہ جون بہ لهرون ۽ ويريون پيون سدائين ايرن ۽ لهن. ڪڏهن تہ پاڻهرتو سڀ پراڻيون پروليون پاهي سوڏيون دل تي تريو اچن. ڪيئي سال پوءِ جڏهن گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ پرتي ٿي برما واري لڙائي جي ميدان ۾ پهتس. ڏٺم تہ عجيب ماجرا هئي. جن کي اسان دشمن سڏي توبون هڻي تباه ٿي ڪيو. انهن سان نہ اسان جي ڪا واقفيت هئي ۽ نہ ڪا شخصي يا خانداني دشمني. موربڳو اسان جا ڏٺل ئي ڪونہ هيا. ڪنهن سان ويڙه لاءِ اڳلي جو ڪو ڏوهہ گناه تہ هئڻ گهرجي. ڪو بہ قصور ڪونہ. چاڪاڻ تہ انگريز سرڪار اسان کي سٺ رپيا درماهو هڏي ڏئي بچ ٿي ڪئي، ان ڪري اسان هنن جي خون جا پياسي ۽ هنن وري اسان جي قتلام لاءِ ڪمر ٿي ٻڌي. معلوم ائين پئي ٿيو تہ جڻ ڪنهن چوپڙ ڪيڏندي ڳوٽون پئي ماريون. سموري انساني رتوڇاڻ بي معني بي مقصد ۽ بيسود هئي. پر اسان ، ماڻهو مارڻ تي لاڦون ۽ لباڙون ٿي هنيون! جنگ جا پنج ئي سال مون کان مامو حاجي نہ وسريو. ساڳيو حال هيو حياتيءَ جي جملي ڪارنامن جو. هڪ ڏينهن ويٺي ريچڪ پيم. حياتيءَ ۾ جي واقعا ٿي گذريا هئا سي سڀ ويهي وچور وار لکيم. پوءِ ويهي ليکو ڪيم تہ انهن وارداتن ۾ منهنجي دلي ارادن کي ڪيترو دخل هيو؟ سواءِ ڪنهن هڪ اڌ جي، باقي سڀ فيصلا يا تہ ڪنهن حادثہ جو نتيجو هئا يا ڪنهن غئبي طاقت طرفان ٿيل هئا! پاڻ تہ خالي پئي تماشو ٿي ڏٺم، منهنجو تہ نہ هيو سٺ نہ ڪپہ. آءُ تہ هيس اهو ٻانيڻ جو واٽ ويندي ڦاٿو هيو. حياتي تہ نہ هئي پر هڪ گورک ڌنڌو هيو!

جهنگ ۾ پير پائڻ سان مامو هي وصيعت ضرور ڪندو هيو تہ ”ياٽيجا جي مون کي ڍرڪندو ڏسين تہ مڙه کي ڪنهن کڏ کوٻي ۾ گهلي وجهي پوءِ لوڙه لتي ڇڏجانءِ. پوءِ وجي پنهنجي ماميءَ کي سڏ ڪجانءِ تہ مامو وڃي ماڳ پهتو. ماما پر جي مان بہ نہ هجان تہ پوءِ؟ پوءِ اهو ڪم آهي مانگر جو. ويٺو پاڻ ڳن ڏيندو ڏڻ بہ ڏياٽيءَ کي وڃي ثابت پهچائيندو. ماما پوءِ مامي ڏياٽي جو ڇا ٿيندو؟ ياٽيجا ڏياٽيءَ کي آهي تڏا ويڙه تائين اتي ترسٽو. ڏنو ڪونہ اٿيئي، سچو ڏينهن ويٺي پنهنجي پڳل پٽ کي ٽيڪان ڏئي.ماما، ڪهڙي پڳل پٽ؟ ابا پاڻ ڏياٽي. ڏنو ڪونہ اٿيئي سچي اڏاوت آٽيل اٿس تڏهن بہ سدائين مرمت ۾ مشغول.

پڙهيل ڳڙهيل هوندي تہ مامو پڙهڻ جي حق ۾ نہ هوندو هيو. چوندو هيو تہ پاڻيجا علم پرائڻ آهي مانيءَ ڪائڻ آچار. ايترو ڪاڏ جو هضم ڪري سگهين. پلا ”الله جو ڪلام؟“ اهو بہ ايترو پڙهہ جو هنڊائي سگهين. نہ تہ سپاٽي حساب ڏيڻو پوندءَ تہ خبر هوندي تو عمل ڇو نہ ڪيو؟ باقي پورهيو جيترو وٽيئي اوترو ڪر. پر پورهئي سان گڏ عاجزي ضرور ڪج.“ مامو مسلمانيءَ کي دين يا مذهب بجاءِ ”عاجزي“ يا مسڪيني سڏيندو هيو. بنان عاجزيءَ پورهيو هيو جيئن گڏهہ لاءِ بار ڍوئڻ. ”مالڪ کي بنده جي خالي عاجزي پسند هئي ڇو تہ مالڪ وٽ سڀ ڪجهہ هيو پر عاجزي نہ هئي. جي تنهنجي تر جيتري مسڪيني بہ اگهي ويئي تہ پوءِ پئون ٻارهن.“ ماما پلا شيطان کان تارو ڪيئن ڪجي؟ ”پاڻيجا، تون ڪهڙي خفي ۾ پيو آهين؟ شيطان غريب تہ آهي الله جو دربان. جيئن اسان جو ”مانگر“ جو ڪنهن اوپري کي واڙ ويجهوئي نہ ڇڏي. ابا الله آهي ڏاڍو مڙس. ڪنهن جي مجال جو سندس حڪم اورانگهي. پر سمجهہ کٽي تہ اڄ ڪلهہ پاڻ ۾ نهيل آهن. پر پاڻ ۾ پرچندا تہ تو ۽ مون کان پڇندا ڇا؟ اسان ڇو وينا پنهنجي پرچهہ وڃايون؟“

چوٿون سنڌي پاس ڪري، ڳڙهي ڇڏي، وڃي ميرپور ماٿيلہ وسايم جتي سڀ گهر ڀاتي اڳيئي سهڙيل هئا. مهيني ٻن کان پوءِ مامو حاجي گذاري ويو. سندس لاڏاڻو ڪوئيٽہ واري زلزلہ کان سال کن پوءِ ٿي گذريو. ٻڌم تہ ننڊ ۾ ننڊ اچي ويس. مامي ڏياڻي بہ سگهوئي پوءِ وڃي پنهنجي ڏٽي سان پرتي. چوندا آهن تہ ”ڏڻ تہ ڏٽي نہ تہ وڪڻ ڪٽي.“ ٻڪريون وڃي ڪنهن ٻئي ٻڪرار حوالہ ٿيون. باقي رهي ”ملڪي چري“ ان سان ويهارو کن سال هن جڳ ۾ جتاءُ ڪيو. پرائي گهرن جا پورهيا ڪندي آخر اها بہ ٽڪجي پيئي. ان کي بہ اونت تہ سمجهہ آئي ۽ وڃي ساٽيهہ ۾ سکي ٿي. اڄ اسان جي پاڙي ۾ نہ مامو حاجي نہ سندس ڏڻ ۽ ڏياڻي. نہ وري ڪي آهن سندس گهر يا واڙ جا نشان. ڇڻ تہ هڪ ڪهاڻي هئي جا ختم ٿي ويئي. البت مون سان مامو ياري برابر نباهيندو ٿو اچي. بهشت جون ٻڪريون اڪيليون ڇڏي ڪڏهن ڪڏهن پيو ليئو پائي. ڪيس نہ غم نہ ڳڻتي ۽ نہ ڏڻ جو اونو. جنت ۾ ڪي بگهڙ ٿوروئي آهن!

خسرو خان چرڪس

ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي ننڍن خواه وڏن شهرن جي عام رستن، چونڪ يا ڳلي ڪوچن ۾ عام ماڻهن ۽ مسافرن کان علاوه، چوپائي مال ۽ بارگير جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ ناهوڪو انتظام ٿيل هوندو هيو. مون ڪي ڪو اهڙو ڪوهه يا کوهي نہ سُجهي، جنهن تي جانورن لاءِ ڪي هوديون يا حوض ٺهيل هجن. جانورن جي ٺهل ٽڪور ۽ مفت دوا درمل لاءِ خيراتي ادارا ۽ گئوشالائن علاوه ٻيون ڪيتريون ئي پراپڪاري تنظيمون ۽ سوسائيٽيون وجود ۾ هيون. خود ڪراچي شهر جي ميئر جمشيد مهتا لاءِ مشهور آهي تہ رستي ويندي جي سندس نگاه ڪنهن ننڍڙڪي، ڇُني واري گهوڙي يا گڏه تي پئجي ويندي هئي تہ ان وقت تائين آرام نہ ايندو هيس جيسن زخمي جانور جي جوڳي علاج لاءِ بندوبست نہ ڪري.

انهيءَ دور جا اسان جا ديسي دوست پنهنجي پيٽ پوڄا گڏ الله جي بي زبان ۽ گونگي مخلوق جي جياپي جو پڻ گهڻو خيال رکندا هئا. هي سندن روزمره جي زندگيءَ جو ڪجهہ نيم هيو. جيئن ڪوٺن جي بادگير تي چڙهي ڪانون کي پاروٺي روٽيءَ جا ڀُڳا کارائڻ، ڪبوترن، ڳيرن ۽ جهرڪين لاءِ ٻاجهري، جوئر ۽ پاڻي جا پاتڙا پري وٽن ۾ ٽنگڻ. درياه يا واهه ڪناري جي مڇين ۽ ڪڇن لاءِ ڳوهيل اٽي جون ڳوٽيون اڇلڻ. ماڪوڙين ۽ ڪولين جي ٻرن لڳ مناٽي ۽ مستي جون پڙيون رکڻ وغيره.

ليڪن اهڙي انساني سخا ۽ خدا ترسيءَ جا ڪم ڪندڙ اڪثر تر هندو، پارسي، ٻوڌي يا جين ڌرم جا پوئلڳ هوندا هوا. باقي اسان جي مسلمانن تي ان ڏس ۾شايد ڪا بہ اخلاقي، انساني يا ديني ذميواري عائد نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ اسين خدا جي خاص معشوق قوم آهيون ۽ اسان کي ٻڌو ليسن مليل هيو تہ اسين نہ فقط پنهنجي رزق جي وسيلن گهوڙن، گڏهن ۽ ڏاندن تي لاٽي چارج ڪريون پر تترن، ٻٽيرن، ڪڪڙن ۽ ڪتن جون ويڙهيون ڪرايون يا گليل، گز ڪمان، ڄار ۽ ڪوڙڪين ذريعي پکي ۽ جانور ڦاسايون ۽ ڦٽڪايون. بلڪ پنهنجي وندر ۽ شوق شڪار لاءِ ٻڙڇين ۽ بندوقن سان گگدامن جو قتل عام بہ ڪريون.

اسان جي واغظ ڪندڙ مذهبي نيڪدارن عام ماڻهن کي قبر جي عذابن، قيامت جي سختين ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان تہ سندن سمورو خون خشڪ ڪري ڇڏيو آهي. پر ڪين هي ٻڌائڻ هميشہ وسري پئي ويو آهي تہ الله جي رحمت ۽ بخشش جو سمورو دارومدار انسان جي پنهنجي اعمال ۽ هلت چلت تي آهي. تہ هو پاڻ ۾ين ساهه وارن تي ڪيترو رحم ڪري ٿو يا ٻين جون خطائون درگذر ڪري ٿو يا ٻي

زندگيءَ جو احترام ڪيترو ٿو رکي. جو انسان پنهنجي حياتي ۾ ڪنهن کي بہ ٽڪو نہ ٿو بخشي ۽ الله کان پنهنجي تمام زندگيءَ جي گناهن لاءِ بخشش جي اميد ٿو رکي، ظاهر آهي تہ سندس بخشش ڇا ٿيندي؟

اسين مسلمان اڪثر هن عظيم غلط فهمي جو شڪار آهيون تہ جانورن ۽ ساهہ وارن تي ترس کائڻ ۽ ڪين نہ ڏکوئڻ ۾ ڏرم ۽ جين ڌرم جا ڌرمي اصول آهن. حالانڪ ازروءِ اسلام، جيتري قدر جانورن تي ڪهل کائڻ ۽ ساڻن رحمدليءَ جو سلوڪ ڪرڻ لاءِ هدايت ڪيل آهي اوترو شايد ئي ڪنهن مذهب ۾ هجي. جانور تہ درڪنار پر فتح مڪہ وقت رحمت العالمين جن اعلان ڪيو تہ "مڪہ معظمہ رحمان الرحيم جي رحمت جو مرڪز آهي. هن هنڌ پکين ۽ جانورن جو شڪار ڪرڻ، وڻن کي وڍڻ ۽ ساوڪ کي ڪپڻ حرام ۽ گناهہ آهي." جڏهن حضرت عباس حضور جن جو ڌيان هڪ گاهہ "انضر" ڏانهن ڇڪايو جو مڪہ ۾ ٻاهہ ٻارڻ لاءِ ڪتب ايندو هيو. تہ فرمايائون تہ "خشڪ ۽ سڪل ٻوٽي کي فقط هٿ سان اکيڙيو وڃي." ان مان ظاهر آهي تہ جو مذهب سبز وڻ ۽ سائي گاهہ لاءِ ايترو احترام رکي ٿو اهو ساهہ وارن جي خون خرابي ۽ رتوڇاڻ کي ڪيئن روا رکندو؟ دوران حج ۾ تہ حاجين کي مٿي کنهڻ لاءِ بہ منع ٿيل آهي تہ مبادا ڪا جونءِ يا ليک جي هتيا ٿئي.

بي زبان ۽ گگدام جانورن جي پرگهور لهڻ، سندن پرادخت ڪرڻ ۽ ساڻن رحمدلي واري ورتاءُ ڪرڻ سبب لکين ماڻهن تي قدرت جون بيشمار نوازشون عطا ٿيون آهن اهڙن مثالن سان انساني تاريخ ڀرپور آهي. احسان جو بدلو احسان ضرور آهي. پر جڏهن احسان جو بدلو قدرت طرفان ادا ڪيو وڃي تہ پوءِ انعام ۽ اڪرام جو ڪو حساب ئي ڪونہ ٿو رهي. سبڪتگين کي فقط هرڻيءَ جي وڇڙيل ٻچڙيءَ جي واپسي تي پنهنجي ملڪ جو تخت عطا ڪيو ويو. بني اسرائيل جي هڪ فحاش عورت کي فقط هن سبب بخش الاهي نصيب ٿي جو هن هڪ پياسي ڪتي کي کوهہ کان پاڻي ڇڪي سندس اڃ اجهائي هئي. هن سلسلي ۾ سنڌ جي تواريخ جو هڪ واقعو قابل ذڪر آهي، جو نهايت عبرتناڪ آهي.

1967ع ڌاري مغربي پاڪستان جي ڊائريڪٽر "پريس ۽ پبليڪشن" جي حيثيث ۾ لاهور مقيم ٿيس. هڪ ڏينهن گورنر صاحب طرفان سرڪاري سڏ ٿيو تہ سنڌ جي تواريخ ۾ خسرو خان چرڪس متعلق جو حال احوال موجود آهي سو هٿ ڪري لاٽ صاحب جي خدمت حاضر ٿيان. واڳڙو ٿي ويس تہ آخر ماجرا ڇا آهي. پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ آمريڪا جي هڪ پبلشنگ ڪمپنيءَ طرفان گورنر صاحب کي هڪ خط موصول ٿيل هو جنهن ۾ سنڌ جي اڳوڻي گورنر خسرو خان متعلق هڪ واقعي جي تصديق لاءِ عرضداشت ڪيل هئي. جو هڪ ڪتاب "يقين ڪريو يا نہ" ۾(ڪ ع ظ ق ع ڪ

س ذ ل ذ س ڻ ذ) ۾ درج ٿيل هيو. ان ڪتاب ۾ دنيا جا عجيب و غريب واقعا ذڪر ڪيل هوا ۽ سنڌ متعلق جو واقعو بيان ڪيل هو اهو هن طرح آهي-

”هڪ دفعي سنڌ جو گورنر خسرو خان چرڪس عيد جو چنڊ ڏسڻ لاءِ شام ٽاڻي پنهنجي ڪوٺي جي ڏاڪڻ چڙهي رهيو هو ته پاريسڙي گهر ڏانهن سندس نظر پئجي ويئي جتي هڪ عورت غسل ڪري رهي هئي. هڪ غير محرم عورت جي اوگهڙ ڏسڻ، خسرو خان جهڙي متقي ۽ پرهيزگار انسان لاءِ، جو محض هن مقصد لاءِ سدائين ڪنڌ هيٺ ڪري گهمندو هيو ته ڪنهن عورت جي شڪل تي اک نه پوي، هڪ عجيب مسئلو هو. هڪدم هيٺ اچي پنهنجي اکين ۾ آڱريون وجهي پاڻ کي انڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. آخر گهر ڀاتين جي دانهن ڪوڪ ڪرڻ تي پاڻ تي ضبط ڪري علماءِ دين کي گهرائي ڪانئن شرعي فتويٰ وٺڻ جي لاءِ فيصلو ڪيائين. علمائن ڪائونس سوال پڇيا، هڪ هي ته هن ڄاڻي ٻجهي پاڙي واري گهر ڏانهن نظر ڪئي هئي يا نه؟ ٻيو هي ته نظر يا ڏسڻ جي مدت ڪيتري هئي؟ خسرو خان وراڻيو ته کيس اها به خبر ڪانه هئي ته سندس گهر لڳ ٻيو ڪو گهر به هيو يا نه. ۽ سندس نظر فقط اک ڇنڀ جي عرصي تائين محدود رهي هئي. هڪ سيڪنڊ واري اک جي گناه عيوض علمائن پنهنجو هي شرعي فيصلو صادر ڪيو ته خسرو خان تي سؤ سٺ نيڪي جا ڪم سرانجام ڏئي. ان بعد خسرو خان 360 عوامي ڀلائي ۽ بهبودگيءَ جا ڪم ڪيا جهڙوڪ کوه کوٽائڻ، رستا، پليون، مسافر خانه ۽ مسجدون ٺهرائڻ وغيره. جن ۾ گهٽيون عمارتون اڄ ڏينهن سوڌو قائم آهن جيئن ٺٽي واري دبگيري مسجد.

هن واقعي بيان ڪرڻ جو مضمون جي اصلي موضوع سان ڪو واسطو نه آهي. حالانڪ هڪ سنڌ جي حاڪم هئڻ جي حيثيت ۾ خسرو خان جو ڪردار اسان سنڌين لاءِ باعث جو فخر آهي. خاص طور تڏهن جڏهن اسين سنڌ جي حاڪمن جي اڪثريت سدائين اهڙن سائين جي سنوارين جي ڏسون ٿا جن جا افعال اعمال ڏسي ٻڌي ۽ پڙهي شرم کان گردن جُهڪي ٿي. جيئن ته راءِ جندرٿ، راءِ ڏاهر يا وري دلوراءِ وغيره.

خسرو خان چرڪس سان عجيب و غريب واقعو منسوب ڪيو وڃي ٿو ۽ جنهن جو ذڪر سنڌ جي تواريخ ۾ موجود آهي ۽ سنڌي تاريخ نويسن طرفان بيان ڪيو ويو آهي اهو هن طرح آهي:

”خسرو خان جي وصال ڪرڻ بعد ٺٽي جي هڪ بزرگ جنهن سندس زيارت ڪرڻ لاءِ وظيفو ڪيو هيو تنهن کي خواب ۾ خسرو خان جو ديدار ٿيو. خسرو خان کي نهايت نوراني شڪل شبيهه ۾ خوش خورم ڏسي برزگ ڪائونس سوال ڪيو ته اوهان تي قدرت جون بيشمار نوازشون ڪهڙي سبب عطا

ٿيون آهن؟ خسرو خان وراڻيو تہ ”مون جي بہ دنيا ۾ نيڪيءَ جا ڪم ڪيا انهن جو ڪو عيوضو مونکي ڪونہ مليو. ڇاڪاڻ تہ ماڻهن ۾ نيڪنامي ٿيڻ ڪري منهنجي سيني ڇڳن ڪمن کي منسوخ ڪيو ويو. جنهن ڪارڻ مون تي قدرت مهربان ٿي آهي. اهو هڪ معمولي واقعو آهي جنهن جو يقين ڪرڻ جهڙوئي نہ آهي. هڪ ڏينهن مون خط لکندي ڏٺو. تہ هڪ مک منهنجي قلم جي مس چهڻ لاءِ اچي ڪلڪ جي نوڪ تي ويٺي، مون قلم لکڻ بجاءِ هٿ کي روڪيو. جيئن پيل مک پنهنجي اڃ اجهائي وڃي. مک جي اڏامي وڃڻ بعد آءُ خط لکڻ ۾ مصروف ٿي ويس. هڪ مردار مک سان اکيچنپ جي پلائي جي ڪرڻ عيوض مون تي قدرت نہ فقط گناهن جي بخشش ڪئي آهي پر بي حساب ۽ اڻ ڳڻيا احسان پڻ ڪيا آهن.“

ٿي سگهي ٿو سنڌي تاريخ نويسن جي خسرو خان سان انتهائي عقيدت هئڻ ڪري، سندن اهڙي بيان کي خوش فهمي سمجهيو وڃي. ليڪن جيسن منهنجي عقل ۽ سمجهہ جو تعلق آهي تہ آءُ ان واقعي کي سورنهن آنا سچي حقيقت سمجهان ٿو. هي ايمان اٿم تہ رحمان کي پنهنجي رحمت لاءِ فقط بهانو گهرجي. هي بي ڳالهہ آهي تہ اسين اهڙي خسيس بهاني ڏيڻ کان بہ گوٿنات ڪندا ٿا رهون.

جي ايم سيد

اوهان ڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اندر ۾ ليئو پاتو آهي؟ جي نہ. تہ الله لڳ جهاتي پائي ڪجھ ڇتائي تہ ڏسو. پوءِ سانگي سان ٿي سهي. هڪ وار سنڌيءَ جي روح جو رني ڪوٽ تہ پسيو. اهڙي پر پانگ هنڌ تي ڏهڪائيندڙ ڏونگرن، ور وڪڙن پيچرن ۽ انڌيري غارن تي نگاه تہ ڏريو. ڇاٽو ٿا تہ پوءِ اهڙي سنسان ۽ ويران روح جي ڪيفيت ۽ ڪشش ڪهڙي هوندي؟ ظاهر آهي تہ نااميدي ۽ نراسائي واري. پوءِ اهڙن مايوس ۽ اداس اهڃاڻن هوندي، سنڌيءَ کي جياپي جي ڪهڙي خوشي هوندي؟ جي اندر جو روپ اهڙو اپاٽڪو آهي تہ ٻاهر جو ٻهروپ ڪهڙو ٿيندو؟ جڏهن هانديءَ ۾ ٿي ڪاريءَ وارا ڪک آهن تہ پاٽ ۾ ڇا پوندو؟ اهڙي اڻ هوند ڪارڻ تہ هر سنڌي پاڻ کي گهلي ٿي هليو. جيئن ٻيل گاڏيءَ کي ڏاندن ٿي ڇڪيو. هن هر ڪم ڪار کي ائين اڌ گابرو ۽ بي دليو ڇڪي تاڻي پورو ٿي ڪيائين. پائڻ تہ بيگر، وانگار يا قرض ۾ ٿي وهيو. جيئن ڏٻو ڏاند گهاٽي ۾.

صدين جي غلاميءَ واري ڳٽ سندس ڳچي جي ڳاتهڙين کي تڙڪائي وڌو هيو. ائين بہ نہ هيو تہ هو ڪو ڳڻن کا خالي هو. بلڪل نہ. منجهنس شرافت، مهمان نوازيءَ، حياءُ ۽ چڱ مڙسي جا سپ انگ موجود هوا. پر هو اوچي ڳاٽ هلڻ کان لاچار هيو. هن پلڪ پهر گوڏو ڪوڙي وهڻ لاءِ ڪامبو ٿي ٻڌو. هن جي سوچ سُبتي هئي يا ابتي، پر سڌي رخ ۾ هرگز نہ هئي. هو هر قانون جو جاني دشمن هيو. دل جو دل ۾ هن قانون کي پاڻ تي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. هن واهڻ ۽ واند ۾ ان سبب رهڻ پسند ٿي ڪيو. ڇاڪاڻ تہ ڳوٺن ۾ گورنمينٽ ڪانہ هئي يا گهٽ هئي. هن حڪومت جي هر قدم کي رستي روڪ ٿي ڀانيو. ان ڪري هن هر پيهر ٽپي پار ڪرڻ ٿي چاهيو. ان ڪارڻ هو سفارش ۽ چٽي ونڻ جو ڪوڏيو هيو. پراوا تہ نهيو پر هن پنهنجن کي بہ نہ سنو. ٿي سگهي ٿو تہ هو دين مذهب کي بہ انساني سياءُ تي بندش ڇاڻندو هجي. وڏي ڳالھ تہ هن گهٽو ٿي ڳالهايو. اهو بہ وڏي واڪي ۽ ٻوڪڙ ڪري. سندس سموري گفتگو شڪايت هئي. ڄڻ وٽس ڪو ٻيو پيغام ۽ نينهن نياپو هيوئي ڪونہ! الله اڪبر.

اهڙي هيٺي حال، روئندي رڙنديءَ سنڌيءَ کي صديون گذري ويون. ڪي انڌا اونڌا ويڄ وچ ۾ آيا ضرور. پر سندن ڦڪين فرق نہ ڪيو. آخر الله جي ذات کي رحم آيو. هڪ اهڙو انسان آيو. جنهن جهاتي پائي دل جي ڌڙڪڻ ڏسي کين ڏس ڏنائين. چيائين تہ اوهان جي گهر جي ماني ڀهريون پنهنجن پاتين لاءِ. باقي سپ قربان جڳ تان. اول سڪر سڻائي سنڌ ۾ ٿئي. پوءِ عالم پلي آباد ٿئي. سخاوت جيان.

قوميت گهر ڪان شروع ٿيڻ گهرجي. دوا ڪان پوءِ دعا گڏ آٽٽ پڻ ڏنائين. ”تہ ماندي نہ ٿي مارئي تنهنجو الله ٻيي آهي، سون ورهين جا ڏکڙا هڪ لحظي ۾ لاهي“ پٺائي گهوٽ جي دعا قبول پئي. سڪر سٽائي ٿيو ۽ صدين جو ساٺو مس مس سامت ۾ آيو. وري جڏهن سيد اک پوٽي تہ سنڌي انڌي ۽ جنڊ جيان اهوئي آڪيڙن وچ ۾. اڃا سوڏو اتي ئي آهن جتي سيد ڇڏيون. پر هاڻ سهارو برابر ساڻ آهي. جڏهن بہ ڪنهن ٻيڪڙ ۾ اچي ستا سور تا جاڳن تہ الوميان ڪري لطيف کي تا ڳايون ۽ ٻاڏايون، تہ ڪجهہ مڙوئي غم غلط ٿيو وڃي. وري نئين سنئين ٿي ”سسئي ۽ سور پيا پٽيون پاڻ ۾.“

پلاري پٺائي وئي، وري ورهين جا ورهيہ اهڙو وريام ڪونہ آيو جو اچي اسان اپاڳن جي اپل ٿئي. دلاسو دلداري ڏئي ۽ ڪا دستگيري ڪري. اسان بہ وسؤن ڪين گهٽايو. گهٽا ٻانڌا ٻڌاسون. پير فقير پيٺياسون، سڳا ڌاڳا ڪياسون، پر ڪو ٻانهن ٻيلي نہ ٿيو. لانڙيا گانڙيا گهٽيئي آيا. پر ڪنهن ٻوٿو نہ ٻاريو. مون تہ پنهنجي سانپر ۾ سپ سڏڙيا ڏنا. سواءِ هڪ جي. جنهن کي ساٿيہ جي ساڃهہ بہ هئي ۽ سڪ بہ سبيل هئي. آهي بہ سيد. جي ايم سيد. جنهن کي جڳ ڇوي جئيم سيد. ڏسجي ائين پيو تہ سنڌ ازل کان سيدن پناري پيل آهي. هندڪار ۾ بہ سنڌ برهمڻ ۽ ٻانيڻ حوالي هئي. جي ان زماني جا ”شاهہ“ هوا. اسان لاءِ تہ ڪيئن ڪاڏو ۽ ڪينئرو سيد بہ اکين تي. يار جو پار جو آهي. اڳين جهان جو توشو تہ هونئن بہ آهي سچي سيد سان ٻوليل. پر جي هتي بہ سيد ساٿي ٿئي تہ اسان کي ڪهڙو پئو پولو. جنهن جي ڇيچ سيد هٿ ۾ تنهن کي لهر نہ لوڏو- انشاءَالله.

سائين پنهنجي ساٿيہ سان اهي پرت جا پيچ وڌا جي سسئي جا ڪيچ سان هوا. سيد سنڌ جي سرزمين کي پنهنجي سجده گاهہ بڻايو. جڏهن ڪنهن اوپري يا اوڦتو ماڻهوءَ ان عبادتگاهہ ۾ پير ٿي پاتو تہ سندس اکين رت ٿي ڇڏيو. ظاهر آهي تہ ڪوبہ پوڄاري پنهنجي مندر ۾ ڪنهن غير جي قدم کي ڪيئن برداشت ڪندو. سائين تہ هن مڙهيءَ جو مهنت هيو. اهوئي سبب هيو جو اڄ ڪلهہ وارو لڏي پلاٽي آيل آدم تہ پنهنجي جاءِ، پر صديون اڳ جي ڏاريا سيد جو اڳڻ اورانگهي آيا هوا، تن کي بہ لتيرو ۽ ڦورو سڏي، دل جي خار ماري، پنهنجو اندر ٿي ٺاريائين. ان ڏس ۾ سن جو سائين ڪنهن بہ بني بشر کي بخشڻ يا سندن اڳين اڳراين کي درگذر ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ آهي.

سيد جي ملڪ ۽ ماڻهن سان جا محبت هئي اها ان کان دمڙي بہ گهٽ نہ آهي جا مارئيءَ کي ملير ۽ ماروئڙن سان هئي. جي وس پڄيس تہ جيڪر سنڌ جي مٽيءَ کي خاڪ شفا ۽ سنڌوءَ جي لڙاٽيل پاڻيءَ کي ”آب زم زم“ اچان بہ آب حيات جي درجي تي رسائي. اهڙي فيصلي کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ملان قاضيءَ جي فتوا جي لوڙ ئي نہ آهي. هو سواءِ پنهنجي ضمير جي ڪنهن ٻئي کي ٻڌڻ

لاءِ تيار ٿي نہ آهي. هن ڳالهہ جي ساک سندس دشمن بہ ڏيندا تہ سندس اندر آئيني جيان اوجل ۽ شفاف آهي. هاڻ تہ سندس جيءُ جسم ۽ جان سنڌ سان ايتري حد تائين وحدت الوجود ٿي ويل آهي. جو اڄ جيڪر "جي, ايم سيد" کي "جيئيم سنڌ" وجي تہ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

ڪي چون ٿا تہ سيد اهو ڪجهہ نہ آهي جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مون کي تہ هڪ سنڌي سليمي ۽ مومن ماڻهو ٿو ڏسجي. پر شايد ڪنهن تيڏي کي ٽرنگو يا انڊلٽ جيان سٽرنگو ٿو پسڻ ۾ اچي. ڪهڙي خبر سندن اهو انومان صحيح هجي. انهن ستن انڌن جيان جي هاٿي ڏسڻ لاءِ هندستان ويل هوا. پوءِ ڪنهن پڇ کي هٿ لائي چيو تہ نوڙي آهي, تہ ڪنهن سونڊ کي ڇهي چيو تہ نانگ. جيترا منهن اوتريون ڳالهيون. سيد جو اصلي روپ ۽ رخ هڪ ئي آهي جا سنڌ جي صحيح تواريخ آهي. جنهن کي سنڌين ساه سان سوگهو پٽي سانديو آهي. ٻيو آهي سرخ رخ. جو سرڪاري دفتر داخل آهي. جو فدوين جي اونڌي سوچ جي نپور آهي. جنهن کي سرڪاري زبان ۾ چون هسٽري شيٽ. ٽيون رخ اٿس شطرنج وارو شہ رخ. جنهن کي پسي هئبت کان پاڙيسرين جو پگهر ٽمندو رهي ٿو. پر پاڻ جوئي آهي سوئي آهي. سيد پلجي بہ نہ ڪڏهن پاڻ کي پڏايو آهي ۽ نہ ڪڏهن پاڻ کي سير يا سوا سير سڏايو آهي.

پاڪستان کان اڳ واري سيد جي سياست تہ هئي ٻاراٽي کيڏ. جهڙي "هاسيل ڦوسيل" واري کينهونءَ راند. سمورو وقت ڏاه ڏاه پيئي پوندي هيس. بيلچو ۽ ٽيڪم سدائين ڪلهي تي تيار, جا وزرات ٺهي جڻ غزنوي سومنات ڏنو. راتو رات ڍاهي پٽ ڪندس جيئن سندس نالي ياٽي خٽبر واري ڪوٽ جو حشر ڪيو هو. اهو سندس زمانو هو اراڏائيءَ وارو. نہ ڏسندو هو پنهنجو يا پرايو. ڪرٽ ڪٽي ڪيڏ ڪاهي پوندو هيو. پنهنجي تہ ڪا وزرات ناهيائين ڪانہ. آخر تہ سيد هو. اهو بہ تخت ۽ تختہ وارو. ڪو اوڏ ٿوروئي هو جو وينو پڳل پٽيون سنواري!

انهن ڏينهن ۾ سائينءَ سياسي ليٽ ڪبوتر کيڏندي خاصيتون گولاٽيون ڏنيون, جي اڳتي هلي سنڌ کي مهانگيون پڻ هيون. سياست جي شروعات ڪانگريس سان ڪيائين. پوءِ هندو مسلمان سک عيسائي سڀ ڀائي ڀائي, ڪير نہ رهيو غير بابا. وري الاجي ڪهڙو ريڇڪ پيس. ٽڪاءُ ڏيئي مسلم ليگ ۾ آيو. پوءِ تہ سيد جو مذهبي تعصب ملن کان بہ ليڪو لنگهي ويو. هندو مسلم نفاق جو ٻج برابر مهاسيائن ڇٽيو. پر سلو سائو خير سان سائينءَ ڪيو. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ هندن جي هنبوشيءَ تہ تڏهن چوٽ چڙهيل هئي. پوءِ سنڌ جي سنگهابندي لاءِ اسيمبلي ۾ آڇ ڪئي ويئي. جڏهن پاڪستان جي جڄ لائون لهڻ لاءِ ڪراچيءَ اچي پهتي. گهڙو پڳو منڌ مٽي ۽ وسيلا ويا. ڪراچي سنڌ کان ڇڳي. مرحوم

کهرو جيل ۾ واڙيو ويو. تڏهن سيد کي اچي لچ پچ تي ته مارا! هي ڇا ٿي ويو. پر پوءِ پڇتائڻ اجايو هيو. سندس هٿ جي وڍي هئي يا لکئي جون ڳالهيون؟ اها خبر الله کي.

سائينءَ کي الله پنهنجي گنج کان سڀ ڪجهه ڏنو. سچائي، ايمانداري ۽ درياه دلي. پر جڏهن عقل ۽ عشق تي ورهايو ويو ته شرط هيءُ هيو ته سائين کي جو وٽي سو کٽي. پر ڪو به هڪ وڪر. ڇا لاءِ ته ينيوران به ٿوڪ ڪنهن نه نيا پاڻ سين. سائين سنڌ جي سڪ کٽي ڇمي اکين تي رکي. عشق عقل جو جهيڙو ته ازل کان هلندو اچي. پوءِ عقل سائين جو دشمن ٿي بيٺو ۽ اڄ ڏينهن سوڌو ساڻس ساٺ نه ڏنائين. وري سائين سنيريو ته اجهو انقلاب ٿو آڻيان. اڙي سائين منهنجا- لولو ويچارو ڪئي هلندو حج تي. ڪانوَ ڪي مري ته نه ويا آهن. تو وٽ آهي فقط عشق. اهو به نپٽ انڌو، نه جيجل موڙي، نه رت ڏيڻ وارا مجنونءَ. پوءِ قصو ڪيئن هلندو؟ انقلاب ڪو وچڙندڙ بيماري ته نه هئي جو توکي ٿيڻ سان سيني کي وڪوڙي ويندي. جن دنيا ۾ انقلاب آندا آهن ۽ پاپڙ پيليا آهن تن جي تواريخ ته پڙهو. سائين هڏ گڏ ينجائي وجهندين. ڪو پاڻي پيارڻ وارو به ڪونه ملندو. هتي اوهان وٽ آهي ڇا؟ اوهان پاڻ، هڪ اڌ خليفو باقي ڇوڪرا! سائين ڪجهه صبر ڪر. هر گل جي ٽڙڻ لاءِ مند موسم ٿيندي آهي. انقلاب تڏهن تاڏيون ڪندو ايندو جڏهن ”برڻ باڪاس“ هاري ۽ ڪمي ڪاسبي بوتلن کان ٻاهر نڪرندا.

اسان جي وڏي ۾ وڏي وڏ هي آهي جو نه تواريخ ٿا پڙهون ۽ نه وري اوڙي پاڙي کان پرپرو ڏسون وائسون ٿا. ته ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. اسين پاڇن پنيان ڦڙندا ٿا رهون. وري اسان وارا اڪابر اسان کان وڏيڪ اکين سڄا. ڪو ٿو چوي ته انڌي واري لٺ ڦيرايون ته پاٺهي مومل ملي ويندي. اهي آهن وات جا چسڪا. هڪ ته وينا آهيون چٽ پڌر تي. نه پچڻ جي پيٽي نه متو لڪائڻ لاءِ اجهو. گوريلا ٿي وٽن تي ويهي رهون؟ يا وري پنهنجو گهر ساڙي حقا ويهي ڇڪيون؟ ڪي وري انهيءَ تاڪ ۾ وينا آهن ته ڪٿان نه ڪٿان آرياٽي ايندو پوءِ اچي اسان کي سيج تي ويهاريندو. اها ڳڻ ته هر سدا سهاڳڻ کي هوندي آهي. ٻُچيءَ کي قبر تائين آسرو. ڪي وري گرهوڙي واري اڳڪٿيءَ جي انتظار ۾ وينا آهن. ته ”نيرا گهوڙا ڏبر اتر کان ايندا. تينهان پوءِ ٿيندا طبل تاجاٽين جا.“ فرض ڪريو ته ائين به ٿئي. ته ڪو نيري گهوڙي سوار ٿي اسان کي ٻيلهه وهارڻ جي لاءِ به کٽي اچي. پر ان لاءِ ڪهڙي گارنٽي آهي ته هو اسان جي ڳچيءَ کان هاٺوڪي پاڃاري ڪڍي ٻي ڪا سرڪڻ ڦاهي نه وجهندو؟

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اڄ جا ساٺيهه ۾ سڄاڳي آهي. جا ديس جي ماٺهن ۾ مامتا اپري آهي. ان جو سمورو سهرو سيد جي سر تي آهي. جڏهن سنڌ کي ون يونٽ جو ٿوڙهو وجهي، ڪيس ڇوڪنيو جڪڙي مورڳو سندس مڙهه تي روليو ويو. تڏهن پنهنجن پراون ”انا الله“ پڙهي اسان کي. عذر خواهي ڏني

هئي. پر سيد اڪيلو انسان هيو جنهن الله ۾ نہ لاٿي آس نہ اميد. قتيل شير جيان ”آدم بون ۽“ ڪندو رهيو. مر ويسون پر سنڌ نہ ڏيسون اڳ الاجي ڪنهن چيو هو. پر مون پهريون دفعو سائينءَ جي مک کان ٻڌو. آخر جڏهن اهو ڳٽ ڳچيءَ کان نڪتو تڏهن وڃي مس سيد سامت آيو.

سنڌ ۾ قوميت جو تصور آڻڻ پنهنجي سر هڪ تڪر تاڪٽو هيو جو اڪيلي سر سيد سِرَ ڪيو. چاڪاڻ تہ سنڌ ۾ هئا ئي سڀ قبيلا آباد. جي پيڙهين کان پاڻ ۾ هئا چانديہ مگسي. يا وري هيون ذاتيون. ڪي سيد ڪي پٺاڻ ڪي بروچ. سڀ رئيس. هاڻ قوميت جي ڪچڙي پچي تہ ڪيئن؟ پر ڪچي يا ڦڪي سيد اها پچائي ڏيکاري. اهو سيد جو وڏو معجزو آهي. پوءِ ڪير مڃي يا نہ مڃي. ڳالهہ حق جي ڪبي.

سيد سونهاري سنڌوءَ ڪناري، سن جي وَنَسَوَ ۾، 1904ع ڌاري جنم ورتو. سندس زندگيءَ جي بسم الله هڪ معتبر ۽ وڏ گهراڻي ۾ ٿي. ننڍپڻ توڙي جواني خاصي خوشحاليءَ ۾ گذريس. حسب نسب ۽ شڪل شبيہ تہ ڪيس آبائي ورثي ۾ حاصل ٿي. اهڙي سرمايہ کي علم ۽ اخلاق جي زيور سان پاڻ سينگاريائين. وري ڀاڳ بخت بہ ساڻس سدائين ساٿ ٿي ڏنو ان خوش بختيءَ سندس ڪجهہ عادتن کي ڦٽائي ڇڏيو. سيد جو ستارو اڪثر ان بلنديءَ تي قائم دائم رهيو. پر جيئن چوٽي آهي تہ ”ڀڳي سان ئي ڀير جيسين رتو راس ٿئي.“ تنهن سليقي ۽ سکيا کان ئي نراس رهجي ويو. جڏهن سانگي سان ڪنهن سياسي ڪيڏ جو نتيجو سندس مرضي جي ابتڙ ٿي نڪتو تہ سيد هوش بجاءِ جوش ۾ ٿي آيو. چاڪاڻ تہ سندس دل دماغ ۽ وجود ڪنهن بہ غلطي يا هار مڃڻ جا عادي هئا ئي ڪونہ. ان ڪري سيد پنهنجي اٽل اراده تي اڏول بيٺو رهيو. ان ڪري نہ تہ ڪو سيد سدائين ۽ هرويرو سچ تي رهيو. پر فقط هن لاءِ تہ ضد سائين جي سوچ ۽ سمجهہ ۾ سمائجي سندس فطرت ٿي چڪو هو.

جيئيم جي هوڏ سنڌ کي ڏاڍي ڏکي پئي جو هڪ لازمي امر هيو. چاڪاڻ تہ سنڌ ۽ سيد ٻئي الڳ وستو نہ پر ساڳي وٿ هوا. جيئن حضرت سليمان جي زماني ۾ ديون ۽ پرين جو ساهہ پکين ۾ سمايل هوندو هو. تيئن سنڌ جي قسمت بہ سيد جي نصيب ۾ شامل هئي. جڏهن بہ سيد کي لوڏو ٿي آيو تہ سڄي سنڌ ٿرٿلي ۾ ٿي آئي. جنهن دم کان وٺي سيد تي سور سختيون مڙهيون ويون تہ ويرم کان اڄ سوڌو سنڌ جو سَنڌ سَنڌ نسوري ناحق ۽ آزار ۾ پئي رهيو آهي. سيد کي باندي ۽ نظربند ٿئي ٻاويهہ سال گذريا آهن. اها ساڳي مدت اسلام جي تواريخ ۾ فقط هڪ امام قيد ۾ ڪاٽي. اهو هيو امام علي نقي. ڪيس امام عسڪري بہ چوندا هوا. ڇا لاءِ تہ ٻاويهہ سال ملٽري ۾ قيد ڪاٽيو هوائين.

سنڌ جي حاڪم همير سومره جڏهن ڏٺو تہ راڻو مهريءَ چڙهي، هر رات ڪاڪ تي پهتو مومل ماڻڻ. تہ ڏاچيءَ کي گوڏن ۾ ميخون هڻائي وڏائينس ڏڪ ۾. اسان تہ ٻڌو هيو عورتن لاءِ، تہ کين عقل ٿيندو آهي کڙين ۾. پر حاڪمن کي تہ شايد عقل کڙين بجاءِ چاڪڙين ۾ دپازٽ ٿيل هو. همير کي اها خبر ئي نہ هئي تہ ڏاچيءَ جا هاڻ توڏا بہ ساماڻا هوا. جي ڏاچيءَ ڏھ تي هنيا تہ توڏن تيرنهن! پوءِ ڏاجي کي ڏڪ ۾ وجهڻ ۾ فائدو؟ سائينءَ کو اڪيلو ٿوروئي هو. هاڻ تہ ملڪ ئي منصور هيو. پوءِ ڪهي ڪهندا ڪيترا؟ ان کان سواءِ سياسي مونجهاري کي جيل جي دڙڪن سان نبيرڻ هڪ نئين انوکي ڳالھ هئي جا افسوسناڪ ۽ شرمناڪ هئي. جنهن حقيقت سان عقل ۽ سمجھ کان وڌيڪ ڏاڍي جي لٺ جو واسطو هيو.

جيئيم سيد، جيل ۾ يا نظربندي واري وقت ۾، ويٺي کان ورتڻ پلي ڇاٽي، قلم هٿ ۾ کنيو. آخر هڪ پڙهيل ڳڙهيل انسان باندي ٿيڻ بعد ڪتاب نہ لکندو، تہ اڳٽ ٿوروئي ويهي اٽندو. هيل سوڏو درجن بہ ڪتاب رهريا اٿائين. پر ڪهاڻي اجان ختم نہ ٿي آهي. ڪتاب لکڻ سائينءَ لاءِ سندس نظربندي جيان هڪ مجبوري آهي. منهنجو هي ايمان آهي تہ سائين سنڌ جو سچو عاشق آهي ۽ بس. عشق جو نہ عقل سان ڪو وهنوار آهي ۽ نہ عشق شرا سان شامل آهي. سيد جي ذات، عشق ۽ بزرگي، عزت ۽ حرمت جي قابل آهن. ان ڪري سائين جي لکٽين تي ٽيڪا ٽپٽي ڪرڻ بي ادبي ۽ گستاخي ٿيندي. اسان جا سنڌي ڳوناڻا سادا سودا ۽ کير پياڪ ٻارن جيان معصوم آهن. هنن لاءِ دين ايمان هڪ تسڪين يا آٿٽ آهن. جيئن ٻار لاءِ رانديڪو يا انڌي لاءِ لٺ. پوءِ ٻارن کان کيڏاڻا ۽ انڌن کان لنيون ڦرڻ ڏارو نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي؟ جي اوهان ڪانئن اهي سهارا ڦر ڪرڻ ضروري سمجهو ٿا تہ گهٽ ۾ گهٽ ايترو تہ ڏسو تہ وٽن باقي بچي ڇا ٿو؟ پر سيد، اهو تہ ٻڌاءِ. پاڻ ۾ وينا آهيون. پاڻ نمازون بہ برابر پڙهين ۽ عمرا بہ ڪرين. باقي ٻين کي وينو ڪهڙا ڏس ٿو ڏين؟

سيد جي صبر کي هر حڪومت پئي آزمايو آهي. پورا ٻاويھ سال اها آزمائش جاري رهي آهي. جي اجان بہ ڪو کيس آزمائڻ ٿو چاهي تہ هو گوءِ ۽ هو ميدان. اسان وٽ پهاڪو آهي تہ "آزمائي کي آزمائي ڏوڙ منهن ۾ پائي." سيد خير سان اجان نوجوان آهي. انهتر سال عمر اجان مس ٿي اٿس. پر جي کيس سو سال ٻيا بہ قيد ۾ رکندا تہ منجهنس ڪو فرق ڦير نہ ايندو. جيئيم سيد پاڻ تہ اندر ٻاهر آهي هڪجهڙو پر "سيد" جي اکر اکر کي بہ الٽو ڪندا تڏهن بہ وجي "ديس" ٿيندو. پوءِ پهاڙ سان مٿو هڻڻ ۾ فائدو؟

هاڻ ته زندگي جي سانجهي اچي سمڙي آهي. اچو ته سڀ گڏجي سائين کي سلام ڪريون. پنهنجي شڪرگذاري جو ثبوت ڏيون. متان سيد ڪو ڏوراپو نه ڏئي يا ائين سمجهي ته جن لاءِ سور سٺم سي نه ساٿي ٿيا نه سيڻ. ان سان گڏ دعا لاءِ به هٿ کڻون. قبلي رو ٿي. اوپر ڏانهن نه. متان ڪو سمجهي ته اسان چڙهندي سج جي پوڄا ٿي ڪئي. الله جي سرڪار ته آهي ڏاڍي. اسانجي اتي هلندي پڄندي ۽ پهچ به گهٽ آهي. ان ڪري دعا گهرون "مهابي رسول پاڪ" جي، ته سائين کي صحت ڏئي ۽ وڏي عمر ڏئي ته جيئيم سدا رهي. آمين.

سخي ڇام صادق

”سخا“ پائرن لاءِ پيار محبت يا پاڇيءَ واري پريت نباهڻ جو نالو آهي. هي غلط آهي جيئن عام طور سمجهيو ويندو آهي تہ ڪنهن محتاج کي چار پئسا ڏيڻ يا مهمان کي ماني کارائڻ کو سخا آهي. ”دان پنج ۽ خيرات.“ سخاوت جا اهڃاڻ ضرور آهن پر سخانہ آهن. سخي تہ اهو بہ ماڻهو ٿي سگهي ٿو جنهن وٽ ڪنهن کي ڏيڻ لاءِ ڪجهہ هجي ئي ڪونہ. سخا, انساني روح واري اڪير ۽ الفت آهي جنهن ميل ميلاپ ۾ ڪيس سموري انسان ذات هڪ ڪٽنب جي ڏک ڏئي ٿي. هونئن بہ سخا نہ فقط هر قسم جي بندش يا پابندي, ذاتي مطلب ۽ مقصد کان آجي آهي, پر سندس ڪنهن بني بشر جي ڪنهن رنگ روپ, ذات پات ۽ دين ڌرم سان لڳ لاڳاپو آهي ئي ڪونہ. سخا جو مول مقصد آهي ماڻهوءَ جي اهنج ايذاءُ ۽ محتاجي کي دفع ڪرڻ ۽ انساني خوشيءَ ۾ اضافہ ڪرڻ. خدا جي جهان ۾ سخي سهسين, پرمون پنهنجي سانپر ۾ هڪڙو ڏٺو. اهو بہ نناپڻ ۾. پائي پڳت ڪنور. جنهن وٽ پنهنجي روڪڙ تہ ٽڪو بہ ڪانہ هئي, البت ناٽو سندس ڪڍ گهمندو رهندو هو. جڏهن سندس هٿ ايندو هيو تہ انکي ونڊي ورهائي وري سڪٽين هٿين واپس ورندو هيو. جي سائل وڏي رقم لاءِ وات وڏس تہ پوءِ پڳت هلندي جهولي جهليندو ۽ پني بہ سندس پورت ڪندو. وڏي ڳالهہ تہ دان جو ڏن انهن هٿان ئي ڏياريندو هيو جئن ڏيندڙ بہ ڏيڻ جي خوشي ۾ شامل ٿئي, جا وٺندڙ کي وٺڻ ۾حاصل ٿيندي هئي. باقي پاٽڪي مليل موڙي ورهائيندي هي هوڪو ڏيندو هيو تہ ”پائي پڳوان ڏياريا آهن اوهان لاءِ, وٺو پنهنجي پونجي تہ آءُ واچ وارو پرائي امانت کان آجو ٿيان.“ سندس وجود سراپا سخا ڏٺم. وٽس راڳ جي وسيلي دولت جام هئي. اها سنگيت جي سخا ڪندي بہ خوشي ۾ نچندو رهندو. هي پهريون واٽيوڏٺم جنهن وٽ نہ ليکو هيو نہ وچوڙ واري واٽڪي وهي ۽ نہ جنهن جي انگرکي کي کو ڪيسو ئي هيو. واهہ واٽيا تنهنجو وٽج واپارا جنت جا سوداگر ”ڏهہ دنيا ستر آخرت“ واري ليکي ۾ ئي محو رهيا. مهتو پڇاڙيءَ ۾ پنهنجو خالي مٿو بہ ڪٽائي بوڇڻ ڇندي رمندو رهيو. لهٽي وارا وينا رهيا, ساعت وارو گوءِ کٽي هليو ويو. سبحان الله!

ڪنور کان پوءِ ڪيئي سال ڪنهن سخيءَ جي ڏسڻ لاءِ دل سڪندي ۽ سُرڪندي رهي. نہ سوالي هيم ۽ نہ سئن هٽڻ جو ارادو هيم. البت پڏو هيم تہ جي الله جو اولڙو پسڻو اٿيئي تہ ڪنهن سخيءَ اوڏڙو ٿي ڏس. ڇو تہ سخا ۾ الله جون اڪثر وصفون سمايل هيون. سڏڙيا سخي تہ سوين هئا تہ ڪي هٿ جا ڇوٽ. ڪي ڇورن جو ڇپر هئا ۽ ڪي بيڪسن جا پرجهلو. ڪي وري مانيءَ جا ملهہ هئا تہ ڪن فقط

مئن جي نيت خيرات تي ڪئي. سخا سان ماڻهن ۽ ڪسوٽين جو واسطو ڪهڙو؟ انڌي منڊي جي مدد لاءِ هر هڪ ٿي هٿ ڊگهيريو پر ڏنڊي مشٽنڊي تي مون ڪنهن کي ڪمل ڪائيندي نہ ڏٺو. لچ ۽ اشراف ۾ اخلاقي سنڌو تہ برابر هيو. پر جيئڻ جو حق تہ هر هڪ کي هڪجهڙو حاصل هيو. سخاوت لاءِ ڪنهن جو هرويرو لولو لنگڙو هئڻ ڪو شرط ٿورو ئي هيو؟ اکيون ٻوٽي سخا ڪندي مون ڪنور کان پوءِ ڪنهن کي ڏٺو تہ اهو هيو هڪ سنڌ جو وڏيرو. ڄام صادق علي. هيو بہ عيبدار ۽ گنگهار. تو ۽ مون جهڙو. پر تفاوت رڳو اهو تہ اسين طالبو ۽ گهرجائو ۽ هو سخي. جو زمين آسمان جي وڇوٽيءَ کان بہ وڏو فرق هيو.

الله واري سخا تہ آهي بي مثال ۽ لازوال. اڻ کٽ ۽ بي انت. هو اڪيلو انداتا آهي جو بنان پڇڻ جي ڏئي ۽ جي ڪائونس نہ گهر تہ ڏمرجي. وري مزو اهو جو ڏمرجي تڏهن بہ ڏئي. ان ڪري ماڻهن جي پرچاءَ کان تہ الله جي ڏمر ڀلي. ڪنور تہ ويچارو هيو منگتو فقير. سندس سخا هئي جهولي جهلي پنڻ ۽ جو ڪجهہ وٽس هيو سو سر سوڌو ڏيڻ تائين. پر ڄام جي سخا بہ سڀ اصولي ليڪا لنگهيل هئي. نہ فقط اهو ڪجهہ قربان ڪندو جو پاڻ وٽ هيس پر جنهن جي گريبان تي هٿ ڦهيس تہ اهي بہ کيسا خالي ڪري ٻين جي گهرج پوري ڪندو. پنهنجي زمين تہ هيس ٻارهوئي گروي. پنجن سالن جو فصل اڳواٽ وڪاڻل. پڇاڙيءَ ٻئنڪن جا ڪنڊا ڪٽي بہ ٻين جي ڪوٺ پريندو. پر ڪنهن کي نراس ڪري نہ موٽائيندو. جڏهن وزير ٿئي وس وارو ٿيو تہ پوءِ آئي وئي لاءِ ونَسوَ ٿيندي رهي. هر غريب غربي کان ويندي چورن ڦورن ۽ وڏيرن تائين سڀ لاءِ ديڳ چڙهيل هئي. پلاٽن جي بارش ٿيندي رهي. جنهن چيو قرض لاهڻو هيو تہ ان کي چار سؤ گز. جنهن کي نياڻي اٿارڻي هئي تہ هڪ هزار وال. جنهن فرياد ڪئي تہ رن زال آهيان تہ پوءِ بہ هزار گز زمين الاٽ. پنهنجي ان دور ۾ حالت اها هيس جو مون ڪيئي ڀيرا مارڪي کي انهي اوسيئڙيءَ ۾ ڏٺو تہ ڪو يار اچي تہ چار پئسا اڌارا وٺي رات جي ماني ٻاهران گهرائي کائي!

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ ڄام جي عام ڄام ۽ انڌاڌند سخا ۾ ڪيئي لوڀي ۽ لالچي بہ لڪاپٽي ٿئي ويا. ڪن ڪالونيون وڪڻي ڪروڙ ڪمايا. پر ڪي اهڙا بہ هزارين مسڪين هئا جي اٽاٽ ۽ اٿوند کان آجا ٿيا. سنڌ جي شهرن ۾ جايون راتو رات ائين ايرڻ ۽ اسرڻ لڳيون ڄڻ شاهجهاني اڏاوت وارو دور وري واپس آيل هيو. وقت جي حاڪم شڪايت ڪيس تہ "ڄام سرڪاري زمين ڀُڳڙن مٽ تي ڀيو ورهائين؟" چي ڇا جي سرڪاري زمين؟ زمين الله جي ! اصل الاٽ ٿيل آهي آدم ۽ سندس اولاد لاءِ. هر انسان کي ڌرتيءَ تي مٿو لڪائڻ لاءِ اجهو تہ گهرجي. سرڪار جو وس پڄي تہ جيڪر سج چنڊ جي روشنيءَ تي بہ ڍل وجهي اوڳڙ ڪري. مون نہ پنهنجي لاءِ ڪو گهر ناهيو ۽ نہ ڪو پنهنجن جا ٿوپ پريان. شهر وڌندا ۽ وسندا ۽ ماڻهو آباد ٿيندا." ۽ ٿيو بہ ائين. صوبي جا سيئي شهر سندس دور ۾ وڌيا. ڪراچيءَ کي تہ چار

چنڊ لڳي ويا. هئي ته اصلي مهاڻن جاتي. نپائي واڍين، سامائي پارسين ۽ انگريزن جي اوٽ ۾. واڍين وئي ڏتڙجي مهاجرن پناري پيئي، پوءِ به سرڪار نه سنواري. اها ته لڏي وڃي اسلام آباد سکي ٿي. پلو ٿئي سمگلرن جو جن کيس ڏاج ڏيوڻ ڏيئي سندس متي تي هٿ رکيو. پر کيس سچي سونهن بخشي سخي ڄام صادق عليءَ! جنهن صدقي هاڻ گهونگهٽ کولي پيئي مور جيان ٽلي. هي برابر آهي ته ڄام کو پنهنجي هڙان سخا نه ڪئي. پر ماڻهو ته پرائي خرچ تي وڏيڪ بخيل ٿيندا آهن. هاڻ ته ڪو ڪنهن کي نوازي؟ ڪنهن جا هٿ ڪنهن ڪپيا ته نه آهن. ڏئي ته برابر ڏاتار ٿو. پر الاجي ڇو پيلو منهن هوندو آهي پنڊاريءَ جو!

سخا سنڌ جي ڄامن جو مرڪ آهي، پر صادق علي کي سخا ورثي ۾ آئي. ڄام منا خان سندس چاچو تنهنجي سخا سنڌ جي لوڪ ادب ۾ حاتم واري حيثيت رکندڙ آهي. سنڌ جي واحد وڏو وزير هيو جو خرزينون ناڻي جون گهوڙي تي ڏري گهر کان ٻاهر نڪرندو هيو. ڪڏهن ته ائين به ٿيو جو گهوڙي سنجن سوڌي سائل کي ڏيئي پاڻ پيرين پنڌ وٿاڻ تي پهچندو هيو. چون ٿا ته ڪو سوالي وٺائنس خالي نه ويو. کيس چاڻ سڃاڻ هوندي هئي ته ڪيترا سکر ماڻهو لاچاريءَ جو بهانو بڻائي وٽس اچي هٿ ٽنگيندا هئا، پر مني ڄام ڪڏهن منهن ڪوڙو نه ڪيو ۽ نه ڪنهن کي سڪٽين هٿين واپس موٽاياٽين. ڄام منا خان کان پوءِ وري ڄام ڪانيو خان، ڄام صادق عليءَ جو پيءُ، پنهنجي وقت جو ناميارو ۽ نواب سخي هيو. سندس خير خيرات وارو طريقو ئي نرالو هيو. ماڻهو ڪانئس خيرات وٺڻ اهري يقين سان ويندا هئا جڻ پنهنجي اوڌر اوڳاڙڻ ٿا وڃن. سندس پٽ کي به اهوئي چوڻ هيو ته ”جي آس رکين ته الله توکان حساب نه وٺي ته تون پاڻ به ڪنهن سان ليکو نه ڪر. جي ڪنهن کي ڏين ته وڏي دل ڪري ڏي نه ته بس پلي. ياد رک ڏنو ٻنو آهي. ڏيڻ کان پوءِ ڏنو وسار. نه ته ڏنو ڪنو ٿيندءِ.“ جيسين جيئرو هيو صادق عليءَ تي اڳا ڊيوٽي رکيل هئي ته جي ماڻهو ڳوٺ ۾ اوطاق تي اچن ته انهن جي گهوڙن جون واڳون وٺي سندن آدرياءُ ڪري، مهمانن جا هٿ ڌوئاري، ۽ وڃڻ وقت ساڻن گڏجي ٻاهر وڃي خدا حافظ ڪري. هڪ دفعو پڇيومانس ته آجيان ڪرڻ يا الوداع ڪرڻ لاءِ پيرين اگهاڙي ڇا لاءِ ٿو وڃين؟ چي ”ڪانيو خان جو پٽ آهيان. بابي مرحوم کي به ماڻهن جي آءُ ڀڳت ڪرڻ لاءِ جتي هٿ نه ايندي هئي.“

ڀاڳ به عجيب چيز آهي. جنهن کي لڳي ته اڏي چڏي، پر شل نه ڦٽي. پوءِ اڳيون نور به ڇٽ. وري جي موٽ ٿو کائي ته اهو به چوٽ تي چڙهي پوءِ. چوٽيءَ تي به ٽڪاءُ اصل ڪونه اچيس. ڇو ته وقت وانگر بخت کي به هڪ جاءِ تي ٻيهڪ آهي ئي ڪانه. هڪ مشهور انگريز ليکڪ آسڪر وائلڊ، جنهن کي به ڀاڳ سندرو ٻڌي متي عرش تي چاڙهي گهمائي وري آٽي فرش تي ڦهڪايو هيو. تنهن جو چوڻ آهي ته ”

جڏهن ڏسو تہ توهان جون مڙوئي دعائون اگهايون ويون آهن تہ پڪ ڄاڻو تہ اوهان جي سزا پڻ شروع ٿي چڪي آهي.“ ڄام جي بہ من جون سڀ مرادون اچي پوريون ٿيون هيون. ڄام تہ ڇمندي ئي ڄام هيو. مال متاع جي ڪمي ڪانہ هيس. دل گهري ديوي ۽ آل اولاد بہ عطا ٿيل هيس. سنگت ساٿ ۾ بہ سرخرو هيو. وڏيري مون وزير ٻڌجي هاڻ سرڪار بہ سڏيو ٿي ويو. سونهري موقعو ڏسي قسمت ڪلتي ڪائڻ لاءِ ڪر موڙيا!

پهرين ئي لوڏي ڄام کي جهوري وڌو. سندس جاني ۽ جگري دوست علي بخش جوڻيجو خون ٿي ويو. قتل جو ڪارڻ تہ تلاش ڪرڻ آهي ئي بي سود ۽ بي معنيٰ. ڪنهن بہ ماڻهو جي مارائڻ لاءِ بہ ڪو دليل ٿيندو آهي ڇا؟ موت جو معاملو تہ آهي تقدير جي ذمي، جو خفوءَ هو اڳي پوءِ يا واري وٽيءَ تي هر حالت ۾ پاڻهرتو نباهيندي رهندي آهي. ڀارت جي بلبل، لتا منگيشڪر کان ڪنهن سوال پڇيو تہ تو اڃان شاديءَ جو فيصلو نہ ڪيو آهي سو ڇو؟ تہ ڪلي ڏنائين. ڇي، ”مورک! جيون ، سنجوڳ داٽو پاٽي ۽ موت جا فيصلا آڪاش تي ٿيندا آهن ۽ وري بجا آوري ٿيندي آهي ڌرتي تي.“ پنهنجي پياري دوست جي قتل عام ڄام جون وايون بند ڪري ڇڏيون. هوش عقل وڃائي پنهنجي پاڻي ۾ نہ رهيو. ڪيس اها سمڪ نہ رهي تہ هو ڇا ڪري رهيو هيو ۽ ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. لاهي پاهي انڌ جي گهوڙي تي چڙهي بينو ۽ گهاٽي وارن ڪمن ۾ ڪاهي پيو. جو پڇتاءَ جان جيئندو سندس پڇر نہ ڇڏيندو.

ڏاهن جو چوڻ آهي تہ هيءَ دنيا هڪ دائمي ناٽڪ آهي جنهن ۾ اسين سڀ ائڪٽر آهيون ۽ وبس ڏاري پنهنجو پارٽ پيا ادا ڪريون. هي جهان کيل تماشو برابر هوندو پر انسان جي ائڪٽر هئڻ ۽ کيل ۾ سندس ڀرپور بهرو وٺڻ بنسبت البت مونکي شڪ آهي. مونکي پنهنجو تجربو هي ٿو سيکاري تہ هي سنسار هڪ پتلين وارو تماشو آهي جنهن ۾ انسان بي جان پتلين سمان آهن.پتلين جي حرڪت وارا سڳا ڏاڍا وري ڪنهن ڌرتيءَ جي بازيگر وٽ نہ پر آسماني ڪاريگر هٿ وس آهن، جو پيو جڳ جو چرخو هلائي. حقيقت جي حال واري پوري خبرچار نہ هوندي اسين ائين پيا سمجهون، تہ مالڪ پاڻ پتلين کي نچائي، پيو پنهنجي دل وندرائي. اسين ”جج پرائي احمق نچي.“ وانگر پنهنجي وڄت ۽ جهمر تي خواه مخواه ڪڏهن خوش ڪڏهن خفي پيا ٿيون. اها سوچ بہ نہ اٿئون تہ جو ڪجهہ ڪري رهيا آهيون ان ۾ اسانجيءَ مرضي کي ڪو وزن يا دخل بہ آهي يا نہ. پوءِ ڪڏهن خوشي ۾ ڪڳيون ٿا هڻون تہ اسان ڪهڙي نہ کيپ ڪئي. ڪڏهن وري وينا تہ هٿ هڻون، تہ اوهو! خطا ٿي ويئي، ڪهڙو نہ ڪڏو ڪم ڪيوسين. انساني عمل، قسمت جو ليکو يا لوه محفوظ ساڳي شيءِ آهن يا الڳ؟ اها خبر الله کي. پر

آخرين نتيجن ۾ انسان هن فيصلي تي پهچي ٿو ته ”آخر ائين ٿيڻو هيو!“ منهنجي خيال ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ٻي ماڻهوءَ جي زندگي يا موت تي اختيار آهي ئي ڪونه. ڄام صاحب به تقدير جو هٿيو ته ڳڻجي سگهيو ٿي پر خود ڪنهن جي تقدير هئڻ؟ هرگز نه.

چوندا آهن ته بدبختي اڪيلي سر ڪڏهن نه ڪنهن وٽ آئي. جي ايندي ته سڄي ٽبر ساڻ اچي سهڙندي. اڄان پنهنجي محبوب ۽ مربي دوست جو لرزو ۽ لحظو سهسائي مس ساهي پٽي هئائين ته سندس امڙ لاڏاڻي لاءِ سانباها ڪيا. ڄام دعا ۽ دوا وارن حيلن وسيلن ۾ وسان نه گهٽايو. پر الاهي امر اڻ ٽر ٿي ڏٺو. نه فقط ماءُ سان والهانه محبت هيس، پر هي ايمان ۽ عقيدو هيس ته سندس ڀاڳ بخت سڀ ماءُ جي سر تائين سلامت هيو. پاڻ فخر سان چوندو هيو ته ”امڙ جي دعائن جي مٿان چوڪنڊي اڏيل اٿم جنهن ڍال تي هر آنڌي ۽ ڳڙي کان پناه ٿي ڏني.“ جڏهن امڙ پاسو ڪوڙيو ته ڄام بيحال ٿي ڍرڪي پيو. روح راڙي گڏ نشي جو سهارو ورتائين ته من جي مونجهه شايد ميسارجي وڃي. شايد اها ڄاڻ نه هيس ته نشي واپرائڻ سان غم گهٽ نه پر اڃان وڌيڪ ٿيندو آهي. اڳتي هلي اڌرنگي جي لپيٽ ۾ به آيو. پر ڪو ڏنو ٻنو ٿيس. مس مس ڪري پيڙا کان پار ٿي اٿي کڙو ٿيو.

دلي دوست جو قتل ۽ امڙ جو لاڏاڻو اهي اهڙا سخت صدما هوا جن سبب سڄين لنگهين سالم رهڻ جيڪڏهن ناممڪن نه تڏهن به مشڪل ضرور هيو. ڄام ويڳاڻو ۽ اپاڻڪو ٿي پيو. پاڻيهي ويو ته سندس قسمت جو رخ ڀاڳ جي ابتڙ هيو. هونئن به اوج ۽ عروج واري ڏاڪڻ ڏاڍي ترڪڻي ايندي آهي، سٽيي جو آهي. ڪو مهمير سنڌ جو گهٽي دير تائين پير ڄمائي بيهي سگهي. ڄام پاڻ به هاڻ پيرن ٻجاءِ پيٽ تي بيٺو هيو. ٻن ڏوڏن ئي ڪيس لوڙي ڇڏيو هيو. ويتر ان حڪومت جي به جڙ اکڙندي ڏٺائين جنهن جو پاڻ به چوٿون پائو هيو. ڪيس پليءَ پٽ پروڙ هئي ته هر حڪومت جو ٻاهريون تهه فولاد جو هوندو آهي. پر اندرين اڏاوت عاج جي. جنهن ڪري سندس جٽاءُ ٻي پروسي ٿيندو آهي. ٿوري لوڏي اچڻ تي ائين پرزا پرزا ٿي پوندي آهي، جڻ چينيءَ جي ٿانون وارو دٻش هٿ کان ڪسڪي هيٺ ڪريو. ڄاڻي ويو ته ڪاري ڏاند جا مالڪ اجهو آيا ڪي آيا. جنهن سان روح جو پرچو هيس اهو الوداع ڪري چڪو هيو. امڙ وئي دعا جا در هٽا اڳي ئي ٻيڪڙيل. هاڻ سندس لاءِ هتي ڪهڙي اپل هئي؟ چو نه ڪي ٻيا وڻ وسائجن. اهو سوچي اڏامڻ لاءِ پر سهڙيائين. ڪو پڇو ٿوروئي ٿي ويو. چنگ چنگيرا ڪيس هوائي اڏي تي خدا حافظ ڪرڻ آيا. هتي سندس زندگيءَ جو هڪ باب پورو ۽ ٻيو موڙ شروع ٿيو.

منهنجي ڄام صاحب سان پهرين ملاقات اڄ کان ٽيويهه سال اڳ لاهور ۾ ٿي. جڏهن پاڻ فقط وڏيرڪو ٻار هيو ۽ اڃان مڇن جي سانول مس نسري هئس. مونکي منجهنس ڪا خاص لياقت ڏسڻ ۾

ڪونہ آئي هئي، سواءِ ان جي تہ ڪوڙ سھٹو ۽ ايمانداري سان ٿي ڳالهايائين. ڏاڍو سال پوءِ ڪيس بلڪل نرالي رنگ ۾ ڏٺم. بت ۾ سگهارو. موڪري منھن تي چاپئين ڏاڙهي. رحمدل اکيون ۽ سلوٽي زبان، پر بي لغام. دماغ بہ بلا جو هيس. پر سوچ جو انداز جڳ کان الٽو. ڇپي ڇٽي ڳالهائڻ بجاءِ ڦاٽوڙي دهل جيان ٿي وڳوءِ هر هڪ کي منھن تي ڦھڪائي ٿي ڏنائين. ذهن ۽ ظرف بہ تيز تر پر واچوڙي جيان نہ منزل نہ مقصد. گنڀير گهٽ ۽ تتي تاءِ نتيجي تي پهچڻ لاءِ آتو ٿي ڏٺو. مونکي تہ ائين ٿي معلوم ٿيو تہ ڄڻ سندس وجود ۾ هڪ کان وڌيڪ شخصيتون سمايل هيون جي هڪ ٻئي جي ضد ۾ ۽ تڪراري ٿي ڏٺيون. ڪنھن زماني ۾ حيدرآباد جي بازار حسن ۾ بہ ڳاٽيون مشهور هيون جي پاڻ ۾ سڳيون ڀينر پڻ هيون. ٻنهي جو ناچ گانو، قد ڪاٺ ۽ ناز نخرو سندن نالن جيان هڪٻئي جو ابتڙ هيو. هڪ هئي نوابي ۽ ٻي گولي. ڇام صاحب جي مزاج ۾ ٻيئي رخ تارازيءَ جي پُڙن جيان ساڳئي وقت پسبا هئا. هو لاپرواهي ۽ سخا ۾ نوابن جو نواب هيو. نوڙت نياز ۽ نھنائيءَ ۾ گولن جو گولو!

شروعاتي دور ۾ هر وڏيري جي معراج جيان ڪيس سرڪاري عملدارن جي ٺھل ٺڪور ۾ مشغول ڏٺم. پر پوءِ هي ڇاٽي حيران ٿي ويس تہ انهن جي پرگهور ٿي لڌائين جي سروس کان موقوف ٿيل هئا يا جن جي نوڪري خطره ۾ هئي. عجب اهو جو سالن جا سال ڪيترن ڪامورن کي سندس ”روٽي ڪپڙي ۽ مڪان“ جي سھاري تڳندو ڏٺم. جڏهن 1982ع ڌاري سرڪاري نوڪرن ۾ ٺاڪوڙو وڏو ويو تہ ڇام اڪيلو انسان هيو جو پارٽي جو ذميوار رڪن هوندي بہ لڪي ڇپي انهن جي هڙان ۽ وڙان مدد ڪندو رهيو جو راتو رات روزگار کان نره ڪيا ويا هئا. بہ ٽي درجن ماڻهن کي تہ آءُ شخصي طور سڃاڻان جن کي پلاٽ ڏيڻ سان گڏ ٻي پٽ سٽ ڪري سندن مالي مشڪل ڪشائي ڪيائين. جيتوڻيڪ انهي زمانہ ۾ منھنجي ساڻس فقط رسمي ڏيٺ ويٺ هئي تڏهن بہ عيد رات جي انڌيري ۾، پاڻ پنھنجي گهر واريءَ سوڌو منھنجي گهر اچي همدردي ڪيائين. ڪجھہ ڏينھن کان پوءِ هڪ آفيسر هٿ، جو اڄڪلھہ وڏي عھدي تي سرفراز آهي، مونکي دڪانن ۽ جاين جي الاٽمينٽ موڪلي ڏنائين جن جي پڳڙي ان وقت جي اگهہ تي ساڍا ٽي لک رپيا هئي. منھنجي مجبوري هئي جو مون در آيل لڪشمي موٽائي ڇڏي. پر ڇام جي احسان جو ٽپو منھنجي پني تي برابر لڳي چڪو. هي زندگيءَ ۾ ٻھريون دفعو هيو جو ماءُ پيءُ ۽ استاد کان پوءِ ڪنھن مون تي اهڙو ٿورو ڪيو هو. الله پاڪ ڪيس ٻھرا ڏئي. جي منھنجو اچو ۽ ڏڪندڙ مٿو ڪڏهن بہ سندس پيرن جي پٽي تي ڪتب اچي تہ آءُ جيڪر پاڻ کي ڀاڳ وارو ڀانيان!

جتي لڏي وڃي آڏاٽو اڏايو اٿس. اتي بہ ٻڌو اٿم تہ اوطاق ڪوليو وينو آهي. ٻارهوئي لنگر پيو هليس. لنڊن جھڙي مھانگي ملڪ ۾ جتي قيمتون پيون آسمان سان ڳالهيون ڪن، جتي چانھہ پيارڻ

تنهن سيڻ سجڻ پاڻ ۾ پيٽ برادري پنجيهو ڇڏين. اتي ست ڏارين کي سڏي ست رڇيون ڪارائڻ کو چرچو ته نه آهي. اهو ڏينهن کو چندبو هوندو جو وٽس پنج ست مهمان ٽڪيل نه آهن. ماني ڀوڙ ته الله ٿو ڏئي پر پرديسن ۾ ڄامن واري مهمان نوازي بدستور جاري رکڻ تمام وڏي ڳالهه آ. وري پن سن جا پائونڊ ڪنيو هڪ هڪ اڳيان آچ ڪري ته ادا پرائي ملڪ ۾ آيا آهيو اوهان کي ضرورت هوندي، هاڻي وٺو هيءُ، صبح سوايو ڏيانو. سندس ڪلها ڳنل آهن. ويٺو ٿو ڳن ڏئي. اها خبر اٿم ته نه هتان ڪا ڪاري پاٽي ڪٽي ويو هيو ۽ نه وري اتي کو ڪارخانا ٿا هلنس. اتي نوڪري ضرور ٿو ڪري پر ايتري پگهار دنيا جي ڪنهن ڪاتي ۾ آهي ئي ڪونه جو ڄام جي خرچ ۽ خيرات جي پورت ٿئي. پوءِ الاجي سون ٿو ناهي. ڏاڙا هٽي همياٽيون ٿو هٽ ڪري، يا وري تڏي هيٺان ٿو روزو رکي. اها خبر خدا کي.

ڄام صادق ذاتي طور هڪ سدا بهار ۽ شاهاڻي شخصيت جو مالڪ آهي. گهٽ ۾ گهٽ مونکي سندس جهڙو هٽ جو سخي درياه دل ۽ سرويچ ساٿي سنڌ ۾ ٻيو ڪونه سجهي. خاص ڪري ماٺيپي جي هن ڏيوالہ واري دور ۾، جڏهن ويا مور مري ۽ هنج نه رهيو هيڪڙو. ساڻس پلڪ پهر ڪچهري ڪرڻ آهي، هڪ غمتار وندر ۽ ورونهه. مهمان نوازيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ. دل جا دروازا هميشه هر هڪ لاءِ کليل. طبع جا ڪجهه رخ انوکا ۽ عجيب. هڪ ته پئسي کي هٿ نه لائيندو ۽ نه جان ساڻ رکندو. ناڻو سدائين نوڪرن حوالي. ٻيو شڪار به عمر ڀر نه ڪيائين، نه وري وڏيرن جيان عملدارن يا حاڪمن کي پلجي به شڪار ڪرايائين. ٽيون دهماني ۽ ڪوڙو هوندي به مون جهڙس کو صاف گو ۽ ڦاٽوڙو دهل ڪونه ڏٺو. هڪ عجيب ۽ انوکي شخيصت. هي اوهان جي وس ۾ نه آهي ته کيس پسندڪريو يا ناپسند، پر کيس نظرانداز ڪرڻ؟ ناممڪن. جي کيس ڄاڻن سڄاڻن انهن لاءِ کوٽو يا ڪرو ڳالهه ساڳي. پر جي سندس ساک جو صحيح ڪاٿو ڪرڻو آهي ته پوءِ اها پڇا غريبن، مسڪينن، ۽ محتاجن کان ڪريو ته بهتر.

ڄام کي پرديس وئي پنج سال ٿيا آهن. ٻڌو اٿم ته وطن لاءِ اباڻڪو آهي. اداس ڪيئن نه هوندو. آخر به ته ڪونج قطارن کان وڇڙي آهي. هونئن به ملڪ جي ميري مٽيءَ جو ڪڪرالي ريت ۽ بجريءَ سان ڪهڙو واسطو؟ ڪجهه ڏينهن ٿيا ته سندس اوچتو ٽيليفون جوسڏ اچي سهڙيو. پڇيومانس ته منهنجي لائق ڪا ڪار خدمت؟ دل ڀرجي آيس. سندس آواز امالڪ گهگهو ٿي ويو. چيائين ته هائو. ”ڄام ڳوٺ وڃ. منهنجي اباڻي مقام پهچي منهنجي امڙ جي بنيءَپيراندي بيهي فاتح پڙهه امڙ سان منهنجو احوال به اور ۽ دعا لاءِ به ٻاڏاءِ.“

سڪندر ثاني

خون خرابي جو دستور سڀ کان اول حضرت آدم جي پھريتي پٽ ھابيل قائم ڪيو. ھن پنھنجي ڀاءُ قابيل جو خون وھائي انساني خونريزيءَ جي الله توھار ڪئي. پوءِ رتوڇاڻ جي خوني ريت شروع ٿي. ھيءَ روائت اڄ ڏينھن سوڍو برابر ھلندي اچي. ڏسجي ائين پيو تہ ڄڻ قتل غارت بہ انسان جو ھڪ ثقافتي ورثو ۽ وروٿہ آھي. جنھن وسيلي ھو وقت بوقت پنھنجي دل وندرائيندو رھي ٿو. جيڪڏھن ڪنھن عام رواجي چارڻ بہ ڪڏھن ڪو سريلو ساز وڄائڻ سکيو آھي، تہ پھرين فرصت ۾ سرندو ساڻ ڪري سر سوالي ٿي، ويچي ڪنھن نہ ڪنھن ڏياچ جو ڪنڌ ضرور ڪپيو اٿائين. عزرائيل تہ اچي ٿو لڪ ڇپ ۽ سانگي سان. جي وار بہ ڪندو تہ بيماريءَ بھاني، يا ڪنھن حادثي جي اوٽ ۾. پر حضرت انسان کي تہ ھٿ ۾ ڪتاري ۽ ڪلھي تي دونالي دمبوق آھي ئي آھي. ڪوس ڪرڻ کان اڳ ڪنھن بہ قاتل، ڪڏھن ھي نہ سوچيو تہ جنھن کي ھو ماري رھيو ھو، اھو تہ ھونئن بہ اوس ھڪ نہ ھڪ ڏينھن مرڻو ھيو. پر پاڻ کي بہ تہ آخر ھي جھان ڇڏڻو ھيس!

ڏٺو وڃي تہ حضرت انسان جي ھر دور جي تواريخ، رت ۾ رنڱيل ھڪ خواني داستان آھي. تواريخ جو سڀ کان وڏيڪ ڀيانڪ باب آھي "انسانن جو ناحق خون". يا جنھن فعل کي تسڪين خاطر "شھادت" سڏيو ويچي ٿو. ھونئن تہ انساني قتل ڪنھن نہ ڪنھن قانون، رواج يا مصلحت جي آڙ ۾ ڪيو ٿو وڃي. جيئن ڪو ٻڪرو قربانيءَ جي نالي ۾ ڪُٺو وڃي. پر بي گناه خون ھڪ اھڙو انساني عمل آھي جنھن لاءِ ڪو عقلي اخلاقي يا مذھبي دليل آھي ئي ڪونہ. سواءِ ھن سبب جي، تي بني آدم اھو ساڳيو ئي بہ پيرو حيوان آھي، جھڙو خالق ڪيس ازل کان خلقيو ھيو. ھن بہ پيري جانور، انسان ھئڻ جي دعويٰ تہ ضرور ٿي ڪئي، پر منجھنس انسانيت دز برابر بہ ڪانہ ھئي.

قديم زماني کان وني ھيل تائين جن انسانن کي بي ڏوھ ۽ بي قصور موت جي ٽڪٽڪيءَ تي چاڙھيو ويو آھي انھن جو شمار ڳاڻاٽي کان ٻاھر آھي. پر انسان جي سموري تواريخ ۾ جي بہ خوني واقعا قلمبند ٿيل آھن، تن سڀني ۾، ان معصوم جي قسمت کان وڏيڪ افسوسناڪ مثال ملڻ مشڪل آھي، جنھن ٻار جي عمر تيرنھن ورھيہ ھئي ۽ جنھن ٻار جي جوان ٿيڻ لاءِ سموري دنيا جا ماڻھو منتظر ھئا. ھن نينگر ۾ روءِ زمين جي ماڻھن جو اميدون ھيون. ھن جي سار سنڀال ۽ پرگھور لھڻ لاءِ پيءُ ھيو ئي ڪونہ. ڇاڪاڻ تہ سندس پيءُ تڏھن ئي فوت ٿي چڪو ھيو جڏھن ھي معصوم اڃان ماءُ جي پيٽ ۾ ھو. اڃان ٻنڌڻ ۾ ھيو تہ سندس رولڙي جي زندگي شروع ٿي. ھڪ جنگي ڪئمپ کان پوءِ ٻي ڇانوٽي جي رخ ۾،

هڪ علائقي کان ٻئي پرڳڻي ڏانهن، لڳاتار ڏکن ۽ تاپن ۾ گهلبو رهيو. عالمگير حڪومتن جون عقابي اکيون هن معصوم جي تاڙ ۾ رهيون. هر هاڪارو حاڪم ڪيس حاصل ڪرڻ ۽ سندس ورثہ جي ڦٻائڻ لاءِ جدوجهد ۾ رهيو. سموري مشرقي دنيا جي تخت جو حقي والي وارث هوندي بہ هي پهريون نظربند ۽ پوءِ قيد ۾ باندي ٿي رهيو. جڏهن هن ابهم جي انت آڻڻ لاءِ ترار اپي ٿي تہ اها بہ خبر خير ڪي هيس تہ ڪيس ڪنو ڇا لاءِ ٿي ويو. اهوايا ڳوڀار هيو دنيا جي عظيم فاتح ۽ روءِ زمين جي والي، سڪندر اعظم جو پٽ ۽ وليعهد ”سڪندر ثاني“.

سڪندر اعظم سن 323 قبل مسيح، مان جون جي آخري ڏينهن سانجهيءَ ٽاڻي، بابل شهر ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. مرڻ وقت سندس عمر ٻٽيهہ سال اٺ مهينا هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ تخت ماڻيو هئائين. حڪومت ڪئي ٻارهن سال اٺ مهينا ٿيا هيس. ڦوه جواني جو موت. اهو بہ اوچتو. مضبوط دليون بہ ٿرٿلي ۾ اچي ويون. جوش ۽ جولان واري اٿاه زندگي، جنهن جي اجهامڻ لاءِ ڪي آثار هئا هي ڪين. ڪنهن کي يقين ئي نہ ٿي آيو تہ اهڙي هستيءَ جي حياتي بہ ڪا بي ڀروسي ٿي سگهي ٿي. آخر ڪو رواجي ماڻهو تہ نہ هيو. جهڙس عظيم فاتح دنيا اڄ ڏينهن تائين پيدا نہ ڪري سگهي آهي. هڪ غيرمعمولي انسان ۽ جنگي جوڌو. ۽ روءِ زمين جو حاڪم! سندس مئي اهڙي مايوسي ڦهلي جڻ سموري دنيا ڇوري ڇني ٿي ڇڪي هئي. جڏهن آخري هڏڪي ڏئي جسم بي جان ٿيو تہ سندس ڀاتي ۽ ساٿي موت جي هئبت ۾ اچي ڪيس ڇڏي هليا ويا. سڪندر جو لاش اڪيلو سرد ٿيندو رهيو. سندس عزيزن ۽ رفيقن کي هي سمجهہ ۾ نہ ٿي آيو تہ هاڻ ڪيو ڇا وڃي؟ شاهي ڪئمپ جي اڱڻ ۾ البت ڪي ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن ٽڪرين ٻرانگهون ڀريندي ڏٺا ويا. ڪي تہ فقط هراس ۾ ڊوڙندا ٿي رهيا. شايد ان سوچ ۽ پريشانيءَ ۾ تہ سياڻي الاجي ڇا ٿيڻو هو؟ ڪي هيڪڙ ٻيڪڙ روڄ راڙي جا بہ آلاب ٻڌڻ ۾ آيا. ماتم سڪندر لاءِ نہ هيو. جي سندس لاءِ هجي ها تہ هوند سندس لاش چوگرد ڇوپولو هجي ها. پر هتي تہ هر ڪو پنهنجا پنڌا پٽي رهيو هيو تہ هاڻ سندس پنهنجو حشر ڪهڙو ٿيڻو هو!

سڪندر اعظم جي موت ايشيائي ماڻهن کي سخت صدمو رسايو. ڇاڪاڻ تہ سڪندر اعظم سندن مهربان ۽ محسن حاڪم هيو. يوناني توڙي مقدوني سپاهين جي ظلم خلاف ڍال هو. خود مقدوني سپاهين کي پڻ اهو احساس ضرور ٿيو تہ ڪين دنيا جي ٻين قومن تي جا فوقيت حاصل هئي، ان جو بنياد اکڙي ڇڪو هيو. وڏي ڏکوئيندڙ ڳالهہ هيءَ هئي تہ سڪندري تخت جو ڪو والي وارث هيوئي ڪونہ. البتہ سڪندر جي گهر واري ملڪہ رخسانہ اميد سان هئي. ان ڪري باقي متن مائٽن ۽ تخت جي دعويدارن لاءِ هن سواءِ ٻيو ڪو چارو هيو ئي ڪونہ، تہ هو رخسانہ جي ويم تائين انتظار ڪن. سڪندر

اعظم جا جي ويجها عزيز قريب هئا، انهن ۾ هڪ هيو فلپ آريدس. جو سڪندر جو ماٽيلو ڀاءُ هئڻ گڏ هڪ ڪمزور ۽ بزدل انسان پڻ هيو. سڪندر اعظم جي اڌ مغزي ماءُ اولمپيا ۽ سڳي پيءُ ڪلوپيٽرا جا ايپيرس جي راڻي هئي. سندس ٽي زالون هيون. هڪ "برسني" جنهن کان کيس پٽ "هيراڪلس" جي اولاد هئي، پر جيئن ته برسنيءَ سان سندس رسمي شادي ٿيل نه هئي ، ان ڪري غير قانوني ليکي ٿي وئي. ٻي زال رخسانه هئي، جا اميد سان هئي. ٽين "ستي تارا" جا ايران جي مرحوم شهنشاه دارا جي ڌيءُ هئي، جا سڪندر اعظم جي موت کان ٿورو عرصو اڳ سندس نڪاح ۾ آئي هئي.

سڪندر اعظم جو لاش اڃا ڪفن کان ٻاهر ئي هيو ته محلاتي سازشون شروع ٿي ويون. گهوڙي سوار فوج جي ڪپتان "پرديڪاس" جو رايو هيو ته هڪ اميرن جي مجلس قائم ڪئي وڃي جا ان وقت تائين ملڪي انتظام سنڀالي جيسين سڪندر اعظم جي وارث جو مسئلو فيصل ٿئي. پياده فوج جي مهندار "مالمگير" وري "فلپ آريدس" کي شاهي جاءِ نشين ٿاڻڻ لاءِ پنهنجو فيصلو ڏنو جو سڪندر اعظم جو ماٽيلو ڀاءُ هيو. آخر نوبت لڙائيءَ تي اچي رسي. ڪافي رتوڇاڻ بعد ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ هن شرط تي ٺاهه ڪيو ته فلپ آريدس، قائم مقام بادشاه ٿي رهي جيسين تخت جو والي وارث پيدا ٿئي ۽ بلوغت کي پهچي. پرديڪاس کي سموري فوج جو مهندار مقرر ڪيو ويو ۽ شاهي خاندان جي حفاظت ۽ نگهباني پڻ کيس سونپي ويئي. سڪندر اعظم جي باقي فوجي مهندارن کي دور دراز علائقن جي حڪومت سنڀالڻ لاءِ ٻاهر اماڻيو ويو ۽ کين مڪمل فوجي طاقت جو اختيار حوالي ڪيو ويو. مقصد هي هيو ته جيئن اهي بااثر ۽ طاقتور فوجي مهندار مرڪز کان پري ۽ پاسيرو رهن.

"مقدونيا" ائنٽي پيٽر جي حصي ۾ آٽي. هي اڪيلو جرنيل هيو جنهن آخر وقت تائين شاهي خاندان سان وفا ڪئي. ان حد تائين جو پنهنجي پٽ "ڪسندر" کي به ان سبب تخت جي حق کان لا دعويٰ ڪري ڇڏيائين. ڇاڪاڻ جو هو سڪندر اعظم جي خاندان جو جاني دشمن هيو. سئليوڪس کي پرديڪاس پاڻ وٽ نائب ڪري رکيو ۽ پوءِ کيس بابل جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. ڪرٽيورس ۽ لونيٽس ٻنهي کي جاٽي ٻجهي اهڙين جنگين جوٽڻ لاءِ روانو ڪيو ويو جنهن لاءِ خاطري هئي ته هو ماريا ويندا. ۽ ٿيو به ائين. کين راه کان شايد ان لاءِ هٽايو ويو ته ڇاڪاڻ ته ماٺهن ۾ سندن وڏي ساک پت هئي. ليسيماڪس کي ٿريسا ڏانهن اماڻيو ويو جتي هو پنهنجي بقايا عمر خانه بدوش قبيلن سان جنگيون جوٽيندو رهيو. ائنٽي گونس کي يومينس جي مدد لاءِ "ڦاپل گونيه" روانو ڪيو ويو. ٽوليميءَ کي مصر جي حڪومت ملي جا هن پاڻ گهري ورتي. سواءِ هڪ اڌ عملدار جي، جن شاهي خاندان سان وفا ڪئي، باقي

جملي مهندارن پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. انهن ۾ ڪن تہ سڪندر اعظم جي سموري سلطنت کي ڦٻائڻ لاءِ بہ وسان ڪين گهٽايو.

رخسانہ باختر جي هڪ قبائلي سردار ”اختيار تيز“ جي ڌيءَ هئي. سندس خوبصورتي جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. ”سٽين“ قبيلن سان جنگ جوٽڻ واري زمانيءَ ۾ سڪندر اعظم رخسانہ جي سنڱ لاءِ گهر ڪئي. اهو خاطري سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ شادي لاءِ آڇ ۾ رخسانہ جي سونهن سوڀيا کي وڌيڪ دخل هيو يا سڪندر اعظم جي سياسي حڪمت عمليءَ کي. ڪن تواريخن ۾ هي بہ ڄاڻيل آهي تہ رخسانہ سڪندر اعظم کي هڪ پهاڙي قلعي جي فتح جي موقعي تي مال غنيمت طور هٿ آئي هئي. خير. 325 قبل مسيح ڌاري سڪندر اعظم جي رخسانہ سان باختر جي شهر ۾ شادي ٿي گذري، ۽ پورن ٻن سالن بعد سڪندر اعظم جو جڏهن موت ٿيو تہ رخسانہ کي اميد واري هئي. پنجن مهينن مدت پڄاڻان رخسانہ جي گود سائي ٿي، شهزاده جو نالو سندس پيءَ جي نالي پٺيان ”سڪندر ثاني“ رکيو ويو. رخسانہ ۽ سڪندر اعظم جي ماءُ اولمپيا ٻنهي کي ٻار جي پالنا ۽ پرادخت جي ذميواري سونپي ويئي. سڪندر ثاني جو نالو، قائم مقام حاڪم آريدس جي نالي سان گڏ شاهي سڪ تي پڻ آندو ويو. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ شهزادو پاڻ هڪ ”کوٽي سڪ“ جيان ڌرم جا ڌڪا کائيندو ۽ دوبدو رهيو.

سڪندر اعظم جي ماءُ مهاراڻي ”اولمپيا“ شاهي تخت جي حقي وارث سڪندر ثانيءَ جي حفاظت لاءِ گهڻو ئي پتوڙيو پر قسمت گهٽي وقت لاءِ سندس ساٿ نہ ڏنو. جڏهن ٿوڙي عرصي لاءِ مقدونيا جي حڪومت سندس هٿ ۾آئي تہ شاهي فرمان جاري ڪري، قائم مقام گادي نشين فلپ آريدس ۽ سڪندر جي بہ سؤ ساٿين کي ٻارين ٻچين قتل ڪرائي ڇڏيائين. سن 316 ۾ ڪسندر مقدونيا تي قبضو ڪري، ۽ پوءِ اسيمبلي ۾ نهراءُ پاس ڪرائي ”اولمپيا“ کي موت جي سزا ڏياري. سڪندر اعظم جي سڳي ڀيڻ راڻي ”ڪلوپيٽرا“ کي جنگي مهندار ”ائنٽي گونس“ ان موقعي تي مارائي ڇڏيو جڏُهن هو ”ٽولميءَ“ سان شادي رچائڻ خاطر مصر وڃڻ جا سانباها ڪري رهي هئي. سڪندر اعظم جي ٻئي پٽ ”هيراڪس“ کي سترنهن سال جي عمر ۾ ڪسندر جي چرچ تي هڪ صوبائي گورنر ”پولي سپرڪان“ قتل ڪرائي ڇڏيو. سڪندر اعظم جي ٽين زال ”ستي تارا“ جا ايران جي اڳوٽي شاهہ دارا جي ڌيءُ هئي تنهن کي راڻي رخسانہ سازش سٽي ڳجهہ ڳوهہ ۾ اڪلائي ڇڏيو.

سن 311 ڌاري، گهرو لڙائي ۾ بهرو وٺندڙ سيئي ڌريون پاڻ ۾ ناهہ لاءِ رضامند ٿيون. فيصلو هي ٿيو تہ مقدونيا جي حڪومت ڪسندر وٽ بطور امانت جي رهي جيستائين سڪندر ثاني تخت ماڻڻ جي عمر کي رسي. ان مقصد لاءِ راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثاني، جي اڳيئي ڪسندر جي قيد ۾ باندي هئا، تن

جي سار سنڀال بہ ڪسندر کي سونپي ويئي. جو فيصلو نهايت عجيب هو. ڇاڪاڻ تہ ڪسندر شاهي خاندان جو جاني دشمن هيو ۽ سڪندر جي ماءُ، ڀيڻ ۽ هڪ پٽ کي اڳيئي مارائي چڪو هيو. ”ڪسندر“ راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثاني کي ” ائفمي پولس“ جي قلعي ۾ سخت پهري هيٺ قيد ۾ رکيو. جڏهن ڏٺائين تہ ماڻهن ۾ سڪندر ثاني لاءِ همدرديءَ ۾ روزبروز اضافو ٿي رهيو هو ۽ اهو چوپولو چوڌس چوڌار ڦهلندو رهيو تہ ڪيس آخري فيصلي تي پهچڻ ۾ ڪاگهڻي دير نہ لڳي. سن 309 ۾ ڪسندر راڻي رخسانہ ۽ سندس تيرنهن ورهيہ تاجدار کي ائفمي پولس جي گورنر گلاڪيس هٿان قتل ڪرائي ڇڏيو. اهڙي طرح سڪندر اعظم جي تخت جي والي وارث ۽ سندس سموري خاندان جو آخرين ڏيئو بہ اجهامي ويو.

سڪندر اعظم جي مئي پڄاڻان سندس ماءُ، پاءُ، ڀينر، زالون ۽ اولاد کي ڪهائي شاهي گهراڻہ کي ٻهارڻ، تخت کي تارج ڪرڻ ۽ خانداني نسل کي نابود ڪرڻ هي سڀ عام رواجي ڳالهيون آهن. جي روائتون اج ڏينهن سوڏو هلنديون ٿيون اچن. افسوس فقط هن ڳالهہ جو آهي تہ سموري خوني ڊرامہ ۾ جن بهرو ورتو سي سڀ سڪندر اعظم جي ننڍپڻ جا ساٿي، پيالہ پائي ۽ پڳ مٽو دوست، ۽ سندس هٿن جا پاليل ۽ نپايل ملٽري مهندار هئا. وڏيڪ ارمان شايد هن لاءِ بہ ٿئي، تہ سڪندر اعظم ڪو تاتارين جيان ظالم خونخوار يا وحشي حاڪم نہ هيو. پر هڪ مهربان، بهادر ۽ مدبر. جنهن سڀ کان اول، روءِ زمين جي ”هڪ مرڪزي حڪومت“ جو تصور پيش ڪيو. جنهن اصول تي عمل کان سواءِ هن ڌرتيءَ تي امن امان ٿيڻ ئي ناممڪن آهي. ان کانسواءِ سڪندر اعظم اڪيلو ملٽري مهندار هيو جنهن هر هڪ تباه ٿيل شهر جي بدلي ڏهوڻا نوان شهر اڏايا هئا، شايد تواريخ ۾ پهريون حاڪم هيو جنهن انساني وهنوار يا ملڪي ڪاروبار ۾ دنيا جي سيني ماڻهن کي هڪ اک ڪري ڏٺو ۽ ڪڏهن بہ پنهنجي قوم، مذهب يا علائقي جي فرق ڦير کي ڪا هوا يا هٽي نہ ڏني.

سڪندر ثاني اسان لاءِ خالص هڪ نالو آهي جنهن جي ڪهاڻي نصيب ۽ قسمت جي لحاظ کان عجيب آهي ۽ المناڪ پڻ. جن بہ انسانن هيل تائين سور سختيون سهي شهادت جو پيالو پيتو آهي انهن سيني ۾ سندس نالو سرفهرست نہ آهي تہ بہ سڀ کان آڳاٺو ضرور آهي. اسان واري هاڻوڪي زماني ۾ سڪندر اعظم جهڙي افسوسناڪ ۽ عبرتناڪ ڪهاڻي آهي، طائوسي تخت ۽ تاج جي. هي قصو ڪالهوڪي ڪهاڻي آهي جا هنريت آهي تہ-

ايران جي شهنشاهه آريہ مهر پنهنجي راڻي ملڪہ سوريا کي طلاق ڏيئي پاڻ کان الگ ڪري ڇڏيو. هن ڪارڻ تہ هوءَ طائوسيءَ تخت لاءِ والي وارث ميسر ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هئي. ڇڻ اهو هر عورت جي هٿ وس هيو تہ جڏهن وڻيس تہ ٻار ڄڻي! اهو بہ نر ٻار!

شاهه پوءِ هڪ ٻئي وڏي گهراڻي حسين عورت "فرح ديبا" (شهربانو) سان شادي رچائي. ساڳئي سبب. ڇاڪاڻ جو کيس "جاءِ نشين" جي لوڙ هئي, جيئن شاهي سلسلو جاري رهي. شهربانو جو پير سدورو ۽ پاڻ بختاور ثابت ٿئي! ولي عهد ڄڻي شاهه جي جهوليءَ ۾ وڌائين. شاهي شادمانا شروع ٿيا. جڏهن تخت جمشيد جي جاءِ نشين جو جشن ملهايو ٿي ويو تہ بخت ڀتارو ٿمڪ ڏيئي کلي رهيو هو!

وارث اڄ ننڍو سيان وڏو جيسين جوان جماڻ ٿي تخت ماڻي. الله جي قدرت. تيسين تخت جو تختو نڪري ويو. جو عجيب هيو. اڳ تخت هيو پر لاوارث. هاڻ وارث موجود هيو پر تخت غائب! پر ڇڙو تخت اونڌو ٿوروئي ٿيو هو. بخت جا بہ تہ بخيا اڌڙي چڪا هئا.

آخر ايران جي سرزمين ايتري تہ اڇي سوڙهي ۽ تنگ ٿي, جو شهنشاهه کي دفن ٿيڻ لاءِ بہ گز زمين بہ نصيب نہ ٿئي. "جڏهن ايران جي رضا شاهه پهلوي قديم ايران جي مجوسي شهنشاهيت جو ڏهه هزار سالہ جشن ملهائي رهيو هو, تہ قدرت واري اسلامي دور, جنهن بدولت ساسانين جي سلطنت پرزا پرزا ٿي خاڪ ۾ ملي ويئي هئي, تنهن دور کي وارو ڏيڻ لاءِ ڪنهن مجاهد مڙس کي جنم ڏيئي رهي هئي. ايران جي شهر "قم" جو هڪ رهاڪو ملان خميني, جنهن خالص اسلامي عمل لاءِ آواز بلند ڪيو. تنهن کي سزا طور ملڪ نيڪالي ڏني ويئي. هي الله جو نيڪ بنده, فرانس ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي گهاريندي بہ اسلامي تحريڪ جي بدستور تبليغ ڪندو رهيو. آخرڪار ايران جي انقلاب جو باني ٻڻجي اسريو ۽ ابريو. جڏهن وطن ورڻ جو سعيو ڪيائين تہ رضا شاهه پهلوي تخت تاج ۽ گادي ڇڏي پنهنجي تخت جي والي وارث, راڻي شهربانو شاهي عملو ۽ اثاثي سوڌو هوائي جهاز وسيلي ڏکڻ آمريڪا ڏانهن فرار ٿي ويو.

قدرت منهنجي مالڪ جي! انسان جي سوچ ئي الٽ پلٽ ٿي ويئي. جو جلاوطن هيو تنهن اڇي قديم سلطنت جي واڳ سنڀالي. جو تاجدار تخت نشين هيو سو آمريڪا ۾ پناه وٺڻ لاءِ دربدر ٿيندو رهيو! قدرت جو قهر وري اهڙو جو هڪ تہ ڪو حڪمران, کيس پاٽوٽ پناه ڏيڻ لاءِ تيار نہ هيو ۽ ٻيو وري, ڪئنسر جي موذي مرض اڇي منجهنس واسو ڪيو. پوءِ تہ ٻانهو ۽ ڏٽي! ناٽي جا ڏگ ڪٽي هر هڪ کي آڇ ڪندو رهيو. پر ڪا ڇوٽڪاري جي راهه هٿ نہ آئي. ٻاهر يا اندر, سيئي واٽون بند ٿي چڪيون هيون . آخر ڪيهون ۽ ڪوڪون ڪندي شاهه پساهه پورا ڪيا. رضا شاهه تہ رضا ڪري ويو, جا رب جي رضا!

پر سندس جنازه کي ڪا زمين پنهنجو ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئي. گهٽي رولڙي پڄاڻان تابوت کي مصر جي هڪ قديمي مقام ۾ دفن ڪيو ويو. قدرت جي اها بہ شايد اهڙي مرضي هئي. مصر جي سرزمين هوندي بہ ايامن کان فرعونن کي پنهنجي آغوش ۾ آرامي پئي ڪندي رهي آهي!

وتايو فقير

قديم سنڌ جي سنڌي ٻولي ڪهڙي قسم جي هئي؟ ڪو پتو نہ آهي، توڙي جو تحقيق جاري آهي. پر هي ڄاڻ اٿئون تہ ڀٽائيءَ جي زماني کان اڳ واري سنڌي هئي”دٻي ۾ نڪريون.“ بيحد ٻاڙي، الف اگهاڙي ۽ بي سري. البت ”شاھ“ آئي صحت بہ سڌريس ۽ رنگ بہ مٽايائين. سهڻي لطيف جي رنگ رنگي وڌس. سونهن بہ اپريس، سريلي بہ ٿي ۽ سينگار بہ سڪي، پوءِ اجرڪ اوڙهي اچي اجري ٿي اڳيرو هلي. واٽ ويندي وتائي سان واقفيت ٿيس جنهن ڪيس مرڪڻ جي مام سيکاري. سوني تي سهاڳو. لاڪيٽي ۽ لطيف اڳيئي ٿي چڪي هئي وري مليس لطيفو. پوءِ تہ رچي راس ٿي پارس ٿي پيئي. جن جي منهن پيئي ۽ جن سان پنارو پيل هئس تن کي بہ اڏي ڇڏيائين. هو بہ هاڻ، ماڙهوءَ کون ماڻهو ۽ ڇتن مون چاموٽ ٿي پيا. اهڙي ڪمال جي ڪرشمي ۽ ڪايا پلٽ جو سهرو هيو ڀٽائي گهوٽ جي سر تي ۽ ٻيو وتايو. انهن ٻنهي ٻانهن ٻيلين جي آڌر ۽ سهاري سنڌڙي اڄ ڏينهن سوڌو پيئي تڳي.

وري بہ سنڌڙي جي انهن سڄاڻن کي سلام جن کي مارو ڄام جو مرم پيو ۽ ڀٽائي جو ڀرم رکيائون ۽ سندس پلايون پال نہ پلايون. سندس ٽڙيل پکڙيل ڪلام کي سهيڙي سينگاري قلمبند ڪري محفوظ ڪيائون. وقت بوقت ۽ سال بسال سندس ورسيون ملهائي. سندس ڳڻ ڳائيندا رهيا، ۽ اهو شغل اڄ سوڌو جاري هلندو اچي. البت وتايو ويچارو! ويڳاڻن جيان ۽ پنهنجي ليکي، واٽي ويٺي هلندو رهيو. وري بہ شڪر آهي جو وتايو ياد تہ آهي، ورنہ ”ڪم لٿو ڏکڻ وسريو“ اسان جي هڪ پراڻي روايت آهي. هي ٻي ڳالھ آهي تہ وتايو صدين کان سنڌ کي وندرائيندو ۽ کلائيندو پئي رهيو آهي. پوءِ ٿي سگهي ٿو تہ ڪيس وسارڻ ۽ سندس ياد کي من کان ميسارڻ، اسان سنڌين جي وس کان ٻاهر هجي.

هاڻ جيئن تہ وتايو ”وقت“ جي ڪسوٽي تي پوري طرح پرکجي چڪو آهي ۽ سندس چهرا چٽڪلا ۽ ٽوٽڪا، سنڌي علم و ادب ۽ عام سنڌي زبان جا ”اٽوٽ انگ“ ثابت ٿي چڪا آهن، تنهن حالت ۾ اسانکي جڳائي تہ سندس ٻولن تي کلي ”ڪن لاٽار“ ڪرڻ بجاءِ غور و فڪر ڪريون ۽ گنڀيرتا سان سندس پيغام جو جائزو وٺون. جيڪڏهن اسين وتائي جون ورسيون ملهائي نٿا سگهون، سندس نينهن نياپي کي سهيڙي شايع ڪرڻ کان لاچار آهيون تہ گهٽ ۾ گهٽ سندس معنيٰ خيز ”مقصد حيات“ کي سمجهڻ ۽ هيئين سان هنڊائڻ لاءِ ڪو ادم تہ ڪريون؟ ڏسڻو هي آهي تہ آخر وتايو هيو ڪهڙي بلا؟ ڪو واڻڙو ساٽڙو موڳو مٽر هيو يا ڪو ملان لٽر هيو جو سدا وڦلندو ٿي رهيو. ٿي سگهي

ٿو تہ ڪو لڏ ۾ لڪل اڏيره لعل هجي؟ يا واقعي ئي ڪو خواجہ خضر هيو جنهن وتائي جو ويس ڌاري اسان عقل جي انڌن جي روحاني رهنمائي ٿي ڪئي؟

وتايو ڪير هو ڪنهن جو ڄايو هو؟ ڪٿي نپنو ڪٿي دفن ٿيو ۽ ڪڏهن؟ اهي غير ضروري سوال آهن. اهي پتا پار اهو پڇي جنهن جو وتائي جي وڏن تي قرض رهيل هجي يا جنهن کي سندس گهر الاٿ ڪرائڻو هجي. هو الله جو بندو ۽ آدم جي عام رواجي اولاد ۾ هڪ هيو. سنڌ ۾ ڄائو نپنو ۽ سنڌ ۾ مئو. اها ئي آهي وتائي جي رام ڪهاڻي ۽ اهائي آهي هر عام سنڌيءَ جي سوانح حيات. البت وڏيرن جي ڳالهہ ٻي آهي ۽ سندن هستي بہ اور آهي. مون تہ جڏهن بہ وڏي واڪي ”الله“ کي ياد ڪيو آهي تہ ڪونہ ڪو وڏيرو ضرور ڪنائيندو آهي تہ ڪيس تہ سڏيو نہ ٿو وڃي. خير. وتائي بسنت جي جو ڪجهہ هيل تائين ٻڌندا ٿا اچون سو هن طرح آهي تہ ”نصرپور جي لڳ هڪ ڳوٺ جو واهڻائي واڻيو هيو. ننڍپڻ لاڪر پنهنجي سوچ سمجهہ سادي هيس. اڪثر پنهنجي دل من ٽٽوليندي ۽ دليل ڊوڙائيندي ڪنهن موڙ تي هندو ڌرم ڇڏي دين ڏانهن لاڙو رکيائين. پهريون پاڻ پوءِ سندن سڄو گهراڻو شيخ ٿيو. ٻڌڻ ۾ ائين بہ ٿو اچي اڳتي هلي، جيئن ڪنهن ٻانيڻ جي ٻيڪڙ ۾ نہ آيو هو تيئن ملان جي وڪڙ کان بہ گوهي ڪري نڪري ويو. وتايو سنڌ جي واحد ماڻهو هيو جنهن پنهنجي ۽ پنهنجي خالق وچ ۾ ڪنهن تئين تياڪڙ کي ٽنگ وچڙائڻ مور نہ ڏني. عجب اهو جو اهڙي بغاوت باوجود سندن چيپٽ کان بچي ويو ورنہ سولي چڙهڻ يا سنگسار ٿيڻ ۾ ڪا ڪسر نہ ڇڏي هئائين.“

ڪن جو هي بہ چوڻ آهي تہ وتايو پنهنجي وقت جو سياڻو ماڻهو هيو. بلڪ ڪي تہ ائين بہ چون ٿا تہ سنڌ، سياڻي ۾ سياڻو ماڻهو هڪ اپايو، اهو هيو وتايو. ڏاها ڏيهہ ۾ گهڻا پر سياڻو لکن ۾ هيڪڙو. ڏاهي جي ڏاهپ جو دارومدار آهي ڏاھ تي يعني ٻڌ سڌ يا خبر چار تي، جنهن سبب ڏاهو اڪثر بہ ٽنگو ڦاسندو ڏنو ويندو آهي. پر سياڻو ماڻهو انکي چون جنهن کي اندر جو سوجهرو هجي ۽ سڃاڻ هجي. ان ڏس ۾ وتايو ڄمندي ڄام هيو. ڪن ماڻهن جو اهو بہ خيال آهي تہ پنهنجن کي چڱي ريت پرکيو هئائين ۽ ڪيس پوري ڄاڻ هئي تہ ڄٽن سان ڪيئن نباھ ڪجي. ڏنائين تہ عجيب قوم سان واسطو پيو هئس. هو سائي کي سهن ڪونہ ۽ بکئي کي ڏين ڪونہ. وقت تي گڏه کي بابو چون ۽ جتي پڇڻ ناهي جاءِ اتي ”پاڄوڪڙ“ کي وريام سڏين! جئرن سان جنيون ڪن ۽ مئن لاءِ مجاور ٿي ويهن. ڪائن پنهنجي گهران پر پرچار سدائين پرائي ڪن. اهڙي آچار ”لتر سان چڪر پڇي“ سوچي سمجهي، سر بچاءَ ۾، چريو ٿي عمر گذاريائين. ائين بہ هرويرو صحيح نہ هو جيئن چيو ٿي ويو تہ ڪا ڪل ٽڙي هيس. يا مٿيون ڏيندي لوڪ کي، چريو پاڻ ٿيو هو. بلڪل نہ. اهڙو اياڻو وتايو هرگز نہ هيو. البت چريائي جي اوٽ ۾ بين

ڪي متيون ڏيندو رهيو. جيئن لوڪ لڪا نہ پوي. ڇاڪاڻ تہ هي اهو زمانو هيو جڏهن ”ماڻڪن موٽ“ شروع ٿي هئي ۽ پلئہ پايو سچ آڇيندي هر هڪ کي لڄ ٿي آئي. ان ڪارڻ ساڻن سنئين سڌي ڳالهہ ڪرڻ بہ پنهنجي ڪل لهرائڻي هئي. انڪري اڪثر ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندو هو. صديون گذارڻ بعد اڄ ٿو پتو پوي تہ مار ڇا چئي ويو! ڇاڇي بہ ڇپائين ۽ ڇهنڊڙي بہ پائي ويو. غضب جو سياڻو هيو.

اها ڪل ڪانہ ٿي پوي تہ وتائي جي زندگيءَ ۾ جو انقلاب آيو اهو سندس عمر جي ڪهڙي موڙ تي ۽ ڪهڙي ڪارڻ؟ هي تہ سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ڪو ماڻهو پنهنجو گهر گهاٽ ۽ ڪاروبار ڇڏي جهنگ منهن ڪري وڃي ڪا ويراني وسائي؟ پوءِ نہ هوندو بانس ۽ نہ وڄندي بانسري. پر هن دنيا ۾ رهندي، هڪ جوڳي ۽ ويراڳيءَ جي زندگي بسر ڪرڻ ۽ لاطمع ٿي رهڻ هڪ اهڙي انسان لاءِ ڪنن ڪم آهي، جنهن کي اکيون بہ هجن ۽ سندس هوش حواس بہ سلامت هجن. آخر انسان گوشت پوست ڪو لوٽڙو آهي ۽ ڪو لوهہ جو ٺهيل پتلو ناهي؟ خاص طور جڏهن انسان سان وري شيطان سلامت بہ سدائين ساڻ ٻيلهہ چڙهيو ڪيس هرڪائيندو رهي.

ان ڪان سواءِ واٽيو ٿي ڪري مايا جي موهہ ڪان ٽارو ڪرڻ ۽ ڌن دولت جي دام ۾ نہ ڦاسڻ، پنهنجي سر هڪ ڪمال ڪاميابي آهي. پاٽوٽ ڪجهہ نہ هئڻ هڪ مجبوري بہ ٿي سگهي ٿي، پر ڪجهہ حاصل ڪرڻ جي مورڳو خواهش ئي نہ رکڻ فقيريءَ جي معراج آهي. اسان ۾ هر هڪ کي هي ڄاڻ آهي تہ دنيا جي جملي جهڳڙن جي جڙ آهي ئي ”زر، زن ۽ زمين.“ پر تنهن هوندي بہ اسان جي پوري عمر انهن ٽنهي لڪشمي ديوين جو پيڇو ڪندي ٿي گذري. اک ڇپن يا نہ. اشارو ڏين يا نہ. اسين هر وقت وتون ٿا، انهن اپڇرائن جي پٺ وٺندا. ڪوئي ليکي نہ ليکي اسين بہ آهيون يار جي ليکي لنبي ڪتي وانگي. وتائي کي هي خبر هئي تہ حضرت آدم جي بنيادي خطا ۽ سندس اولاد يعني انسانن جي جسماني خواهش وچ ۾ ڳوڙهو رستو هيو يا ائين ڪٽي چئجي تہ ساڳي ڳالهہ هئي. ان ڪارڻ زر زمين کان تہ اڳيئي فارغ هيو پر ڪنهن مومل ماڻڻ جي بہ پچر ڇڏي ڏنائين. هن دنيا جي طلمسي ڄار جا هي سڀ رسا ۽ تنوڙها ڇنڻ بعد وتايو پنهنجي زندگيءَ جي مول مقصد ڏانهن پلٽيو. جو هيو، ”انسانيت جي روحاني ترقي“ ، ان مقصد جي ڦهلاءُ لاءِ پنهنجي زندگي جو ”قول ۽ عمل“ نموني طور عوام آڏو پيش ڪيائين.هن ڪڏهن بہ ولي، غوث يا قطب هئڻ جي هام نہ هنئين ۽ ڪڏهن پلجي بہ درويشيءَ جي دعوا نہ ڪئي. هن پنهنجي لاءِ مشڪرہ جو پارٽ منتخب ڪيو. ڇهڇتا بہ ڏسندو رهيو ۽ تماشو بہ وڄهندو رهيو. سندس ٻول ٻڌي ماڻهو ڪکين تي هٿ رکي کلندا رهيا. اڄ تائين اسان جو اهڙو عمل روان دوان آهي.

وتائي جي عام ماڻهن لاءِ شڪايت فقط هي هئي ته ڪين "ساڄهه ۽ سڃاڻ" جي رمز هٿ نه ٿي آهي. هو سواءِ شناختي ڪارڊ جي ڪنهن کي سڃاڻي ئي نه ٿي سگهيا. سمجهڻ ته وڏي ڳالهه آهي.هڪ دفعي بک کان بي حال ٿي رستي ويندي وتايو بيهوش ٿي هيٺ ڪري پيو. ماڻهو رونشي ڪوڏيا اچي سندس چوگرد مڙيا. ڏٺائون وتايو ته پرلوڪ پڌاريو. مسلمانن چيو ته واڻيو هيو ان ڪري سندس ڪريا ڪرم ڪري مساڻ نيئي ڪيس ساڙيو وڃي. واڻين نابري ورائي. چي واڻيو ٿي ضرور چائو هيو پر جيئن چوٽي آهي ته "واڻڪو وياءَ جيئن وڏي تيئن ڪري" پوءِ سندس افعال مسلمانن جهڙا ٿيا هئا, انهيءَ ڪري ڪيس مقام ۾ دفن ڪيو وڃي. ماڻهن جي چوبولي تي وتائي اک پٽي. سڄاڳ ٿي بوڇڻ ڇنڊي اٿي ڪڙو ٿيو. چيائين ته "هاڻي مرڻ ۾ ڪهڙو فائدو جڏهن ماڻهن ۾ سڃاڻپ ئي ختم ٿي ويئي آهي."

سوال آهي ته جڏهن وتائي کي تعليم ۽ ترغيب به ڪانه حاصل هئي ۽ اڻ پڙهيل اناڙي رهيو. ۽ وري سندس اٿڻي ويهڻي ۽ عام ماحول به دهقانين وارو هيو. ته پوءِ سياڻو ڪيئن ٿيو؟ دراصل سياڻپ ڪنهن کيڏ ڪيڏڻ, حرفت ۽ هنر سکڻ يا ڪتاب پڙهڻ سان هٿ نه ايندي آهي. پر مالڪ جي فضل ۽ ڪرم سان سان عطا ڪئي ويندي آهي. فقط عقل ۽ علم جي زور تي ڪا راهه ملي ها ته پوءِ عزاريل سڀ کان اڳرو ۽ اڳيرو هجي ها. مون ته هر عقل جي اڪابر کي اونده ۾ هٿوراڙيون ڏيندي ڏٺو آهي. هر انسان جا هٿ ڏاڏي آدم واري گناه ۾ رنگيل آهن جو سندس ورثو آهي. ان ڪري جيستائين سچو سائين ساڄهه نه ٿو ڏئي ته پوءِ اڪين هوندي به انڌو. انسان اهڙي ساڄهه لاءِ ٻاڏائي ضرور سگهي ٿو پر ڏيڻ وس سائين جي آهي ڏئي نه ڏئي.

وتائي جي ڌرم ۽ دين گهٽن ماڻهن کي منجهائي وڌو هيو. هڪ دفعي سندس پاءُ پورومل وتائي کي وينتي ڪيو ته "پائي, تون ته مسلمان ٿي پاڻ موکيو, هاڻ مون کي به مسلمان ڪراءِ ته سرڳ ۾ ٻئي گڏ ته هجون." وتائي رڙ ڪري چيس ته "پائي اهڙي غلطي نه ڪج. مور نه مسلمان ٿج. ورنه سڄي ڄمار هٿ هڻندين. ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيڻ ته آهي سولو ڪم. پر پوءِ جي روزن, نمازن, زڪواتن ۽ تهجدن جا سلسلا شروع ٿين ٿا. تن جي پيروي ڪندي نه فقط ڄڙه نڪري ويندءِ, پر ڏيوالہ ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي به اهڙو جوکي جو ڪم نه ڪج. هان البت مرڻ مهل مون کي ڪن ۾ ڪلمون پڙهي ٻڌائج ته آءٌ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس ته پاءُ مورومل مرڻ مهل مسلمان ٿي مئو هيو. بهشت به حاصل ٿيندءِ ۽ خفي کان به بچي ويندين. ڪم جو ڪم مزي جو مزو." آخرين گهڙيءَ ۾ ڪلمون پڙهن جي راز کان اهي الله جا بندا بخوبي آگاه آهن ۽ جن کي هي ڄاڻ آهي ته زندگيءَ جي هن پير ۾, سندس ٻئي ڪناري ڪهڙو وٽج وکر ٿو هلي ۽ ڪيئن ٿو وهي واپري. هونئن به سموري زندگيءَ جي عبادت به ان لاءِ ڪئي ويندي آهي ته

جيئن آخري گهڙي جي آزمائش کان پار اڪرجي. پڇاڙي جي پهر ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ ماڻهو پنهنجي سڄي ڄمار وظيفن ۽ قلبي ذڪر ۾ صرف ڪندا آهن ته جيئن آخرين هڏڪيءَ مهل ڪلمون روان هجي. ورنه سڄي عمر جي ڪمائي هڪ لحظي ۾ رائيگان- پيو سبب هي ڏنائين ته "مسلمان" ٿي رهن انتهائي اوکو ۽ ڏکيو ڪم آهي ۽ وڏي همٿ ۽ حوصلو گهرجي. باقي نالي ۾ نهال ٿي رهڻ جو مقصد آهي ته پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي.

اسان جي ملن مولوي منڪر نڪير، قبر جي سوڙه، قيامت جي گرمي، آخرت جي عذاب، ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان اسان جو پگهر ۽ خون خشڪ ڪرڻ ۾ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪئي آهي، پر هي ڪڏهن به سمجهائڻ جي تڪليف گوارا نه ٿا ڪن ، ته آخر هڪ غريب ۽ مسڪين انسان، جنهن "نوريئڙي جي مهماني آهي فقط ٻه پيرَ" تنهن کي عذاب ڏيڻ جا ايڏا تڪساد ڇا لاءِ گهڙيا ويا آهن؟ وري دوزخ ۽ منجهنس سزائڻ ۽ ڦاسي گهاٽن جو وچوڙ اهڙي ٿي ٻڌائي وڃي جڻ آسمان جي نوانوي ڏهائي پوڻا ڏه حصن تائين جهنم ڦهليل آهي ۽ باقي اڍائي سؤ کن وال پلاٽ تي جنت جو ڪواٽر اڏيل آهي. جو به ظاهر آهي، ته نيڪيدارن لاءِ رزورڊ ٿيل آهي. جي وتايو وقت سر نه اچي ها ۽ اسان کي آٿت نه ڏئي ها ته هوند اسان سيني جا هنياءُ هئبت ۾ ڦاٽي پون ها.

هڪ ڏينهن وتائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿم. جيڪر ماني ڪارائين ته ڏاڍو چڱو. ماڻس چيس ته ابا ڙي پاڙي ۾ وڃي تاندو ڪٽي اچ ته باه ٻاري ماني پچائي ڏيان. وتايو اوڙو پاڙو گهمي واپس خالي هٿين گهر موٽيو. ماڻس پڇيس ته ابا تانڊو مليو؟ جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي ملائڪ مون تي ڪلڻ لڳا ته هتي باه ڪٿي؟ الله پاڪ ڪو بنيءَ وارو يا نانوائي ته نه هيو جو باه جا ڪورا يا تنور ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي پچائي هاف فراءِ ڪري. هتي ته هر ڪو ماڻهو پنهنجي آڳ جي ڪوتا پاڻ سان کنيو ايندو آهي، جا باه هو لوڀ لالچ، حسد بغض ۽ نفرت وغيره پنهنجي اندر ۾ جمع ڪندو ٿو رهي. پوءِ مرڻ پڄاڻان هتي اچي هر انسان پنهنجي باه جي پونجيءَ ۾ پاڻ ٻرندو ۽ پڄرندو ٿو رهي.

رستي هلندي هڪ هنڌ بيهي وتائي گهل گهوڙا شروع ڪئي. سندس رڙين تي ماڻهو اچي مڙيا. پڇيائونس فقير خير ته آهي جو دانهون پيو ڪرين؟ وتائي پير مٿي ڪري ڏيکاريو جنهن ۾ هڪ سنهڙو ڪنڊو چيپيل هو. ڪنهن‌ءَ ماڻهو ڇهنڊي وجهي چپٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر اڇليو. ماڻهو مٿس هيٺ ڦيٺ شروع ڪئي ته درويش ڪجهه پاڻ کي هٿ ڪر، هن ذرڙي ڪنڊي لڳڻ تي ايترو آسمان اچي مٿي کنيو اٿئي. وتائي چيو ته توهان ماڻهن کي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر! جي اڄ آءُ ان ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نه ڪريان ها ته سڀاڻي هو هڪ اهڙو ڀالو ڀچي ڇڏي ها جو نڙگهٽ کان ٻسٽ پار

هجي ها. ڇيو ڪونہ اٿائين تہ ”آءٌ انسان کي سندس وٽ کان وڏيڪ تڪليف نہ ڏيندو آهيان.“ صبر اختيار ڪري پنهنجي برادشت جي طاقت وڏي هئڻ جي ڪيئن نمائش ڪريان؟ ۽ پاڻ تي وڏيڪ مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ قدرت کي دعوت ڏيان؟

اسان وٽ عام طور, ڪنهن ماڻهوءَ جي لحاظ قدر ۽ سڃاڻپ جي فوٽڪٽي آهي سندس رتبو مال املاڪ ۽ ظاهري ڏيک ويک. وتائي وٽ هيو ڇا جو ڪيس ڪو ڪنهن مان مرتبي يا آدرڀاءُ لائق سمجهي؟ اسين سڄي ماڻهوءَ کي سلهہ جو مريض سمجهي ڪائونس ٽارو ڪندا آهيون تہ مبادا سندس سڃائي اسان کي بہ وچڙي وڃي. سو جڏهن وتايو ڪنهن عام دعوت ۾ وڃي شريڪ ٿيو جتي خلق ويٺي خيرات کاڌي, تہ سندس ڦاٽل ڪپڙا ڏسي ڪيس لوڏي ٻاهر ڪڍيو ويو. گهر وڃي ياءُ جا ڏوتل ڪپڙا پائي وري اچي ساڳي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. سمجهيائون تہ ڪو معزز ماڻهو وارد ٿيو آهي. سلمچي ڪٽي سندس هٿ ڌوئاڙي ٻوڙ پلاءُ اچي آڏو رکيائونس. بجاءِ نوش جان ڪرڻ جي, وتايو ٻوڙ پلاءُ ۽ چانور جا چمچا ڀري قميص ۽ سٿڻ مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو تہ ”مهماني اوهان جي آهي. کائو ۽ خوب کائو.“ مون کي تہ لتون هڻي ٻاهر اماڻيو هئائون.

سڄي عمر ”توڪل“ تي گذران ڪيائين. ڏنائين تہ پکي پکڻ کان ويندي جانورن تائين ڪنهن بہ سڀاڻي, لاءِ سمر جمع نہ ٿي ڪيو. انسان هڪڙو ئي جانور هيو جنهن مالڪ جي رزاقيءَ تي ڀروسو گهٽ ڪيو. حالانڪ هن هام وڏي ٿي هنئين. وتايو تہ رات جو پاٽي جوگهڙو بہ هاري ڀوءِ سمهندو هيو. تہ صبح جو سائين, جڏهن انهن کي اڳ ۾ ٿو ڏئي, جن کي ڏاند نہ هيو ۽ نہ ٻج, تہ ڀوءِ آءٌ ڇا لاءِ وينو وسوسا ڪيان؟ جو ڪجهہ ملندو هيس اهو بہ ٻين حوالي ڪري ڇڏيندو هيو. هڪ دفعي ڪنهن ماڻهو روڪ پيسہ ڏنس جو وٺي ڦاٽو. ڪڏهن ڀهرياڻ جي پلو ۾ ٿي ٻڌائين ڪڏهن ور ۾ ٿي وڌائين. آخر ڪڪ تي رستي جي هڪ سڪي وڻ جي پاڙ ۾ پوري ڇڏيائين, ڪنهن ماڻهو کيس ڏسي ورتو وتائي اجان پٺ مس ڏني تہ هن پاهوڙا ڪٽي اچي کوٽائي شروع ڪئي. ڀهرين ئي لپي ۾ ريپو مليس. سمجهيائين تہ خزانو تہ اجا هيٺ هوندو. ڀوءِ تہ وڻ پاڙون پٽي ساهہ پٽيائين. وتايو شام تاٽي اچي ڏسي تہ وڻ جڙ کان اکڙيو پيو هو. ٺهڪ ڏيئي پاڻ کي مخاطب ٿي چيائين تہ ”ڏنيءِ جي روپيہ ڪجهہ وقت اجان بہ پاڻ وٽ رکين ها تہ ان وڻ جيان اونڌو ٿيل هجين ها.“

وتائي جي لطيفن جو ڪُجهہ حصو موت متعلق آهي. ڏسجي ائين پيو تہ وتائي جي ملڪ الموت سان گهاٽي ياراڻي هئي ۽ شايد اهڙي اڪير سبب کيس ور ور ڪري ياد پئي ڪيو اٿس. پر عام ماڻهو موت کان ڇا لاءِ ٿي ڇرڪيا؟ اهو کيس سمجهہ ۾ نہ ٿي آيو. موت تہ پنهنجي جاءِ, پر ڪنهن کي فقط ڇرچي ۾

ڪراڙو يا ٻڍو ٿي سڏيو ويو ته اهو به ڪين سخت ناگوار ٿي گذريو. حالانڪ ”موت“ هڪ حقيقت هئي جنهن لاءِ سورنهن آنا ۽ سو في صد خاطري هئي ۽ باقي دنيا جو باقي ڪاروبار ته صرف ٻڌ سڌ تي يا گشتي پٽي تي هليو. موت ئي ماڻهو لاءِ اٽل حادثو هيو ۽ فقط ان ماڻهو وٽ نه ٿي آيو جو اجا ڄائو ئي نه هيو. جي ماڻهن موت جي ڪيڪر نٿي ڪئي يا در آئي سندس آڌرڀاءُ نه ڪيو ته نه سهي، پر مٿس غم رنج ۽ غصو ڇا لاءِ ٿي ڪيو ويو؟ ”موت“ ته زندگيءَ جو ڏاج هيو ۽ ڪارگار ته نه هئي. جو ڪنهن جي ڪاوڙ لاءِ سبب بڻجي. وتائي، پاڻ ته موت کي ڇوٽڪارو سمجهي سندس اوسيئڙو ٿي ڪيو. موت ته ”چولو“ مٽائڻو هيو ۽ وتائي جي چولي ۾ ته اڳيئي چتيون لڳل هيون.

هڪ ڀيري وتائي ڳوٺ جي ڏڪڻ وٽ وڃي سوال ڪيو ته امڙ جي ڪنولي ڀڄي پيئي آهي جيڪر هلي ناهي ڏين ته مهرباني ٿيندي. واڍي روڪڙ جواب ڏنو ”وتايا اڄ واندو نه آهيان، واندو ٿيان ته هلي جوڙي ڏيندس.“ هو هر دفعي اهڙي ڪن لاتار ڪري وتائي کي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وتائي ڏٺو ته ڪو جنازو کنيو ٿي ويا. پڇڻ تي پتو پيس ته ساڳيو ڏکڻ گذاري ويو هيو جو سدائين مشغول رهندو هيو. وتائي ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي کلهي ڪانڌين کي ميت جي آخري ديدار ڪرائڻ لاءِ درخواست ڪئي. جنازي کي هيٺ لاهي جڏهن ڪيس منهن ڏيکاريو ٿي ويو ته ميت کي هڪل ڪيائين ته ”ادا واڍا، اڄ ته پڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪٿ تي آرامي آهين. هاڻ ته هلي ڪنولي ناهي ۽ پنهنجو واعدو پاڙ.“

سومر سپايو وتائي جو پاريسڙي هيو. نهايت نيڪ نمازي هيو پر ڪيس هميشه اها شڪايت هوندي هئي ته ملان سومهڻي جي نماز پڙهائڻ ۾ ڏاڍي ڊيگهه ٿو ڪري. وتائي کي جڏهن خبر پيئي ته سومر سپايو اڄ صبح جو گذاري ويو ته ٺڏو ساهه کڻي چيائين ته ”چڱو ٿيو جو مري ويو. گهٽ ۾ گهٽ سومهڻي واري نماز جي سورن کان ته ڇٽي پيو.“

ڪنهن ماڻهو ڪهل آڻي وتائي کي جتي وٺي ڏني جا ٻئي ڏينهن تي ڪو شاهينگ چورائي ويس. وتايو وڃي مقام جي لنگهه تي ويهي رهيو ”ڇي: چور جو اڳ ٿو وٺي هتي ويهانس. اڄ نه سڀان ضرور هتي اچڻوائس.“ حالانڪ ڪيس خبر هئي ته مقام ڏانهن پاڻهرتو ڪوئي پنڌ ڪري نه ايندو آهي پر ٻيا ماڻهوءَ ڪيس ڪٿ تي چوڪنيو سلهاڙي کڻي ايندا آهن. ان کان علاوه مردي کي غسل ڏيڻ ٻهاني سندس تلاشي وٺي، سندس لٽا ڪپڙا لاهي، ڪيس هٿين پيرين خالي آڻي ڏڏڙ داخل ڪندا آهن. پوءِ جتيءَ جي واپسي لاءِ آسرو ۽ انتظار بيڪار هو. پر شايد وتائي ماڻهن کي موت جي يادگيري تازي ٿي ڪرائي ته اڳي پوءِ هي جهان فاني هٿين خالي ڇڏڻو آهي ۽ پوءِ مال متاع جي هيراڦيري ۽ چوري اجائي هئي.

موت کان ماڻهن جو ڇرڪڻ ڪنهن حد تائين واجبي پڻ هيو. ڇاڪاڻ هڪ تہ موت هر انسان جو پڳيءَ جيان پيرو ڪنيو ٿي ڪڍ گهميو. ٻيو وري انڌي هاٿي جيان نہ ٿي ڏٺائين مند يا موسم ۽ ازغيبي اچي ٿي ڪنڌ تي ڪڙڪيو. پر الله پاڪ، جو خالق ۽ رازق هيو ۽ رحمان الرحيم هيو. تنهن کان ماڻهو ڇا لاءِ ٿي ڊنا. هو ڪو اجگر اژدها يا مانگر مڇ تہ نہ هيو جو ڪنهن کي هڙپ ڪري ڳڙڪائي. هو تہ پڙدي پوش ڍڪڻهار هيو ۽ صاحب رب ستار ۽ غفار هيو ۽ انسان جو اڪيلو اجهو ۽ آسرو هيو. پوءِ اهڙي محسن مالڪ کان خوف زده ٿيڻ جو ڪارڻ؟ هي برابر آهي تہ سندس نوانوي نالن ۾ هيڪڙ ٻيڪڙ صفتون اهڙيون بہ هيون جن ۾ قهر ۽ جبر بکيو ٿي، ليڪن الله جي اها ڏاڍ مڙسي فقط ڏاڍن کي ڏارڻ ۽ اوچي ڳاٽن کي نوائڻ خاطر هئي. عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائيءَ جو اهڙين نادري وصفن سان ڪهڙو واسطو؟ وتائي، عدو موچين عثمان حجمن ۽ سومر نانوائن کي اهڙي الله سان ڏيٺ ويٺ ڪرائڻ جو ادمر ٿي ڪيو جو فقط غريبن جو رب هيو ۽ آسمان تي نہ پر زمين تي حاضر ناظر هيو. هو پاڻ بہ وتائيءَ جي راءِ مطابق، غريبن جيان غريب هيو. معصوم هيو ۽ اڻڄاڻ هيو. اڻڄاڻ بہ اهڙو جو ڪيس گڏه ۽ گانءِ وچ ۾ فرق جي خبر بہ خير ڪا هئي.

وتائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي ڳئون خيرات طور ڏني. وتائي ڳئون ماتا جي ٿهل ٽڪور تہ گهڻي ئي ڪئي. پر ڪمن ڪنير جي گڏه روازنہ رات جو اچي گاهہ پنو ڪائي وٺاڻ ٻهاري هلي ويندي هئي. آخر ڪڪ تي وتائي هڪ ڏينهن هٿ کڻي الله کي عرض ڪيو تہ مالڪ، ڪنن واريءَ کي مار تہ سڱن واريءَ جي جان ڇٽي. صبح جو ڏٺائين تہ سندس ڳئون مئل پيئي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نہ ڪندي هڪ انڌي کي گهر وٺي ڪيس ڇپائين تہ هي جانور تہ سچاٽي ڏي. نابين هٿوراڙيون ڏيئي فتوا ڏني هئي تہ هي جانور ڳئون هئي. وتائي ڪلي ڇيو تہ”الله کي اها خبر ڪانهي، دعا ضرور اگهايائين. پر ڪنن واري ۽ سڱن واري وچ ۾ تفاوت جي ڄاڻ ڪيس بہ ڪانہ پيئي.“

وتائي جو واسطو ان ابوجهہ ۽ مسڪين عوام سان هيو جي فصيح ۽ بليغ ۽ عالمانہ فلسفن کي سمجهڻ کان لاچار هئا. ڪين پنهنجي سوچ ۽ سمجهہ آهر هڪ سادي سودي ۽ سليس نسخي جي لوڙ هئي. قبر ۽ قيامت جي عذاب ۽ دوزخ جي دڙڪن کان ڊنا ضرور ٿي، ليڪن هي سمجهي نہ سگهيا تہ سندن قصور ڪهڙو هيو؟ هو ڪو نمرود، شداد ۽ فرعون ٿوروئي هئا. هو تہ اڳيئي غريب، مسڪين ۽ اکن تي پارو هئا، جن زندگيءَ ۾ بہ ويلا پيٽ پري ماني مشڪل کاڌي هئي ۽ ڏئو جي اوڳرائي ڏئي بہ ڪين سال گذري چڪا هئا. هنن هڏ هڻندي ۽ رات ڏينهنءَ تتيءَ تڏيءَ هلندي نانگ وڇون تي لتاڙيا. هيءَ دنيا وري سندن لاءِ ڪهڙو بهشت هئي؟ پوءِ اهڙن اپيپاهن کي ڊيڄاڙي سندن ساهہ ڇا لاءِ ٿي سڪايو ويو؟

جيڪڏهن ڪين هڙان نه ٿي ڏنو ويو ته ساڻن ڪو وڙ ته ڪيو وڃي. ڪيسي جو ته سخي ته نه ٿي سگهيو پر زبان جي سخا ۾ ڪا ڪنجوسي نه ڪيائين. اهڙي پيار ۽ پريم جو پرچار ڪيائين جو خوف کان بلڪل خالي هيو. اهو به اهڙي منڙي نموني جڻ ٻار ٿي پرچايائين يا رنل ٿي سرچايائين. چي قبر کان ڪهڙو ڊپ؟ هوءَ ته مائي مٽي هئي. انسان کي پناه ٿي ڏنائين ۽ سندس لڄ ۽ آبرو ٿي رکيائين. جمڻ کان اڳ ماءُ جو پيٽ ۽ مرڻ بعد امڙ مٽيءَ جو پيٽارو. دوزخ ته پاڻ وڃي روبرو ڏسي آيو هيو. هتي ڪا آگ نه هئي. اوهان فقط هن دنيا ۾ باه لاءِ سامان جمع نه ڪيو. پاڻ تي ڪو ”الزام“ نه کڻو ۽ قدرت کي سزا لاءِ ڪو بهانو نه ڏيو.

ڪنهن ماڻهو وتائي تي وار ڪرڻ لاءِ متس لٺ اولاري، وتائي وائري ٿي پڇيو ته ايڏي ڪاوڙ ڪهڙي قصور ڪارڻ؟ لنباز وراڻيو ته ”تون پاڻ چوندو آهين ته هٽي هٽائي پاڻ الله ٿو پوءِ مون کي به اهڙو حڪم ڪيو هوندائين.“ وتائي ٺهڪ ڏيئي چيو ته ”الله کي واڻيو مارڻو هوندو ته هر حال ۾ ماريندو. پر مورک تون پاڻ تي ”الزام“ ڇا لاءِ ٿو کڻين.“

هڪ پيري وتائي جي گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪا شئي به ڪانه بچي. ماڻس چيس ابا مون کي ته ڪو اٽو به اڌارو نه ٿو ڏئي تون ڪو بلو پيٽي ڪر. وتائي چيو امڙ فڪر نه ڪر، رزق جو نيڪو پاڻ ڪنيو اٿس. وڃي ٿو ان نيڪيدار کي ڳچيءَ کان وٺان. خالي ۽ ڦاٽل ڳوڻ کڻي هڪ ٻهر جي وڻ تي چڙهي منهن مٿي ڪري هڪل ڪيائين ته ”مون جيان جيڪڏهن تنهنجا به خزانا خالي ٿي ويا آهن ته پنهنجي ڏيوالہ هئڻ جو اعلان ڪر، ته آءُ ڪو ٻيئي جو در تاڙيان، ورنه ان جي ڳوڻ ڀري ڏي جو امڙ ٿي انتظار ڪري.“ اجان وڻ تي ويٺي الله سان حالي احوالي ٿي ٿيو ته ڪنهن کهل آٽي ٻاچڪو اٽي جو ڀري هيٺ اڇي رکيس. وتايو اٽو مٿي تي کڻي امڙ وٽ آيو ۽ چيائين ته ”اڄ ڪلهہ پيهائي ٿو ڏئي ۽ اجان به چار منٽ ترسان ها ته ماني پچائي به ڏئي ها.“

وتايو انهن سيلاني درويشن ۾ هڪ هيو جي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ انسانيت کي آٿٿ ۽ ڏڍ ڏيڻ لاءِ وقت بوقت پئي ايندا رهيا آهن. جيئن يونان جو ڊايو جنيس، ترڪيءَ جو ملان نصيرالدين ۽ ايران جو شيخ چلي. اهو سلسلو صدين کان هلندو اچي. دنيا جي هر دور ۾ ڪو نه ڪو درويش اهو ورثو سنڀاليندو ۽ جاري رکندو رهي ٿو. پير ڳوٺ وارو آندو فقير ۽ خيرپور جو فولاد فقير به ساڳئي زنجير جون ڪڙيون ٿيون ڏسجن. هر قسم جي درويشن واري انت ۽ بحر جي ڪا ڪل نه آهي. هو هر دم پنهنجي حال ۽ قال ۾ مست الست رهن ٿا. هو نه بنده خدا ٿا ڏسجن، ڇاڪاڻ ته هو مذهب جي احڪامن جي ڪا

پيروي نہ ٿا ڪن، نہ بنده زمانہ، جيئن جو زماني جي هر تعلق ۽ تقاضا کان بلڪل آجا ۽ آزاد آهن. شرعي اعتبار کان هي درويش دين ۽ دنيا ٻنهي دائرن کان ٻاهر آهن.

مستن ۽ مجذوبن جيان اهڙن فقيرن جي ڪڏ لڳڻ يا سندن نقش قدم تي هلڻ هڪ سراسر ناداني ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو ڪنهن تي راضي ٿي دعا ڪندا تہ وڏ ۾ وڏ ڪيس پاڻ جهڙو مست ملنگ بڻائي ڇڏيندا. جو صورتحال هڪ ذميوار انسان لاءِ هرگز قابل قبول نہ ٿيندو. هو غيرذميوار بي جوابدار ۽ بي لغام ”الله لوڪ“ آهن. ڪين نہ گهر نہ گهاٽ، نہ رن نہ روڄڙي ۽ نہ مٽ نہ مائٽ. آئٽا نپٽا. آئي تہ ڪاڏي نہ تہ الله واهي. آخر اهي ماڻهو ٺهڪ نہ ڏيندا تہ ٻيو ڪير ڪلندو؟ هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن معني خيز ”مرڪڻ ۽ مشڪڻ“ هر زماني جي دلگير ۽ ڏنل آدم ذات لاءِ هڪ دلداري ۽ دلاسو ۽ درس ثابت ٿئي ٿو. اجا بہ جيڪڏهن ائين چئجي تہ وتايو ۽ سندن طريقي وارا فقير ڪنهن بہ انساني درد جي ڪا دوا نہ آهن، البت هڪ قسم جي روحاني ”ائسپرو“ جيان عارضي طور انسان جي درد سري ۽ ٿڪاوٽ دور ڪري ڪيس آئٽ ڏيئي تازي دم ڪن ٿا ۽ بس.

محمد ابراهيم جويو

هڪ انگريز سيلاني خاتون، مائي اسٽيلا هولٽ، جا موهن جو دڙو ڏسڻ لاءِ سنڌ ۾ آئي هئي، تنهن ڳالهيون ڪندي سوال ڪيو ته اوهان وٽ ”پنهنجن سان پريت“ جي ڪسوٽي يا تصور ڪهڙو هيو؟ سوال جي جواب ۾ مون ڪيس گوتم ٻڌ جي هڪ پوئلڳ جي ڪهاڻي ٻڌائي. ته هڪ ٻڪشوءَ کي جڏهن ٻوڌين جي بهشت ”نروانا“ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چيو ويو، ته هي چئي انڪار ڪيائين ته ”جيسين سڀئي ٻڪشو بهشت ۾ نه پهتا آهن ته مون اڪيلي لاءِ جنت ماڻڻ ڪهڙي ڪم جي“ مائي هولٽ اچرج ۾ اچي ٻيهر سوال پڇيو ته پلا اوهان وٽ ڪو اهڙو سنڌي موجود آهي جنهن کي ٻئي سنڌي لاءِ ايتري سڪ هجي جا ٻوڌي ٻڪشوءَ واري ماڻ جي لڱ ڀڳ هجي؟ آءُ سوچ ۾ پئجي ويس. ڇاڪاڻ ته سنڌين کي پنهنجي ٻولي ۽ وطن جي حب ته بي حساب هئي. پر هڪ ٻئي سان سڪ؟ اهو چوڻ مشڪل هيو. لاجواب ٿي ماٺ ويس. اها ڳالهه پنجويهه سال کن اڳ جي آهي. پر جي اڄ ڪو مون کان ساڳيو سوال پڇي ته شايد ڪيس تڏي تي ئي هڪ بجاءِ ٽن سنڌين جا نالا ڏيان، جي منهنجي خيال ۾ اهڙائي سنڌي ٿي سگهن ٿا. جويو صاحب انهن ٽن مان هڪ آهي.

محمد ابراهيم جويو سنڌ جي انهن اڻ ڳڻت انسانن ۾هڪ آهي، جن کي اسين استاد جي عظيم ناتي سان سڏيندا آهيون. ڪاڻ علم پرائي پوءِ کين ادب احترام سان وساري ڇڏيندا آهيون. ڇو ته ”ڪم لٿو ڏکڻ وسريو“ نه فقط اسان جي پر دنيا جي پراڻي وراثت آهي. پر جويو صاحب اڪيلو استاد آهي جنهن پاڻ وسارڻ جو ڪنهن کي موقعو ئي نه ڏنو. اٽڪل اڌ صديءَ کان، سنڌ جي هر نئين پيڙهيءَ سان، ”سڪيا جو ساٿ“ سانده نباهيندو ٿو اچي. اڀرا سڀرا، ڪڇ ڪنواٽ جي به سندس پناري پيا، سي لاڏو به مهري ٻڌائي راس ڪيا اٿائين. علمي سکيا کي پيٽ گذران جو پيشو ڄاڻڻ بجاءَ آدرش ۽ عبادت ڄاتائين. جڏهن ادب جي آٽڻ ۾ پير پاتائين ته پنهنجون قلمي ڪوششون به سماجي سنوار ۾ سيڙايائين. اڄ ڪله جا ٿوري گهڻي ادبي، سماجي ۽ سياسي سڄاڳي ڏسي ٿي، تنهن جو سهرو به گهڻين پانگين سندس سر آهي.

ائين به ڪو هرو ڀرو صحيح نه آهي ته سنڌ ۾ ڪو استادن جي اڻ هوند هئي. جنهن ڪوٽ جي پورت جويو صاحب ڪئي هجي. هرگز نه. استاد اسان وٽ پلئون پيل. اسان وٽ اهڙا استاد به ڪيئي هوا جن سموري عمر علمي ڪيتيءَ جي سرسيتي ۾ گذاري هئي. پر گهٽائي اهڙن جي هئي جن جي درس مدرسن

تائين اچي ڇيهہ ٿي ڪيو. يا وري ڪي اهڙا بہ هئا جن علم عقل کي پاڻ وٽ جمع ڪري محفوظ ڪيو هو. جئن ڪي ڌن دولت ميڙي ڪوٺي ڪڍي وياج وٺيءَ جو وهنوار ڪن. ان لحاظ کان جويو صاحب هڪ الڳ مڪتب فڪر جو استاد هيو. علمي سکيا جي ڦهلاءُ گڏ علم جي طالبن کي علمي ترغيب جو سبق پڻ پڙهائيندو رهيو. ڳليءَ ڳليءَ وچي ڪڙو ڪڙڪائي ۽ سڏ ڪري راه جي ڏاه ڏيندو رهيو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو ليکڪ شاعر يا فنڪار شايد ئي هجي جنهن سان دلي جاني سهڪار نہ ڪيو هجيس. وري اهڙي اٽنڪ ۽ سر توڙ جاکوڙ بہ بنان عيوضي ۽ بنا اجوري!

1938ع ڌاري سنڌ مدرسہ اسلام ڪراچي ۾ گريجوئيٽ ماسترن جي هڪ نئين کيپ وارد ٿي. جي ۾ اي-ڪي بروهي صاحب، غلام الله ميمڻ، شيخ ساز علي، امداد علي شاه بخاري ۽ جويو صاحب شامل هوا. مڙني ۾ هڪ ڳالهہ هڪ جهڙي هئي. اها هي هئي تہ سڀيئي غريب سنڌي گهراڻن جا چشم و چراغ هوا ۽ اڪثر ڳوٺاڻا هئا. پر هر غريب جي وڏي ڪمزوري هميشہ اها چاٽائي وڃي ٿي تہ ڪيس ڌن دولت جي سوچ ۽ لوچ شاهوڪار کان بہ وڌ رهي ٿي. سواءِ جويو صاحب جي ٻين سڀني ماستريءَ جي مرتبي کي مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ طور استعمال ڪيو. ذاتي ترقيءَ جي تاڪ ۾ رهيا. ترت داڻو ڪڻو ٿي ٽڙي پکڙي ويا. بروهي صاحب وڪيل ٿي وڃي وزارت کي رسيو. غلام الله صاحب کي گهاٽو وٽيو جتي اڄان سوڌو وهندڙ آهي. بخاري صاحب وڃي مختيارڪار ٿيو ۽ پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. شيخ ساز علي ملٽري ۾ ڀرتي ٿي ميجر ٿيو. جويو اتي ئي رهيو ۽ ڪنهن ٻئي رخ ۾ وک نہ وڌائين. جي هو بہ چاهي ها تہ دولت ديوي ۽ مرتبي جي مومل ماڻي سگهي ها. پر هن ماستريءَ جي مفلسيءَ کي پنهنجو نصيب ڄاڻي استاد ٿي رهيو ۽ اڄ بہ اهوئي آهي.

چيو وڃي ٿو علم وڏي دولت آهي. بلڪل درست. پر منجهنس هڪ وڏي اوڻائي آهي. جو ان دولت سان نہ پيٽ ڀرجي سگهجي ۽ نہ جسم ڍڪي ٿو سگهجي. نہ وري علم سان زندگيءَ جي ٻي ڪا ضرورت ئي پوري ڪري سگهجي ٿي. ڇا لاءِ تہ پيٽ پالنا جو واسطو پئسي سان آهي ۽ نہ جاميٽري يا جاگرافيءَ سان. ۽ پئسو ڪمائڻ هڪ هنر آهي، ڪيڏ آهي يا هٿ جي صفائي. پر علم نہ آهي. خاص طور پئسي کي ٻيڻ يا ٽيڻ ڪرڻ هڪ الڳ فن آهي. جو جادو جويو صاحب کي اصل هٿ نہ آيو ۽ شايد ان ڏس ۾ واجهہ ئي ورلي وڌائين. سالن جا سال سعيد منزل لڳ هڪ سوڙهي فليٽ ۾ اهل عيال سميت مسواڙي رهيو. اهو بہ ڪراچيءَ جهڙي جواگر شهر ۾. جتي ماڻهو پنهنجي قسمت اک ڇنڀ ۾ هڪ ئي داءُ لڳائڻ سان بدلائي ڇڏيندا آهن. قسمت بدلائڻ تہ پنهنجي جاءِ پر هي درويش پنهنجي لباس جي خاڪي پتلون بہ بدلائي نہ سگهيو. جا ڇٽئن سالن تائين، سياري اونهاري مون ساڳي ڏٺي. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ان زماني ۾ انگريزي

ماستر جي پگهار سوا سؤ روپيا هئي. جا اڄ رواجي بوٽ جي بها به نه آهي. تڏهن اها وڏي مايا ليکي ويندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مون واري سٽڻ جا پاچا به آزاد نظم جيان واڪا، بي سرا ۽ ڪٽل هوندا هئا. شايد ان ڪري ٻين جي پٽڙي حالت منهنجي دلي آٽٽ جو ڪارڻ ٿيندي هئي!

ڪراچي جا انيئي سال جوبو ٻار پڙهائڻ گڏ پنهنجي ذهني سرسيتيءِ ان ابوجهه لوڪ لاءِ سوچيندو رهيو جن سان سندس ازلي انگ اڙيل هيو. يا وري بقول سندس، جي مظلوم محروم ۽ مجبور هوا. اهڙي سوچ ويچار لاءِ سمنڊ جو ڪنارو هڪ وڏي اپيل هيو. ڇوته ڪراچي شهر نه فقط گهمسان جي مڇي مياڻي آهي. پر پيدائش به ته مائي مهاڻيءَ جي آهي. سنڌ جي سرزمين سنڌو درياه جي ڏنل سوکڙي ئي سهي، پر حاصل ڪيل ته سمنڊ کان آهي جنهن کيس جيءُ ۾ جاءِ ڏيئي، پاڻ پرپرو ٿي ڪيو. هونءَ به سنڌ جي صورتحال جو صحيح تصور به سمنڊ کان ئي ٿي مليو. جنهن جي مٿاڇري تي مانائي هئي ۽ اندر ۾ اوڌم متل. هر وڏي مڇيءَ ننڍيءَ کي هڙپ ٿي ڪيو. ننڍڙيون مڇيون سر بچاءُ خاطر سمنڊ جي ڪنارن يعني ٻهڙاريءَ ۾ ٿي رهيون. ڪناري لڳ وڏين مڇين اچڻ ئي پنهنجي هتڪ ٿي سمجهي. جتي مانگر مڇن ۽ واڳن جو راڄ هجي ته بلائن جو به مقابلو ته ڪرڻو هيو. پوءِ پاڻي ۾ هجن يا زمين تي. پر هو ته مسڪين ماستر هيو. ڇا ٿي ڪري سگهيو؟ پر جڏهن هڪ منڍڙو مورڙو مانگر مڇ کي ماري ٿي سگهيو؟ ته ڇو نه هڪ ماستر!

گهٽ ۾ گهٽ هو انهن گونگن گگدامن جي زبان ٿي سگهيو ٿي جي واقعن جي ڳاهٽ ۾ ڳاهجي پنهنجي آواز جي قوت وڃائي وينا هوا. ان ڏس ۾ قلم کڻي جوبو صاحب مضمون، ڇوپڙيون ۽ ڪتابڙا لکڻ جي شروعات ڪئي. سندس لکڻيون ڪي عشق محبت جا داستان يا من گهڙت ڪهاڻيون نه هيون. پر اهڙيون ڀاڻيون ضرور هيون جن ماڻهن جي دلين ۾ آس ۽ اميد جا امڪان پيدا ٿي ڪيا. جي ستايل هوڻئن خوف ۽ مايوسيءَ سبب گهٽيل ۽ دٻيل هوا، جا وقت جي ضرورت به هئي ۽ خلق خدمت به. سندس سوچ جي نپوڙ هئي سماجي حق انصاف جي بحالي. يا پورهيت لوڪ راڄ. ”جوبو“ صاحب هي ڏسڻ ٿي چاهيو ته هاري پنهنجي پوکيل سموري ڪٽڪ پاڻ کائڻ جي خوشي حاصل ڪن. هر انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ کي نه فقط ڪپڙو لتو ۽ ان اتو ملي، پر کين ملڪي حڪومت ۾ حق ۽ حصو هئڻ جو فخر به حاصل ٿئي. هو به ان اوسيئڙي ۾ رهن ته سندن ٻار وڏا ٿي سکيا پرائي پنهنجي ملڪ جا جنرل ۽ فيلڊ مارشل ٿين. جي مسڪين هاڻ چپراسي ۽ چوڪيدار به ٿي نه ٿي سگهيا. ذاتي طور جوبو ڪنهن منطق يا مت جو مخالف نه هيو سواءِ ”شاهيءَ“جي. پوءِ اها آپيشاهي هجي، نوڪر شاهي يا وڏيرا شاهي.

ڇاڪاڻ تہ اهي مڙوئي شاهيون ان انڌي طاقت جا جدا جدا روپ هئا، جنهن طاقت کي ”ضمير“ هيوئي ڪونہ.

سنڌ جي ڌرتيءَ تي پورهتين جا حق واسطا قائم ڪرڻ لاءِ ادب ۽ ثقافت جو سهارو وٺڻ هڪ جائز ۽ لازمي وسيلو هيو. هڪ پنٺي پيل اڻوجهہ عوام ۾ سياسي شعور ۽ سجاڳي آڻڻ لاءِ ٻيو رستو ئي ڪهڙو هيو؟ هي برابر آهي تہ سنڌ جي ديسي ماڻهن ۾ هزار عيب ۽ اوڻايون هيون. پر انهن اوڻائين هوندي بہ، سندن جي سنڌ تي حق هوا، انهن ۾ ڪا ڪمي نہ ٿي آئي؟ ورثو هميشہ وارثن جو هوندو آهي. پوءِ اهي لولا هجن يا لنگڙا. ڪو فرق تہ نہ ٿو پوي. زندگيءَ جي ذونق زنده رکڻ لاءِ ڪين نت نئين صبح جو سينهو ڏيڻ ضروري هيو. نہ تہ جنهن قسم جي ٻاڙي ۽ ٻُسي زندگي سنڌي گذاري رهيو هيو تہ سندس آخري اميد جي گل ٿيڻ جو بہ گمان غالب هيو. ڇاڪاڻ تہ انساني ذهن بہ زرعي زمين مثل آهي. منجهنس هر هلائي سانهر نہ گهمايو ويو تہ زمين ڦاٽي پوندي، جي پاڻ نہ وڌو ويو تہ سندس پَل ختم ٿي ويندو.

پنهنجي زندگي ۽ سندس مقصد جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو تہ ”اسين سنڌ وارا جنهن ڌرتيءَ تي ۽ جنهن سماج ۾ رهون ٿا تہ ان ڌرتي ۽ سماج آڏو هڪڙو مقصد ظاهر ٿئي ٿو. جيڪو وقت جو سڏ آهي، اهو هي تہ مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ رنڊڪون ۽ رڪاوٽون راهہ ۾ اچن ٿيون انهن جي سڃاڻپ ڪئي وڃي، ۽ جي سازگار يا مددگاري چيزون آهن انهن کي پنهنجي سامهون چٽيءَ طرح ڏسي سگهون. منهنجي اهڙي دلي مراد جو پس منظر ۽ منطق اهو آهي تہ آءُ هڪ هاريءَ جو پٽ آهيان. سنڌ جي ٻهراڙي جو ڳوٺاڻو آهيان. . . ۽ پورهيت آهيان. غربت، بيماري، جهالت، لاچاري ۽ ظلم. انهن جون جيئريون جاڳنديون صورتون ڏٺيون آهن. قائم ٿيل نظام جي ڪنهن بہ هڪ انگ کي اسان ڪڏهن ڪنهن مظلوم جو پاسو کڻندو نہ ڏٺو آهي. وڏيراشاهي سنڌ جي ڳچيءَ کان جهليو ۽ گهٽيو بيٺي آهي ۽ ان کي ساهہ کڻڻ ئي نہ ٿي ڏئي. جنهن مظلوم محروم ۽ مجبور عام خلق سان منهنجي ڄمڻ ۽ مرڻ جو واسطو رهيو آهي هي ازلي انگ آهي. جيڪو هر غيرت مند، خوددار ۽ باعزت ماڻهوءَ کي نباهڻو پوندو. ڪنهن کي ڪيئن ۽ ڪنهن کي ڪيئن!

ان ازلي انگ جي ناتي نباهيندي جويو صاحب پنهنجي عمر جي سڄي پونجي سيڙائي آهي. سندس جاڪوڙ جو ڪاٿو ڪرڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ تہ سندس سرسيتيءَ جي سيڙپ نئين فصل ۾ نہ پر نئين نسل ۾ آهي. جنهن پوک جي پڇي تيار ٿيڻ لاءِ پيڙهيون گهرجن. اسان جو نوجوان نہ فقط الهڙ آهي پر تڪڙ ۾ پڻ آهي. اهڙي ابهر جو هن تريءَ تي بهشت تي طلبيو. جنهن معجزيءَ لاءِ جادوءَ جي ڏيئي جي لوڙ هئي ۽ نہ جوبي جي. يا وري ڪو امام هادي يا امام مهدي اچي سرواڻ ٿئي. جن جو هاڻ اوسيئڙو

ڪيڻ اجايو هيو. سندن جاءِ سنڌ ۾ ”استاد“ ورتي هئي. ڪنهن سيڪڙاتن کي سکيا ٿي ڏني. ڪنهن لوڪ ادب جو وچايل ورثو ٿي سهيڙيو. ڪنهن ڪانفرنسون ڪوٺائي جاڙيجا ٿي جاڳايا. ته ڪنهن پورهتين لاءِ پاڻ تي پتوڙيو. سيئي ”استاد هوا“ ۽ سڀني جي جدوجهد ساڳي هئي. ته اسان جا اڀوجها غربت جي ڏٻڻ ۽ پاپنديءَ جي پنجوڙن کان آجا ٿي سهٽي ۽ شانائتي نموني جياپي جون گهڙيون بسر ڪرڻ لائق ٿين. جنهن ڏس ۾ ڪين سهاري ڏيڻ جي سخت ضرورت هئي.

جويو صاحب جو ننڍپڻ گورن جي صاحبيءَ ۾ گذريو. ڦوه جوانيءَ ۾ انگريزن جي عروج جو سج غروب ٿيندي ڏٺائين. ڪانگريس جا آڪاڙا ۽ مسلم ليگ جا ملاڪڙا سندس اکين آڏو ٿي گذريا. جنهن گهرو ڇتاپيٽيءَ وچي ورهاست جي وڍ ڪٽ تي دنگ ڪيو. ورهاڱي وقت ۽ تهان پوءِ جو ڪجهه سنڌ ۾ وهيو واپريو ان جي اثر کان به متاثر ٿيندو رهيو. ڇني ڇماهيءَ پنهنجي دل جو غبار به لکڻين وسيلي هلڪو ڪندو رهيو. نتيجي ۾ جي عام طور عتاب سياسي سمجهه رکندڙن تي نازل ٿيندا آهن، انهن ۾ ڪجهه ڇنڊا مٿس به پوندا رهيا. جا ڪا وڏي ڳالهه ته نه هئي. ڇاڪاڻ ته مهڻن سهڻ جا عادي سنڌي صدين کان آهن. هاڻ ڪين ”ڏاهر جي اولاد“ سڌي سرخرو ٿي ٿيا. ڇاڻئن ته محمد بن قاسم اصل ڪوڪرا پار کان اچي سنڌ فتح ڪئي هئي! مزو اهو جو مٿن الزام ”اسلام“ جي نالي ۾ مڙهيا ٿي ويا. جو عجيب پڻ هيو. ڇڻ ته ڏهٽيءَ، نانيءَ کي ويم ڪرڻ ٿي سيڪاريو.

ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هيم ته انساني زندگي هڪ قسم جو ”ڪل پوڳ“ يعني (ڪاميڊي) آهي. جيڪڏهن ڪيس پري کان ڏسجي ته. پر هڪ غمخناڪ حادثو (ٽرئجڊي) جي ڪيس ويجهو ٿي پسجي. سنڌ جو به هر حڪومت لحاظ کان ساڳيو حشر پئي رهيو آهي. ڪيس هميشه پهاڙي اوچائيءَ تان پئي جانچيو ويو آهي. ۽ اوڏڙو اچي سندس گهايل ۽ ڦتيل وجود کي ڏسڻ جي تڪليف ئي گوارا نه ڪئي ويئي آهي. نه ته اهڙي تعصب، ڌڪاريا نفرت جي ته ڪا ڳالهه ئي نه هئي. هن حقيقت جي ڄاڻ هر هڪ کي هئڻ گهربي هئي ته تاريخ جي روشنيءَ ۾ سڀني ”نظرين“ جو هڪجهڙو تصور رکڻ يا هڪجهڙي مجتا هئڻ ناممڪن پڻ هئي. ڇاڪاڻ ته روائت زباني هجي يا لکت ۾، پر هر تاريخ جي ڪسوٽي ”يقين“ تي منحصر هئي. جي هي صحيح آهي ته پوءِ ڪنهن تي يقين ڪريون؟ ظاهر آهي ته پنهنجن ماڻهن تي. اڳ ۾ انهن تي جن جا اسين ڄايا ۽ نپايل آهيون. پوءِ ڪهڙي سبب اسين پنهنجن ابن ڏاڏن کي ڪافر ۽ غدار سڏيون باقي ٻين کي غازي ۽ حق جو علمبردار؟

سنڌي فطرتي طور تي شڪرگذار ۽ ٻانهن ٻڌي دعاگو قوم آهن. هو ته انهن جا ڳڻ به ڳائيندا رهيا آهن جن ساٺن جنگيون ڪيون ۽ مٿن حڪومت ڪئي. خاص طور انهن جا، جن آئي اسلام جي روشني

آئي يا جن سندن ٻاجهاريءَ ٻولي کي سنواريو ۽ ورسايو. پر هو ان حقيقت کان ڪيئن انڪاري ٿين ته هو هن ديس جي مٽي نه آهن؟ آخر سيئي سنڌي ڪو عرب کان پارسل ٿي هت نه پهتا هئا. پنهنجي اصليت وسارڻ ڪو هروڀرو اسلام ته نه آهي. جي ڪي ماڻهو اسلام قبول ڪري شيخ عبدالمجيد ٿو سڏائي ته هو پنهنجي پيءُ ليلارام هئڻ کان به انڪار ڪري ڇا؟ جي ائين آهي ته پوءِ هر سنڌي مسلمان ڪهڙي نسبت اختيار ڪري؟ حضرت عيسيٰ واري؟

جويو صاحب جو الله سان عشق آهي الاجي نه؟ جنهن سنڌ ۾ سدائين سڪر سڻائي پئي ڪئي آهي. پر اها شاهدي جويو جا دشمن به ڏيندا ته سندس سنڌ جي ماڻهن سان بيحد عشق آهي جن پنهنجي محسنن کي ڪڏهن به نه وساريو آهي. اهڙي اٿاه عشق جي وڏي ضرورت پڻ هئي، ڇاڪاڻ ته سندن پريشانين ۾ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اضافو ٿي رهيو هيو. ڇو ته هاڻ کين پنهنجي صفحي هستيءَ تان مٽجي وڃن جو خطرو درپيش هيو. هو ٻن ٻاهين وچ ۾ گهيريل هوا. پنهنجن جي بي رخي ۽ پراون جي بي رحمي. جياپي لاءِ جدوجهد جاري هئي، جو قدرت جو بنيادي اصول هيو. جنهن قدرت ٻوٽن جانورن ۽ ماڻهن کي بچاءُ ۽ بقاءَ لاءِ طاقت ٿي بخشي. سنڌ ڪو قدرتي قانون جي دائري کان ٻاهر ته نه هئي؟

شاهه جي سنڌي موسيقي

شاهه لطيف ڀٽائي سنڌ جو عظيم ۽ زنده صوفي شاعر آهي. سندس روحاني جوهر رسالي جي هر بيت ۽ وائيءَ ۾ پيو جهرڪي. جنهن ٻاجهون هو لکن ڪروڙن دلين تي ڇانيل رهي ٿو. جهڙس مثال پاڪستان توڙي هندستان ۾ ملڻ مشڪل آهي. ارمان فقط هي آهي جو هن روحاني رهبر جي هڪ ٻي حيثيت جا پڻ پنهنجي جاءِ "عظيم" آهي، تنهن کي درگذر ڪري ڪيو ويو آهي. دراصل شاهه جو مقام بطور هڪ صوفي ۽ شاعر جي، ماڻهن جي دل ۽ دماغ تي ايترو غالب رهيو آهي جو سندس "موسيقار" هئڻ جو مرتبو صحيح معنيٰ ۾ اجاگر ٿي نه سگهيو. توڻي جو هو ان رتبي جو صحيح حقدار آهي. شاهه پنهنجي سنگيت واري فن جي لحاظ کان موسيقي جي افق تي اها جاءِ والاري ٿو جتي تانسين، امير خسرو ۽ سلطان حسين شرقي چمڪندڙ ستارن جيان نظر اچن ٿا. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اسان جي ملڪ جي دانشورن ۽ موسيقيءَ جي ڄاڻن کي ايترو دئو نه پيو، ته هو شاهه جي لات واري لاٽ جي سوجهري ۾ شعاع کي ڏسي سندن فن جي ڪمال کي به پرکي سگهن ۽ ان عظيم ورثي کي سنڀالي ۾ محفوظ ڪري رکن.

راڳ شاهه جو جياپو هو. ۽ ساهه به سماع ۾ ڏنائين. چوندو هيو ته منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو ٻوٽو آهي جو راڳ سان سائو رهي ٿو ۽ راڳ سواءِ سڪيو وڃي. ڏينهن جا ڏينهن سماع ۽ سرود ۾ گذاريندا هيس. آلاپ سان اکين ۾ آب جاري هوندو هيس. تنبورو چوري ڳائڻ ۾ ڇٽڪندو هيو. پوءِ وجد ۽ ڪيف ۾ بيت ۽ وايون بي اختيار سندس مک کان روان ٿينديون هيون. هي حقيقي ۽ معرفت جا موتي ائين موسيقيءَ معرفت آيا، جن اچي رنگ لاتو ۽ واهه جو رنگ رچايو.

جيئن "شاهه" پنهنجي بيتن ۽ واين جي مضمون ۾ اهڙي روحاني رمز رچائي جو دل من لائي پڙهندڙ چڙهندڙ زمان ۽ مڪان جي قيد کان آجو ٿي لاهوت لامڪان تي رسي ٿو. ساڳي ريت "شاهه" پنهنجي دور جي لوڪ سنگيت کي سنواري اهڙي هڪ لطيف "لئه" بخشي جنهن جي لذت ۽ لست اکرن ۾ بيان ڪرڻ اوکي آهي. ان لطيفي لات جو مزو انهن کان پڇيو جن رات وهاڻي کان ونئي باک ڦٽيءَ تائين اها موج ماڻي هوندي. يا وري اهڙي ڪيفيت اهي سمجهائي سگهن جي سنگيت جا صراف هجن. باقي رڳن اڳيان رباب ته وڄائيندي ورهيه ٿيا.

هتي هي ڄاڻڻ ضروري ٿيندو تہ سنڌي سنگيت هندي ڪلاسيڪي موسيقي جي شاخ نہ آهي پر هندستاني موسيقي جو اصل ۽ نج سرمايو آهي, جا موسيقي ڏاکڻي هند ۾ اپري ۽ سترهين صديءَ جي اوائل ۾ عروج تي پهتي. ٿي سگهي ٿو ڪي ماڻهو ان ڳالهہ سان شامل راءِ نہ ٿين. پر ان دعوا لاءِ نيٺ تواريخي حقيقتون پيش ڪري ٿيون سگهجن, جنهن بحث لاءِ هن مضمون ۾ ڪا گنجائش خير ڪي آهي. في الوقت اسان کي فقط هي ثابت ڪرڻو آهي تہ شاهہ لطيف سر سنگيت ۾ هڪ نئين ريت ۽ روايت جو باني پڻ هيو.

جهڙي طريقي امير خسرو هندستانيءَ موسيقي کي ايراني ۽ عربي موسيقيءَ واري کهنبي جي ڇَٽ ڏيئي نئين سر "ڏن ۽ راڳن" کي ترتيب ڏني ۽ اهڙي حڪمت عمليءَ سان هڪ خشڪ موسيقي کي عوامي موسيقي ۾ تبديل ڪيو. ساڳئي ريت شاهہ لطيف پڻ موسيقيءَ جي دنيا ۾ هڪ نئين تصور کي جنم ڏنو جنهن رخ ۾ شاهہ جو ڪو ثاني نظر نہ ٿو اچي. شاهہ موسيقيءَ ۾ اهو انقلاب آندو جو لينن روس ۾ ۽ مائوزي تنگ چين ۾ آندو. پر هو خوش قسمت هوا جو سندن ڪئي قوم هئي. شاهہ جي قسمت ۾ مون پارا نڪر نوبر لکيل هوا. پٺائيءَ جي موسيقيءَ کي محلاتن کان ٻاهر آڻي هڪ اهڙو روحاني وسيلو بڻائڻو هو جنهن ذريعي هڪ عام ماڻهوءَ کي پنهنجي ذات جي ڄاڻ ۽ پنهنجي خالق حقيقيءَ جي هستيءَ جي سڃاڻ حاصل ٿي سگهي.

شاهہ لطيف واري زماني ۾ هندستاني موسيقي پنهنجي شباب تي هئي. توڻي جو مغل سلطنت جو سورج غروب ٿي رهيو هيو. دهليءَ ۾ محمد شاهہ ثاني جو دور هيو. درباري ڳائڻا ۽ درباري راڳڻيون زورن تي هيون. پر هندي موسيقي اٽانگي ۽ پيچده "تاٽ ۽ تال" سبب عوام ۾ مقبول نہ هئي. خاص طور سنڌ ۾ , هندستاني موسيقي جو ايترو چرچو نہ هيو. ٿي سگهي ٿو هندستان جيان اها شاهاڻي عياشي فقط حڪمرانن تائين محدود رهي هجي. جيئن ڄاڻايو ويو آهي تہ سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ هند جا ٻہ مشهور ڳائڻا "اٽل ۽ چئنچل" آيل هوا, جن کي پٽ تي شاهہ ڏانهن اماڻيو ويوهيو. هي برابر آهي تہ شاهہ کان اڳ ۽ شاهہ واري وقتن ۾ سنڌ اندر لوڪ راڳ ۽ راڳڻيون رواج ۾ هيون ۽ ضرور هونديون, پر انهن بنسبت ڪا پوري خبر چار موجود نہ آهي ۽ نہ ئي ڪا اهڙي جاچ پرتال ڪئي وڃي ٿي, البت هي هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ سهڻي لطيف ڪلاسيڪيءَ موسيقيءَ کي عوامي سنگيت جي سرچشمہ سان هڪ نئون لاڙو ڏنو جو عام ماڻهن ۾ بيحد مقبول ٿيو ۽ اڄ بہ آهي.

شاهہ لطيف سنگيت جي هڪ نئين مڪتب جو بنياد رکيو جنهن ۾ اڄ بہ شاهہ جو ڪلام ڳايو وڃي ٿو. پوءِ هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ان سنگيت جو دائرو ڪجهہ فقيرن جي اوتارن ۽ شاهہ جي درگاهہ تائين

محدود رهجي ويو آهي. شاهه صاحب پنهنجي ڪلام جي جدا جدا حصن کي انهن خاص راڳن ۽ راڳڻين سان نسبت ڏني جن سرن جي آلاپ ۾ اهي بيت ۽ وايون ڳائڻيون هيون. جيڪڏهن شاهه جي ڪلام ۽ ڪلام جي راڳ واري ترتيب کي فني لحاظ کان ڏٺو وڃي ته آنڱريون ڏندين ڏيڻيون پون. ڪلام جي مضمون ۽ راڳ جي تاثر وارو جوڙجڪ ۽ چونڊ مڪمل طور ۽ سائنسي طريقي رٿيل هئي. ڪمال هي جو اڪرن آلاپ ۽ شاهه جي پيغام ۾ تفاوت ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي، جيڪڏهن شاهه واري ڪلام، کي ڳائيندڙ شاهه جي ڏسيل دڳ ۽ منزل کي سامهون رکن ته.

پنهنجي ڪلام کي موسيقيءَ جي نئين رخ ۾ ڳائڻ لاءِ سڀ کان اول، شاهه هڪ ساز ايجاد ڪيو. هي خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي ته ان ساز جو نالو ”تنبور يا طنبور“ شاهه ئي رکيو. چاڪاڻ ته هي ساز پهريون مصر ۾ ايجاد ٿيو هيو ۽ پوءِ وچ اوڀر ۽ ايران کان ٿيندو سنڌ ۾ پهتو. پر اهو ساز ان زماني ۾ الڳ شڪل جو هيو ۽ ان ۾ فقط چار تارون هيون. جنهن سبب ڪيس هند يا سنڌ ۾ ”چوتارو“ سڏيو ويندو هيو. شاهه پنهنجي تنبور کي پنجن تارن سان سينگاري تيار ڪيو جنهنجي تارن جي ترتيب هن طور هئي. پهرين ٻاهرين تار کي ”مده سپتڪ“ جي ”پنجم“ تي رکيائين. جنهن کي سنگيت ۾ ”زبان“ چيو ويندو آهي. هيءَ تار ساز جو روح آهي جنهن وسيلي ”ڏن“ کي ادا ڪيو ويندو آهي. باقي چار تارون پڻ ان سان الڳ جڙيل آهن. هنن تارن ۾ پهرين تار مندر سپتڪ جي ”سا“ ، ٻي ۽ ٽين تار ”مده سپتڪ“ جي ”سا“ ۽ چوٿين تار جا ”زبان ساڻ“ هوندي آهي اها ”تار سپتڪ“ جي ”سا“ تي رکي ويئي آهي.

هن تنبور ۾ ”پنجم“ بنيادي سر آهي. ياد رهي ته اهو انوکو طريقو فقط شاهه جي تنبور ڏنو وڃي ٿو. ان ”پنجم“ جو ٽنهي مقامن (مده مندر ۽ سپتڪ) جي ”سا“ سان ميل ميلاپ ۾ جو مجموعي تاثر پيدا ٿئي ٿو، اهو هڪ خاص ڪيفيت رکندڙ آهي. جنهن اثر هيٺ عارفاڻي ڪلام جو پيغام ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي نقش ٿي وڃي ٿو. هن تنبور جو ٻيو رخ هي آهي جو هي ساز تار مڪان (تال) جو به ڪم ڏئي ٿو يعني ڍولڪ گهڙي ۽ دف جي وڄت جو. آلاپ سان سر ۽ ڪلام جي ”ڏن“ پيدا ٿئي ٿي. جڏهن وائيءَ جو وارو آئي تنبور تي جا ”ضرب“ هنئي ويندي آهي اها ”تال“ جو ڪم ڏيندي آهي. ڏسجي ائين پيو ته شاهه جو اصلي مقصد هيو عارفاڻي ”ويراڳ“ کي ڪلاسيڪي ”تار مڪان“ جي پيچده نظام ۽ ڏما چوڪريءَ کان پاڪ صاف رکڻ. تنبور هڪ طرف ته الاپ جي سنگيت ٿو پيدا ڪري ۽ ان سان گڏوگڏ هڪ سڌي سادي ”تار مڪان“ جي وڄت جو به ڪرتب ٿو ڪري.

الاپ سان تنبور جي سنگيت هن لاءِ ضروري آهي ته هي ساز ڳائيندڙ کي پنهنجي قائم ڪيل سر کان پاسيرو ٿيڻ يا پنتي هٽڻ کان روڪي ٿو ۽ ڪيس ساڳي راهه تي هلڻ تي مجبور ٿو ڪري. هن

تنبوري جي وڄائڻ سان ٻيو مقصد هي ٿو پورو ٿئي ته ڪنهن طبلي، گهڙو يا دف وڄائڻ جي ضرورت نه ٿي رهي. ٽيون فائدو هي آهي ته پنجن تارن جي ميلاپ ۾ جو لهرو پيدا ٿئي ٿو ان جي سهاري پيغام جو مطلب صاف نروار ٿيو پوي. شاهه صاحب ”تارمڪان“ جا فقط ٻه بنيادي رخ اختيار ڪيا. جنهن ڪي هڪ ”دو تالي“ چون ٿا ۽ ٻي ڏيڍ تال. انهن وڄتن جي سنگيت ۾ سڀ ”ڏن“ ڳايون ويندیون آهن. شاهه جي راڳ جو هي هڪ نئون انداز هيو ته هر ”ڏن“ پنهنجي خاص لئه ۾ رچي راس ٿئي ۽ آلاپ ڪي ڪنهن الڳ ضرب جي ضرورت پيش نه اچي. هي هيو فقيراڻو ۽ عارفاڻو ويراڳ!

شاهه جي رسالي ۾ جي راڳ ۽ راڳڻيون ڄاڻايل آهن ۽ جن سرن جي سري سان بيت ۽ وايون ترتيب ڏنل آهن اهي ٽيهارو کن آهن. جيئن ته يمن، حسيني، ڪلياڻ، ڪنيات، سريراڳ، سهڻي، سارنگ، ڪيڏارو، ديسي، برووهندي، سورٺ، برووسنڌي، رامڪلي، بلاول، آسا، ڌناسري، پوربي، ڪاموڏ ۽ بسنت. ٻئي حصي ۾ سامونڊي، آبري، معذوري، ڪوهياري، راڻو ڪاهوڙي، رپ، ليلان، ڏهر، ڪاپائتي، پرڀاتي، گهاتو شيهه ڪيڏارو، مارئي، ڍول مارو، هير ۽ ڪارايل. انهن سرن ۾ سر آبري، سر بيراگ هندي، هير رانجهو، سر برووسنڌي، سر رامڪلي، سر مارئي، سر ڍول مارئي، ڌناسري ۽ سر بسنت بهار ڪن دانشورن جو رايو آهي ته اهي سر ڪن ٻيئن سگهڙن جا بعد ۾ بيان ڪيل آهن ۽ شاهه جو ڪلام نه آهن.

شاهه لطيف ڪلياڻ، بلاول ۽ ڪنيات (ڪماچ) کي سندن اصلي ڪلاسيڪي ترتيب تي برقرار رکيو پر باقي چوڏهن راڳڻين کي خاص انداز ڏنو. شاهه واري ڪلام ۾ جا هڪ عجيب رمز رکيل آهي اها هيءَ ته راڳ ۽ راڳڻين جو بنياد ته ڪلاسيڪي آهي پر آلاپ جي ادائگي بلڪل نرالي رنگ ڍنگ جي رکي ويئي آهي. ممڪن آهي ته اهي راڳ ۽ راڳڻيون عارفاڻه ڪلام جي حقيقت سمجهائڻ خاطر ڪلاسيڪيءَ موسيقي جي وڙوڪڙن ۽ بندشن کان آزاد ڪري عوامي رنگ ۾ رنڱيون ويون هجن!

ٻئي حصي جي سترنهن راڳ ۽ راڳڻين جو سهرو شاهه لطيف جي سر آهي. هي سيئي نج سنڌي سر آهن جن جو هندستاني ڪلاسيڪي موسيقي سان ڪو لڳ لاڳاپو يا مٽي مائٽي ڪانه آهي. وڌ ۾ وڌ هي چئي سگهجي ٿو ته اهي سر انهن راڳڻين جو عڪس آهن جي ان زماني ۾ سنڌ اندر رواج ۾ هيون. پر ساڳئي وقت هي به ثابتيءَ ۽ خاطري سان دعوا ڪري ٿي سگهي ته انهن سرن جا حوالا ۽ ترتيب سواءِ شاهه جي رسالي جي ٻئي ڪنهن به ڪتاب يا نسخي ۾ نه ڏنل آهن. جنهن آڌار تي هي پتو پئجي سگهي تي اهي سر اڳ ۾ استعمال ۾ هوا. ته ڇا انهيءَ شڪل ۾ ئي هوا جو روپ ڪين شاهه ڏنو آهي؟ هي هڪ اهڙو ڏکيو سوال آهي جنهن جي تحقيق واسطو رکندڙ قومي يا خانگي ادارا ئي ڪري سگهن ٿا.

شاهه جي ترتيب ڏنل،نئين اندازي واري سنگيت، جا نج عوامي رنگ جي آهي. تنهن سنڌ جي موسيقي جا ڪايا پلٽي ڇڏي. هي برابر صحيح آهي، ته سنڌ ۾ ڪلاسيڪي راڳ جيئن ته ڪلياڻ سارنگ ڪيڏارو آسا بلاول ۽ بسنت اچ به ڳايا وڃن ٿا. پر جي سر عوام ۾ وڏيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا اهي آهن ڪوهياري، راڻو پرڀاتي، سورٺ، مورو ۽ ڏهر جي خالص سنڌي سر آهن ۽ سندن هندستاني راڳڻين سان ڪو واسطو نه آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڪوهياڙي ۽ پهاڙي، سورٺ ۽ ديس، راڻو ۽ درگا، راڳڻين جا سر پاڻ ۾ ملندڙ جلهندڙ نظر اچن ٿا. پر جيڪڏهن فن جا ڄاڻو ۽ تنوار هڪ ٻئي کان بلڪه الڳ ٿلڳ آهن. خاص طور راڻو ۽ مورو ته هندي سنگيت جي ڇهه راڳ ۽ ڇٽيهه راڳڻين جي دائري کان عليحده آهن.

شاهه جي موسيقي ۾ جنهن نمونه سرن جو ميل حاصل ٿئي ٿو هندي موسيقي ان انداز کان خالي آهي. حيرت هن ڳالهه جي آهي ته راڳ ۾ سرن جو ميل سڀ کان پهريون ڀٽائي آندو جو هن ريت رچايو وڃي ٿو. شاهه جو ڪلام هميشه پنجن يا ڇهن ڇڻن جي ٽوليءَ طرفان پيش ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ بنيادي ڳائيندڙ هوندو آهي ۽ باقي ٻيا ڳائڻا پيروي ڪندا آهن. جيئن بيتن پوري ٿئي وائيءَ جو وارو ٿيندو آهي ۽ لئه چوٽ تي پهچندي آهي ته اڌ جيترا ڳائڻا ”ناز سپتڪ“ جو سر آلاپيندا آهن ۽ باقي ٻيا ”مندر آستان“ جو. ان طرح هيٺين ۽ مٿين سرن جي ميلاپ سان نغمه سرائيءَ جو اثر پيدا ٿيندو آهي، ان جو مثال هندستان توڙي پاڪستان اندر ڪنهن به موسيقي جي مدرسي ۾ ملڻ مشڪل آهي.

افسوس سان لکڻو پوي ٿو ته شاهه جو اهڙو عظيم ثقافتي ورثو جو اصل پاڪستاني موسيقي آهي، ان کي نه ته ريڪارڊ ڪيو ويو آهي ۽ نه آلاپن جي نوٽيشن لاءِ ئي ڪو انتظام ڪيو ويو آهي. انهن راڳ ۽ راڳڻين جي اصل شڪل ۽ ترتيب ڪهڙي هئي ۽ انهن جي اهميت شاهه جي ڪلام واري روشني ۾ ڇا آهي؟ ان جو گهري ۽ فني نظر سان اجان ڪو جائزو نه ورتو ويو آهي، تي سگهي ٿو ته انهن سرن ۾ گهڻن جي اصلوڪي يا صحيح صورت هاڻ فوت ٿي چڪي هجي.

آغا بدرالدين احمد دوراني
وياسي وينجهار

اڄ جيڪڏهن سنڌ جي انهن سيني سڃن شهرن درميان ڇتاپيتي ڪرائي وينديءَ جي زماني جي گردش ۾ اڄي ڏنڙجي پيينگ ٿي ويا آهن، ته موهن جي دڙي جي مقابلي ۾ ڪو واحد ۽ زوردار ڪئڊيڊيٽ وڃي باقي رهندو، اهو ڳڙهي ياسين جو شهر هوندو. وري جي اليڪشن به فيئر ٿئي ۽ لاڙڪاڻه وارا دبڙ دونس نه ڪن، ته پوءِ انشاءالله ڳڙهي موهن جي جي دڙي کي ڪوهين ماري ويندي. حالانڪه موهن جي دڙي کي اجڙئي پنج هزار سال ٿي چڪا آهن ۽ ڳڙهيءَ جي بربادي ڪالهوڪو قصو آهي.

ڪو زمانو هيو ڳڙهي بلي بلي هئي ۽ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. سندس هنداڻا، گهاٽانءِ واٽيا ملڪان ملڪ مشهور هئا. پر پوءِ وقت جا وارا نيارا آهن. 1931ع ۾ براج آئي ته هنداٽا ويا. 1941ع ۾ سم سيڪ ۽ ڪلر منهن ڪڍيو ته سرنهن ڇانپي جي جاءِ وڃي ڇٽي متر ورتي. ويچارا گهاٽائي پاڻ تيل ٿي ويا. 1947ع ۾ پاڪستان ٿيو. ته واڻين ۾ اچي ٽاٻڙڪو پيو. ڪو ڪٽو داٽو وڃي رهيو نه ته ويڙهن جا ويڙها اباڻا ڪک ڇڏي هندستان لڏي ويا. تڏهن به ڳڙهي جي اوڄ ۽ موج ۾ ڪو فرق ڦير ڪي آيو. شايد هن ڪري جو سندس والي وارث زنده هيو. جڏهن اهو به هليو ويو، ته پوءِ ڳڙهي حال ڪان بيحال ٿي ڍرڪي پئي. سچ چوندا آهن ته ”ڏاڻ ته ڏٽي نه ته وڪڻ ڪٽي.“

اهو مرد مجاهد آغا بدرالدين احمد دوراني جو اڄ کان پورا ڏهه سال اڄوڪي ڏينهن تي راه رباني وٺي رمندو رهيو. ”انا الله وانا اليه وراجعون“. بختاور پاڻ ته ويو پر ڏسجي ائين ٿو ڄڻ ڳڙهي ياسين جو ڀاڳ بخت به سندس ڪڍ هليو ويو. هي برابر آهي ته جوڳيءَ وئي جوءِ خالي ۽ مهنت وئي مڙهي ضرور سڃي ٿيندي آهي. پر هڪ مڙهيءَ ۽ ڳڙهيءَ جي سڃي ٿيڻ درميان وڏو فرق آهي. سڄ هر هنڌ لهندو آهي پر سڄ لٿي به سنجها جا ڏيئا ضرور پيا ٽمڪندا آهن . جيستائين وري ڪو صبح جو سائين ڪني ڪڍي. پر آغا وئي اهڙي اونده ٿي آهي، ڄڻ ڳڙهيءَ ۾ ڪنهن سڄ ايرڻ کان ئي قسم کڻي ڇڏيو آهي.

ڪجهه ڏينهن ٿيا، سانگي سان، ڳڙهيءَ وڃڻ ٿيو. عادت انوسار تپڙ گهر رکي آغا جي آشياني ڏانهن پنڌ پيس. در بند ڏسي وائڙو ٿي ويس. سالن کان اهو لنگهه پئي لتاڙيم. پر مونکي ته انهن دروازن جو

تصور ذهن ۾ ئي نہ هو جي اڄ اکين پسيم. تعجب اهو جو در بند ڏٺم. پهرين تہ سڌ ڪيم. پوءِ سمڪ آيم تہ ڪڙو ڪڙڪايم. پلڪ پهر جي اوسيئڙي بعد ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ ٻڌم. ڪو سڌ سماءُ ئي لهڻ آيو هيو. شايد چوڪيدار هوندو! ڏٺم تہ ڪنهن در جي پيڪڙ ۾ اڪ اتڪائي منهنجو جائزو ٿي ورتو. ٿي سگهي ٿو تہ آءُ عبدالرحمان ڏاڙيل هجان ۽ پنهنجي پيشي جي حاجت ضروريءَ لاءِ هت آيو هجان؟

واءُ سواءُ وني هاتقي رڙ ڪري پڇيائين تہ "ڪنهن سان ملندين؟" آءُ هڪ ٻڪو ٿي ويس. سوال پنهنجي جاءِ تي صحيح هو ليڪن مون وٽ ڪو جواب ڪونہ هو. مونکي ڪنهن سان ملڻو هو؟ جنهن سان ملڻ ايندو هيم اهو تہ هتي خير ڪي هو. پوءِ آءُ ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪهي آيو هيس؟ پشيمان ٿي پٺين پيرِ واپس وريس. ٽڪڙيون ٻرانگهون پريندي قبرستان ڏانهن وک وڌايم.

سندس پيرانديءَ کان وڃي ويٺم. جڏهن ويهي ٽڪس تہ پلٽي ماري ويهي رهيس. محسوس ائين ٿيو جڻ آغا اوچاڳي باعث گهري ننڊ ۾ هيو ۽ آءُ سندس سجاڳيءَ جي اوسيئڙي ۾ هيس. سندس اڃوڪي ننڊ ڪجهہ انوکي ٿي لڳي. آغا ۽ خاموشي! ڪوڙو ئي نٿي لڳو. جي سندس جاڳڻ گجگوڙ هو تہ ننڊ بہ گهٽ گونج واري نہ هيس. هو تہ هر حال ۾ زندگيءَ جي ڀرپور وهڪري سان ڇلڪندو رهندو هيو.

آغا جو خير صلح وارو ڳالهائڻ بہ نغارن جي نوبت ۽ ڍمال جي غوغاءُ کان رتي پر بہ گهٽ نہ هوندو هيو. هو محترم مير علي احمد ٽالپر ۽ محمود علي قصوريءَ جيان پاڪستان جي انهن ٽن هستين ۾ هڪ هو جن سموري عمر هوريان ڳالهائڻ جي ڪڏهن ڪوشش ئي ڪانہ ڪئي هئي. ڪين خبر هئي تہ سندن اهڙي ڪوشش بيسود ثابت ٿيندي.

وري سندس ڪلڻ جي اسٽائيل ۽ انداز ئي پنهنجي نوعيت جو هو جو هڪ رعد جي راڙ کان گهٽ مختلف نہ هو. مونکي ڪيترن ئي ماڻهن قسم کڻي ٻڌايو هيو تہ جن سندن پهرين بار ٽهڪ ٻڌا ها، تہ آغا جا ڪڙاڪيدار ۽ فلڪ شگاف ٽهڪڙا سالن تائين سانده سندن ڪنن ۾ گونجندا ٿي رهيا.

مون اهڙو رلڻو ملڻو مڙس پنهنجي اڌ صديءَ جي عمر ۾ ورلي ڏٺو. مذاق سندس جولانيءَ طبع جو هڪ بادوان هو. زنده دلي سندس لاءِ بہ بسر خود زندگيءَ هئي. هو زندگي ۽ موت جي منجهيل مسئلن ۾ ڪڏهن بہ مبتلا نہ رهيو. هن لاءِ هي وسهڻ ڪافي هيو تہ زندگي هڪ خوش فهمي هئي ۽ موت هڪ غلط فهمي! هو بخوبي ڄاڻندو هو تہ ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين زندگي جي تمام مدت هڪ مسلسل روئڻ جي پرئڪٽس هئي. پوءِ ڪنهن مهانگائي لاءِ ٿي ماتم ڪيو تہ ڪنهن وقت جي بي وفائي يا قسمت جي

ناسازيءَ تي ڳوڙها ٽي ڳاڙهيا. يا ڪنهن جي ڪا مومل مري وئي هئي يا وري ڪنهن جو راڻو رسي ويو هو!

مطلب ته انسان ڪنهن نه ڪنهن بهاني مک جيان مٿو پٽيندو ٿي رهيو. جڏهن سڄي زندگي جي حيثيت ۾ مدت هڪ سئنيما جي انٽرويل کان وڌيڪ نه هئي، ته پوءِ ڇو نه انسان اها گهڙي کلي گذاري. شايد اهو ئي سبب هيو جو آغا مرحوم کي ڇڻي ڇمهاهي ڪاوڙ ۾ ضرور ڏٺو. پر مايوس يا غمگين؟ هرگز نه!

آغا مرحوم جي گفتار، تقرير يا تحرير ۾ سندس فطري خوش طبعي ۽ خوش مزاجيءَ کي وڏو دخل هيو. هو هر رواجي ڳالهه جو توڙ وچي ان موڙ تي ادا ڪندو هو جو ٻڌندڙ بي اختيار ٿي کلڻ لاءِ مجبور ٿي پوندو هيو. سندس تقرير فصيح ۽ بليغ هئڻ کان علاوه سلوڻي ۽ نمڪين هوندي هئي. البت اسيمبليءَ ۾ بحيثيت هڪ ذميوار نمائنده جي، خواه اسپيڪر جي، سندس انداز بيان گنڀير ۽ رعب دار هوندو هو. ليڪن زياده وقت سانيتڪو رهڻ ڪري مون اڪثر ڏٺو ته سندس طبع تي خاصو بار ٿي پوندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان ڪجهه وقت اڳ جڏهن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس درميان پاٽيپٽ جون سياسي لڙايون جاري هيون، اهڙي سمي، هڪ موقعي تي عام جلسي ۾ تقرير ڪندي آغا محسوس ڪيو، ته پبلڪ ۾ دستوري جوش و خروش بجاءِ خاموشي طاري هئي. هڪدم ڪيس احساس ٿيو ته ٻڌندڙ آهن نيڙهيءَ جا وڏيرا ۽ ڳوناٽا ڪمي ڪاسبي، جنجي سمجهه کان، سندس ليگ جي پاليسيءَ متعلق تقرير، ڪجهه مٿيرو هئي. يڪدم پلٽو کائي سندن ٻوليءَ ۾ اظهار بيان شروع ڪيائين.

”ڀائرو! هاڻ مسلم ليگ اهڙو پروگرام رٿيو آهي، جو اسان جلد ڪٽر ڪانگريسين ۽ مهاسڀائين کي ٽوٽا چٻائينداسون، ڪين پاٽي ڏيئي مارينداسون ۽ ڪين ”واٽون ٻاون“ ڏينداسون“. . . . . . .مسلمان ڀائرو ”واٽو ٻاون“ ٻڌندا ويا ۽ مسلم ليگ زنده باد ۽ نعره تڪبير بلند ٿيندو رهيو. . . . . . .

آغا مرحوم جي ان تقرير جو تصور ايندي ئي آءُ بي اختيار کلڻ لڳس. قبرستان اندر کلڻ مونکي ڪجهه عجيب ٿي محسوس ٿيو. آءُ خيالات جي ٽرئفڪ ۾ مصروف رهيس. ڏٺم ائين ٿي، ڄڻ ته آءُ ڪا فلم ڏسي رهيو هيس. آغا مرحوم جي ڀرپور زندگيءَ جا ڇهڇٽا منهن جي اکين اڳيان پردي تي يڪي بعد ديگر نقش ٿيندا ۽ ڦرندا ٿي رهيا.

سندس اوائلي عمر جو دور ذرا ارڏائيءَ جو هو. علي ڳڙهه ۾ پڙهائي پوري ڪرڻ بعد جڏهن ڳڙهيءَ ۾ وارد ٿيو ته سندس شوق ۽ شغل هڪ عام وڏيرڪي ٻار کان ڪو گهڻو مختلف نه هو. سندس آڏا ابتا پيرr

ڏسي، ڪن چغل خورن وچي سندس والد مرحوم جا ڪن ڀريا. مرحوم شمس الدين خان نهايت بردبار ۽ جهانديده انسان هو. هن ٻئي ڏينهن تي عريضي نويس کي گهرائي سموري جائداد ۽ زمين آغا بدرالدين جي نالي لکائي دستاويز سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ڪنهن پڇس ته قبلا! توهان هي ڪهڙو قهر ڪري ڇڏيو؟ اوهان جو نور چشم ته سمورو ارڪو ترڪو ترت تين وال ڪري ڇڏيندو. چيائين ته "جو ڪجهه مون وٽ آهي، اهو ته اڳي پوءِ ان جي هٿ اچڻو آهي. هاڻي جي منهنجي مڏي منهنجي مئي پڇاڙان لٽ مٽي ڪري، تنهن کان بهتر آهي ته اها لٽ ڦر هو منهنجي جيئري ڪري. گهٽ ۾ گهٽ آءٌ پنهنجي پٽ جا پرڪار پنهنجي جيئري ته ڏسي سگهان!"

ليڪن زمانو شاهد آهي ته، آغا نه فقط پنهنجا پير سنڀاليا ۽ پنهنجو اباڻو ورثو سنڀاليو پر پنهنجي ڳوٺ تعلقي ضلع ۽ صوبي سنڌ جي اهڙي بي لوث خدمت ڪئي جا سنڌ جي جديد تاريخ ۾ هڪ سونهري باب جي حيثيث رکندڙ آهي.

پنهنجي شهر جي ماڻهن کي منظم ڪرڻ لاءِ سماجي انجمنون وجود ۾ آنديائين. هر انجمن پنهنجي حلقي جي ماڻهن جي شادين غمين جو انتظام ۽ جهيڙن جهڳڙن جي نبيري ڪرڻ وغيره سيني دردن جون دارون هئي. هر انجمن کي پنهنجو دفتر، اسٽاف، ديڳيون ۽ تنبو طولان حوالي هئا. سيني انجمن مٿان وري هڪ مرڪزي انجمن قائم ڪيائين.

صوبي سنڌ ۾ آغا اولين انسان هيو جنهن سکر ضلع لوڪل بورڊ جي صدر جي حيثيث ۾، هر هاءِ اسڪول ۾ مئٽرڪ تائين مفت تعليم رائج ڪئي. ضلع جي هر تعلقه هيڊڪواٽر ۾ لوڪل بورڊ طرفان هاءِ اسڪول جون نيون عمارتون تعمير ڪرايائين. ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ زميداري بئنڪ جون شاخون قائم ڪيائين.

سکر ۾ لا ڪاليج سندس اڪيلي سر ڪوشش جو نتيجو آهي. ضلعي ۽ صوبي سنڌ جي نوجوانن جون ڪانفرنسون ڪري منجهن سياسي بيداري ۽ سياسي شعور بيدار ڪيائين. غرض ته سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر خواه اسپيڪر يا وري ضلع لوڪل بورڊ سکر جي صدر جي حيثيث ۾، هن عظيم انسان سنڌين جي علمي ۽ معاشي برتري ۽ ترقي لاءِ پنهنجي هڙان ۽ وڙان هميشه پاڻ پتوڙيو.

مسلم ليگ سان سندس دلي لڳاءُ هيو. ان کي سنڌ اندر عوامي تحريڪ بڻائڻ ۾ آغا مرحوم جو وڏو هٿ هو. سندس سياست جي ابتدا ۽ انتها مسلم ليگ سان وابسته هئي. زماني گهڻا ويس بدلايا. سنڌوءَ پنهنجا ڪيئي پيٽ ڦيرايا، پر آغا آخري وقت تائين ليگ جي گهٽ گهير کان ٻاهر نه نڪتو. عمر جي آخري مرحلي ۾ صدارتي چونڊن ۾ مرحوم ايوب خان جي کلي مخالفت ڪيائين ۽ محترم فاطمه جناح

جي حمايت ۾ جهنڊو کڻي بيهي رهيو. ڪيس هر ڪائڻ لاءِ ڪافي لالچون ڏنيون ويون، پر انهن چمڪن تي بہ آغا پنهنجي اصول ترڪ ڪرڻ جي رغبت نہ ڏيکاري.

سرڪاري دشمني ڪيس ڪافي مهانگي پئي. ڪيس گرفتاري جي ڌمڪي ڏني ويئي، پر هي يار پنهنجي فيصلي کان تر جيترو بہ پاسي پير نہ هٽيو. ليڪن جڏهن سندس ڪن دلي دوستن سياسي قلابازي کائي ”ليٽ ڪبوتر“ شروع ڪئي تہ پوءِ دلگير ٿي پيو. شايد سندس ذهن پنهنجي دوستن کان وفا جي بدلي دغا قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو.

اليڪشن جو نتيجو سندن خواهشن جي خلاف ويو. پر آغا جو نتيجي سان ڪهڙو واسطو؟ هو تہ هڪ ڪيڏاڙي هوءِ سندس مقصد ۽ مطلب هيو راند ڪرڻ. هار ۽ جيت هر راند جا بہ لازمي رخ آهن. انهن سان آغا جي ڪهڙي نسبت؟

منجهنس خاميون هيون. هڪ بہ نہ بلڪ بي حساب ۽ بيشمار. آءُ ڪڏهن ٿو چوان تہ ملائڪ هيو. پر جي ملائڪ هجي ها تہ منهنجو ساڻس ڪهڙو واسطو؟ پر انهن خامين جو سندس اخلاق ۽ ڪردار سان ڪو دور جو بہ رشتو نہ هو.

نہ فقط مرحوم آغا بدرالدين، پر سندس سمورو دوراني خاندان زماني قديم کان اجتماعي دور اها قديمي روايت بدستو برقرار رکندو آيو اهي تہ هر قسم جي بداخلاقيءَ کان پرهيز ڪئي وجي. اها ڪسر هاڻ اڄي سندن پويان پوري ڪن تہ اها الله کي خبر. پر اڄ سوڌو تہ الله پاڪ کين امان ۾ رکيو آهي.

آغا مرحوم جون اهي اوٽايون سياسي ڏي وٺ تائين محدود هيون. جڏهن ڪو داءَ ڪري ويندو هيس تہ ڏڪ پچائي پوءِ گڏيل وياج سميت سمورو حساب ڪتاب چڪتو ڪري ڇڏيندو هو.

هڪ ڀيري ڳڙهيءَ جي خالصن مٿس نالي وار ڦر ڪرائڻ جي ڪوڙي فرياد داخل ڪرائي. تہ سندن هٿياربند پهري هيٺ، واري ڪوٽ جي تڪاٽي کان گرو گرنٽ صندليءَ سوڌو، ڪٽائي ڇڏيائين. جڏهن پوري پنچائت گيسيون ڪري معافي ورتي تڏهن وڃي پوٽي واپس ٿي ۽ واه گرو جي فتح ٿئي.

هڪ اليڪشن جي موقعہ تي ڪَرنَ ڳوٺ جي پولنگ اسٽيشن تي هڪ ڪٽر فرقہ پرست هندو عملدار پرزائيڊنگ آفيسر مقرر ٿي آهيو جنهن علي الاعلان آغا جي مخالفت لاءِ ڪمرڪشي. آغا مرحوم راتو رات سندس رسوئي معرفت ڪيس کير ۾ جمال گهوٽي جو جلاب ڏياري ڇڏيو. اليڪشن ڏينهن صبح جو مهاشيہ پولنگ اسٽيشن تي براجمان ٿي پائخاني ۾ ويو. جهٽ گهڙي رکي ٻاهر آيو. وري ترت باٿ روم ڏانهن ويو ۽ پوءِ وري ٻاهر نہ نڪتو. اتان ئي ڪيس ڪٽ تي ڪٽائي شڪارپور اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. ان پولنگ تي آغا نوانوي سيڪڙو ووٽ کنيا!

هڪ ڀي اليڪشن ۾ گهوٽڪيءَ جي پولنگ اسٽيشن تي مخالف اميدوار جو نمائندو هڪ رٽائرڊ پوليس علمدار هيو. جنهن هر منٽ منٽ ۾ ووٽرن تي اعتراض واري ڪوڙ ڪو ڦڏو شروع ٿي ڪيو. سندس مقصد هي هيو ته وقت اهڙي نمون گنوائي ڇڏجي جيئن آغا جا ووٽ داخل ٿي نه سگهن. آغا مرحوم، جو اليڪشن جي واءُ سواءُ لهڻ لاءِ گشت تي هو اتي اچي وارد ٿيو. تنهن اها روئداد ڏسي، ان پوليس پينشنر جي عينڪ ميز تان کڻائي ڇڏي، جا هن گهڙي گهڙي تي پاتي، وري اعتراض وارڻ وقت لاهي ٽيبل تي رکي ڇڏي. هاڻ جوويچارو چشمي بنان ڏهن قدمن تي هاٿي ڏسڻ کان به محروم هو سو ووٽرن جي لسٽ ڪيئن ڏسي! لاچار ٿي هو پنهنجو ڳاڙهو رومال ۽ ناس جي دٻلي کڻي واپس گهر وڃڻ لاءِ آتو بيٺو رهيو. آخر ڪنهن کي سندس حال تي رحم آيو جو ڪيس هٽ کان وٺي گهر ڇڏي آيس.

ڳڙهيءَ جي ميونسپل واري اليڪشن ۾ جڏهن شهر جي هندو ۽ خالصه ليڊرن ڪنهن فيصلي ته سمجهوتو ڪرڻ کان بائڪاٽ ڪيو، ته شهر جي ڪمي ڪاري ۽ ڀنگين کي ميونسپل ميمبر چونڊائي ڇڏيائين. صدارت لاءِ وري هڪ ٽانگي واري اميدوار بيهاري ڪامياب ڪرايائين. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اهو ميونسپل جو دور نهايت شاندار ثابت ٿيو. ان ميونسپل جي صدر جو نالو ”سڪندر“ هو. پوءِ ٿي سگهيو ٿي ته متس سندس نالي جي برڪت هجي!

عمر جي آخري حصي ۾ آغا کي پنهنجي چند دوستن جي روش خلاف شڪوه شڪايت ڪندي ٻڌوويو. ٿي سگهي ٿو ته سندس دوستن جي اراڏين ۾ اضافو ٿيو هجي، يا وري عمر جي تقاضا باعث آغا مرحوم جي قوت برداشت ۾ ڪمي آئي هجي. يا وري هي به ممڪن آهي ته نئين زماني جي نرالي چال ۽ نئون رنگ ڍنگ سندس ڏانو تي نه چڙهيو هجي! مارشل لا آئي، هو ذرا دلشڪستو ٿي پيو. سياست سندس وندر هئي ۽ اها ورونهه هاڻ نه رهي. راند رس ۾ ڇڏڻ مناسب سمجهي، سياست کان عملي طور رٽائر ڪيائين.

انفرادي طور آغا مرحوم هڪ غير معمولي شخصيت جومالڪ هو. سندس صبر، سمجهه ۽ قوت برداشت عام انساني صلاحيتن کان گهڻو بلند هئي. عموماً ڪيس ”پريو مٽ“ چوندا هئا. هٿ جو سخي هو ۽ سندس دسترخوان نهايت وسيع ۽ ڪشاده هو. مهمانن جون هڪڙيون ٻهيرون ايندڙيون هيون ۽ ٻيون اسهنديون هيون. جي سندس سنگتي ساٿي هئا انهن کي پلي پيٽ چاڻ هوندي هئي ته ڪافي سفيد پوش گهراڻن کي پئسي پنجڙ جي امداد جو هٿ ڊگهيڙيندو هو. جن سان جيءَ ريڌل هوندو هيس تن سان ليکو ئي نه ڪندو هو. مهل جو مڙس ماڻهو هو. ڪڏهن ڪنهن سان ويل نه وڃايائين. جتي به ڪيس ”آءُ“ ڪئي ويندي هئي اتي دل وجان سان ”جيءُ“ چئي ڪڏ ڪري مچ ۾ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي ڳوٺ خواه

تعلقي جي ماڻهن ۾ ساه هوندو هيس ۽ مٿن آيل ڪا بہ آپدا سهي نہ سگهندو هو. هر مصيبت جي مقابلي وقت پنهنجي سر جو سانگو ڪرڻ سندس لاءِ مِٺي برابر هيو. پاڙي ۾ هڪ پيري باه لڳي تہ مون ڪيس پنهنجي اکين سان بہ بہ گهڙا هٿن ۾ کڻي آڙاه ۾ ڊوڪيندو ڏٺو.

خبر پيس تہ امروٽ شريف ۾ سندس دوست هدايت الله دل زميندار جي گهر کي ڌاڙيل گهيرو ڪري ويٺا آهن تہ اتي پهچي مشين گن کڻي ڪوٽ مٿان نشانو وٺي ويهي رهيو. تيستائين اتان نہ هٽيو، جيستائين سکر جي پوليس اتي پهچي ڌاڙيلن کي ختم ڪيو.

جي ٻوڏ اچڻ جا هوائان ٿيا، تہ پوءِ سندس ننڊ آرام ۽ کاڌو پيتو زهر ٿي ويندو. ويٺو انجنيئرن سان مهاڏا ڏيندو ۽ چيڙون گڏ ڪندو. بندن تي سندس ڦير پيا پوندا. جي ڪٿي ڪنڊ پيو يا ڪنهن بند تي پاڻيءَ جو زور پيو تہ آغا وڃي آڪاڙو وجهندو. ديڳيون پيون چڙهنديون، ٻڪريون پيون ڪسنديون ۽ آغا مٿيءَ تي پلٿي ماري رهندو. ڪم ڪندڙن کي سندس "گهوري گهوري ۽ شابي شابي" پئي پوندس. ان وقت تائين سک نہ سمهندو جيستائين ٻوڏ کي ڪنهن ٻئي موڙ نہ پهچائي.

علم و ادب سان عشق هوندو هيس. پاڻ پارکو ۽ قدردان هئڻ سان گڏ هميشہ اها ڪوشش هوندي هيس تہ سندس اڪثر وقت عملي رهاڻ ۾ گذري. سندس علمي دوستيءَ جو دائره حسام الدين راشديءَ کان وٺندي جوش مليح آباديءَ تائين وسيع هوندو هيس. پنهنجي زماني ۾ آغا اولين سنڌي زميندار هو جنهن لکين روپيا خرچ ڪري ڳڙهيءَ ۾ اعليٰ پيماني جي لائبريري "آشيانہ ادب" قائم ڪئي، جنهن نادر خزانہ جي پرگهور اڄ ڪلهہ اڏوهيءَ حوالي آهي. 1937ع ڌاري ڳڙهيءَ کان هڪ هفت روزه اخبار "پيغام صلح" جاري ڪيائين. بعد ۾ سکر کان روزانہ اخبار "انقلاب" جو پايو وڌائين جا اڄ ڏينهن سوڌو باقاعدي نڪرندي رهي ٿي. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ هاڻ منجهنس اها چس ۽ سواد نہ رهيو آهي. اخباري دنيا سان ناتو نباهڻ لاءِ آغا مرحوم پنهنجي قلمي ڪاوش جو سلسلو بہ جاري رکيو. سندس ڪجهہ مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ بہ شايع ٿيا. سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ ڪجهہ نادر نسخا سندس هٿ آيا، جن جي اصلاح ڪرڻ بعد اهي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪتابي صورت ۾ ڇپايا ويا. حج کان واپسيءَ بعد پنهنجون سفرنامون "مسافر حجاز" ۾ شايع ڪرايائين.

سندس دوستي جو دائره انتهائي وسيع هو. هو سنگت رکي بہ ڄاڻندو هو ۽ نباهي بہ سگهندو هو.دوستن جي انتخاب ۾ هو ڪنهن بہ خاص سطح يا درجي جو قائل نہ هو. سندس رفقين ۾ ڪافي انداز انهن ماڻهن جو هو جي غريب مسڪين ۽ لاوارث هوندا هئا. جنجي وقت بوقت مشڪل ڪشائي ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندو هو. جن ماڻهن سان دوستي جو دم ڀريندو هو تہ ساٿ نباهڻ لاءِ سندن ڪاڻ

ڪيڻ، ڳس ڪائڻ ۽ سندن سڀ انگل سهڻ ۾ بہ خوشي محسوس ڪندو هو. وري جن لاءِ جاکوڙ ڪيائين انهن بہ پنهنجي وسعت آهر ساڻس واه جو نباهيو.

مون آغا مرحوم جا ڪي اهڙا بہ غريب پر جان نثار دوست ڏٺا آهن جي جي سندس صحيح معنيٰ ۾ عاشق هئا. حالانڪ مرحوم جي لاڏاڻي کي ڏھ سال گذري چڪا آهن پر اڄ بہ انهن اڳيان آغا جو نالو ڪڍندا تہ سندن اکين کان بي اختيار ڳوڙها ڳڙي پوندا. جي يقين نہ اچيو تہ ڳڙهي ياسين ۾ وڃي اهو مشاهدو ماڻيو. جي ٻيو ڪو نہ مليو تہ علي نواز ڀٽي جي پڇا ڪيو. سندس اهي دوست جي ”وڏا ماڻهو“ هئا يا آهن تن لاءِ آءُ ڪا گارنٽي نٿو ڏيئي سگهان، ڇاڪاڻ تہ انهن جي دوستي ۽ برادري قادر جي ڪمن جيان بغير مقصد ۽ مطلب جي هرگز نہ ٿيندي آهي. ليڪن وڏيڪ الله کي خبر! ڇاڪاڻ تہ دلين جو مالڪ اهو ئي آهي. ٿي سگهي ٿو آءُ غلطيءَ تي هجان.

سائين مهندي شاه جهنڊه وارو

جي ماڻهو هي چوندا آهن ته: ”اهي ٿُنجائي مري ويا جي گهڻا ڏيندا هئا تنجي شايد سائين مهدي شاه جهنڊه واري سان ڏيٺ ويٺ ئي نه ٿي آهي. سائين ”تنجن“ جيان نه فقط گهڻا ڏيندڙ آهي پر گهڻن گڏ رسا ۽ گاه پنو پڻ. ليڪن شرط هي آهي ته اول سائين جي دعوت قبول ڪيو ساڻس ماني کائو ۽ پوءِ جو ڪجهه موجود آهي اهو ”حال پريان نال“ ونڊيو ۽ ورهايو ويندو.

جيڪڏهن مهندي شاه جي ماني کائيندا ته اوهان جو مٿس احسان ٿيندو. چاڪاڻ ته سائين پنهنجو سئيڪو ساله زندگيءَ ۾ اڪيلو ماني شايد مشڪل کاڌي هجي. ازانسواءِ ساڻس ماني کائڻ بسر خود هڪ قسم جي مڪمل علمي ترغيب پڻ آهي. گره گره تي دل جي حضور سان مهمان اڳيان هر بره جي آچ ڪندي، خواه پاڻي پيارينديءِ، باغ بهار ٿيڻ، مهمانن جي آئي سندس چهري تي ٻهڪ اچڻ، مهمانوازيءَ جا آداب آهن، جنجي بجا آڻڻ لاءِ جيب جي ڪشادگيءَ، خواه دل جي سخا جو هئڻ اشد ضروري آهي.

ائين به نه آهي ته ڪو سائين تمندار يا تونگر آهي. هي پڻ غلط آهي ته سندس زمينداريءِ تان سج ئي نه ٿو لهي يا وري سندس پٽاريون اڻ ڏڏيون چڙيون وڃن ٿيون. هرگز نه. مهدي شاه جي تمام ملڪيت ۽ ميراث ماني تائين محدود آهي. ليڪن الله پاڪ جا ڪيس دل ڏني آهي تنهنجون حدون سمنڊ جي ڪنڌين کان زياده وسيع آهن. هونئن به هي هڪ حقيقت آهي ته هٿ جي ڪشادگيءَ جو دل جي وسعت تي دارومدار آهي ۽ نه بئنڪ بيلنس يا دولت تي.

موجوده نفسانفسيءَ جي زماني ۾، جڏهن ماڻهو ڪونن تي چڙهيو دوربينون ڪٽي واجهائيندا ٿا رهن ته ڪو نامراد مهمان ته سندن طرف نه ٿو اچي. وري قسمت سانگي ڪو بدقسمت وٽن اچي به ٿو سهڙي ته پوءِ چڻ ڪالرا يا ويا گهر ۾ گهري، ۽ جيستائين ڪيس تڙي جان آزاد نه ٿا ڪرائين ته آرام نه ٿو اچين. خاص طور ان ملڪ ۾ جتي ڪجهه انداز اهڙن ماڻهن جو به هجي جن سموري عمر پنهنجي گهر ۾ ٽڪاءُ نه ڪيو هجي ۽ نه وري ڪڏهن پلجي پنهنجي هڙ جي ماني کاڌي هجين. يا وري سندن هاضمي جي اهڙن ڏٻري حالت هجي جو ڍءُ ئي تڏهن ٿيندو هجين. جڏهن ٻوٽيون ۽ چانور سندن نڪ کان ٻاهر نڪري اچن. ان ماحول ۾ آئي وئي ڪي آجيان ڪري، جيءُ ۾ جايون ڏيئي، هٿ ڌوئارڻ ۽ بسم الله ڪري

ڪين ڪيڪر ڪرڻ ڪان پيشتر ماني ڪارائڻ ۽ ڪين پاڻ وٽ مهمان رهائيندي پاڻ کي ڀاڳ ۽ بخت وارو سمجهڻ، اهي اهڙيون خوبيون آهن، جي فقط هڪ نيٺ سنڌيءَ ۾ ئي ٿي سگهن ٿيون.

ان ڪسوٽي لحاظ کان سائين مهدي شاهه صحيح معني ۾ سنڌي آهي. ڇاڪاڻ ته هڪ سنڌي لاءِ فقط سنڌ ۾ جنم وٺڻ، سنڌ ۾ رهائش اختيار ڪرڻ يا سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ڪي ڪافي لياقتون نه آهن. سنڌ ۽ سنڌين سان ڪن ايامن کان ڪي خصوصيتون جهڙوڪ شرمي، مهمان نوازيءَ ۽ سادگي وغيره منسوب ٿيل آهن ۽ هڪ سچي سنڌي لاءِ انهن تمام خوبين جو هئڻ هڪ لازمي امر آهي. سائين مهدي شاهه پنهنجي منڍڙي ملڪ جي اهڙين قديمي روايتن کي زنده رکندي، سنڌ ۽ سنڌين جي جا لڄ رکي آهي سا هر سنڌي لاءِ باعث فخر آهي.

ماني جا ملهه ڀيا به گهڻا. سنڌ ڪا سڄي نه آهي. هڪ گهرين ته لک ڏيانءِ. پنجئي آڱريون برابر نه آهن. پر سر سر ڪلا ۽ تجليءَ ۾ فرق ضرور آهي. ڪي اڳين جهان جي توشي ناهڻ لاءِ پيرن فقيرن کي کاڌو کارائي پوءِ دعا جا هٿ کڻائن ته ڪين بهشت جي ڪا الاٽمينٽ ٿئي. ڪي وري اڳين جهان لاءِ نه ترسندي، ديڳيون دمي، مٿن تي ڪٽي، هن جهان جي مشڪل ڪشا ڪامورن جا وجي پيپ پرين. ڪجهه پائو ته اهڙا به آهن جو جيستائين ڪو تيڙ يا ٻڙو نه چڙهين، تيستائين سوئو هٽين، جو ڪو رت جو ڦڙو نڪرين. ڪي اهڙا سوداگر قسم جا سخي پڻ آهن، جي پنهنجي پيءُ جي نيت ڪنهن پيٽ چٽئي ملان کي ڪرڙ ڪارائيندي ائين پيا تڳڙندا جڻ حاتم جي قبر کي لت هنئي اٿائون. ليڪن آءُ صدقو انهي ينيي ڏاڙهيءَ تان، جي هر آئي وئي کي پيچ پاٽي پياريندي نه ذات پڇن نه پار پڇن نه ٽڏو ڪن، نه ٿورو ڪن ۽ نه وري ڪو اڳين جهان يا هن جهان جو سودو ڪن. بلڪ جو ڪجهه وٽن آهي اهو آڇيندي هي چون ته: ”اي شڪر الحمد جو مٿو گهريوءَ مڱڻا.“

مهدي شاهه جو دستر خوان جملي مقصدن ۽ مطلبن کان مٿي آهي. سائين عمر جي ان موسم ۾ آهي جنهن کي هاڻ نه ڪرسيءَ جي ڪشش آهي ۽ نه اليڪشن جي آس. نه وري ڪيس ڪو پلاٽ الاٽ ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي ۽ نه وري ڪو پائيپ موڪرو ڪرائڻو آهي. هو پارسا پيرن ۽ گبرن وڏيرن ۽ ناٽ ڪامورن جو دعاڳو ضرور آهي، ليڪن سندن ڪاٽيارو نه آهي. ڇاڪاڻ ته سندس نقطه نظر ”دنبو دنب وڌائيندو ته پٽ پنهنجي ڍڪيندو.“ ڪو ڪنهن جي قيامت ڪونه ڇڏائيندو. هر ڪا ٻڪري پنهنجي ڦاهي چڙهندي. سائين جي فلاسافي آهي. ته ”ماني مولا جي آهي . داڻي داڻي تي مهر لڳل آهي. هر ڪو پنهنجو نصيب ٿو کائي. رزاق جي ڏنل روزيءَ تي سندس ڪا هڪ هٿي نه آهي. پر ٻين جو به حق آهي ۽ پوءِ هي ممڪن آهي ته ٻين جي صدقي شايد مونکي به ٽڪر ملندر هجي.“ بابا جو ڪجهه

مون وٽ آهي اهو به اتي ئي رهندو. ”رکيو“ نالو پٽ جو به نه رکان. سڪندر به ٻئي هٿ ڪفن کان ٻاهر لڙڪائي رمندو رهيو. آهي سڀ اکين جو ڏيئو. ڏوڙ جو مسئلو ڏوڙ. اهو ڪونه ٻڌو اٿئي ته تنهنجي اوڙي پاڙي يا ڳوٺ ۾ ڪو انسان بکيو رهجي ٿو وڃي ته توهان تي ماني کائڻ حرام ٿيو پوي.“

سندس مهمان نوازي فقط ماني کارائڻ تائين محدود نه آهي. تحفن جي به وٽس ڪا ڪمي ڪانه آهي. هر سنڌي سوکڙي پوءِ لاڙي اجرڪ وڏيئي، نصرپوري کيس کپني، هالن جي هندوري تي دل سرڪئي. جي، نه ته من رلهيءَ ۽ تي هرکين. پر جي روڪڙ جي ضرورت اٿئي، ته تڏهن به پنج پنجاه ۽ پنج سو ڏيڻ ۾ سائين ملول مور نه ٿيندو. مطلب ته هٿين خالي نه ويندين. مون پنهنجي اڌ ڪلاڪ جي ملاقات دوران ڏٺو ته ڪن کي بادامين جي شربت جا شيشا وڏيا، ته ڪن جوئر جو اٽو ڳنڍ ٻڌي کنيو. ته ڪن جي فرمائش وري پليءَ جي ساڳ تائين محدود هئي. سائين جي سخا جا هيراڪ سوکڙين لاءِ ائين ڏرٽو ماري ويٺا هوندا آهن جڻ ته سول ڪورٽ کان ضبطي ڪيرائي آيا آهن.

سائين جي توشه خاني ۾ هر قسم جو ڪچومر حاضر هوندو آهي. جوئر ۽ ٻاجهر جي اٽي کان گوگڙن جي ڪچورين تائين، مبادا ڪنهن کي بصر باديءَ ڪنهن کي واڱڻ وائي لڳندا آهن. مهمانن لاءِ ٻاچين کان علاوه چٽڻين ۽ مربه آچار علحده. جي ماني کائڻ لاءِ ٽائيم خير ڪي آهي ۽ ريل ڇٽڻ واري اٿس ته ماني ٽفن باڪس ۾ مهمان کي اسٽيشن تي پهچائي ويندي ۽ ٽفن باڪس سندس سامان ۾ رکيو ويندو. مهدي شاهه پاڪستان ۾ شايد واحد مهمان نواز آهي، جنهن جي گهر ۾ بيڪ وقت چاليهارو کن ٽفن باڪس باادب با ملاحظه رکيل هوندا آهن ۽ ايترو انداز درماه نئين سر خريد ڪيو ويندو آهي. هي ٻي ڳالهه آهي ته سائين جي مهمانن ۾ ڪنهن به خدا جي بنده اڄ ڏينهن سوڌو ٽفن باڪس واپس نه ڪيو آهي. ٿي سگهي ٿو ته سائين کي رنج ڪرڻ نه گهرندا هجن.

بورچيخاني جو بار اڌ درجن کن ٻانهين تي آهي جي الالفجر سان اٿي چلها ٻاري بصر ڪپڻ ۽ اٽو ڳوهڻ ويهنديون آهن ۽ اڌ اڌ رات تائين واري ڦيري سان ڊيوٽي ڏينديون رهنديون آهن. گرمي هجي، سردي هجي. ٽپندڙ ڏينهن يا برسات جي رات! سائين وٽ لنگر ڪليل ۽ ماني تيار ملندي. ”هتي اويلو مهمان پتائي پاڻ“ وارو ڪو ليکو ئي نه آهي. جنهن وقت وڏيئي اچ. نه تعارف جو ضرور نه تڪلف جي محتاجي. هڪ مهمان سائين کي ٽهيندي چيو ته ”قبلا! توکي اهي ٻانهيون ڏينهن قيامت جي وٽ ڪرائينديون، ڇاڪاڻ ته ٻاهي اڳيان ٻيهندي ۽ 24 ڪلاڪ مانيون ٻوڙ پچائيندي سندن هٿ به سڙي پيا آهن.“ شاهه صاحب مرڪندي وراڻيس ته ”ابا نيڪي ڪندي هٿ سيني جا سڙندا آهن ۽ هنن جا به سڙيا ته پيا سڙن. جاڙي به جڳ سئين.“

بورچيخاني جو ملاظو ڪندي، اچرج جي ڳالهہ هي آهي تہ هتي سئي گيس جا ڏهہ چلها ٺهيل آهن ۽ ڏهئي برابر ٻرندا رهندا آهن. ڪراچيءَ جي شاهي هوٽل ميٽروپول، ۾ بہ اٺ ۽ ٻي نمبر ۾ برک هوٽل فاروق ۾ ست چلها آهن. هڪ طرف کان ديڳڙن جي رجمينٽ لائين لڳل، تہ چمچن، ڪپگيرن ۽ ٿقڻين جو لشڪر ٻي طرف. ڪنا دانگيون توا ٿوبيون چلهين تي سوار. برنين ڪولن ۽ پيالن پليٽن جو تہ ڪاٿو ئي ڪونہ آهي. شابس آهي ڳوٺاڻين ماين کي، جي لنگر جو چرخو چلائينديون ٿيون رهن. مارئي بہ بنديخاني ۾ ويني ورلاپ ٿي ڪيا ۽ ڪو ويني ڏيڊ مڻ اٽو تہ نہ ٿي ڳوهيائين. سسئي ڏينهن پهڙ ٽڪر ٽاڪيو ۽ فقط پير پٿون ٿيس تہ رڙيون ويني ڪيائين تہ "او مونسان جبل ٿو جاڙون ڪري." ليڪن آفرين صد آفرين انهن مائين کي جو سارو ڏينهن ڍور جيان وهندي مهدي شاهہ جي مانين ۽ ٻوڙن سان ڳن ڏينديون رهن ٿيون!

سائين جون مشغوليون روزه نماز علاوه مهمانن جي خوش آمديد ۽ ٻار پرچائڻ آهي. پنهنجي اولاد کان بي نياز آهي، پر پنهنجي عزيزن خويشن ۽ نوڪرن چاڪرن جو چڱو ٽبر ساڻ هوندو اٿس. ٻارن جا ولر واريون وينا هوندس، وينو کين ريجهائيندو يا ساڻن رانديون ڪندو. جيستائين نماز جو وقت ٿئي يا وري ڪو بختاور مهمان اچي سهڙي، اڇو ململ جو سنڌي چولو گليءَ ڏوتل جهولدار سٿڻ، سنڌي سادي سفيد مختصر ٽوپي، مٿي تي ۽ سنڌي جتي پيرن ۾. موڪري ڪشادي ڪرسي تي ٽيليفون پاسي ۾ ڪيو وينو رهندو تہ مبادا ڪنهن دوست جو ماني موڪلڻ لاءِ نياپو اچي. ويهارو ٽيهارو گهر تہ اهڙا بہ آهن جتي سائين جي گهران يا روزانہ ڪچو سيڌو ويندو آهي يا پڪل ماني. ٻاهرين مهمانن کان علاوه هڪ ٻہ ٽولا مقامي مهمانن جا اهڙا بہ سائين وٽ ايندڙ آهن جي سندس ماني کائي پوءِ سندس ٽيليفون تي لاهور، پنڊي پشاور ارجنٽ ٽرنڪ ڪال ڪري ڏهہ ڏهہ منٽ مجلسون ڪري هليا ويندا آهن. سائين جو ٽيليفون جو بل درماهو منهنجي ماهياني پگهار کان ٻيڻو ٽيڻو ايندڙ آهي ۽ آءٌ بہ ڪو پٽيوالو نہ آهيان.

ماني ڪارائڻ گڏ سائين پنهنجي ماني ٻارهوئي پرهيز جي، پر چڱي کائيندو آهي. هي سندس خوش قسمتي آهي جو اڃان سوڏو ڪيس ڪنهن جي نظر نہ لڳي آهي. سائين وينو مشڪندو ۽ مرڪندو، اگر ڪراڙو ٿيڻ واقعي هڪ آرٽ آهي تہ شاهہ صاحب هڪ بهترين آرٽسٽ آهي. اسان جا ٻيا وڏڙا سٺ ٻاهٺ اچڻ بعد، اهڙا تيڪ ۽ تيسي باز ٿيو پون جو ساڻن ڳالهائڻ تہ درڪنار پر اسلام عليڪم چوڻ تي بہ گارين کان بچڻ هڪ مشڪل معاملو آهي. سائين سان مذاق ڪيو، چٽرون ڪيو ۽ هنج ۾ ويهوس تہ بہ وينو ٺهڪ ڏيندو.

ٻڌو اٿم تہ سائين ڪتا بہ پاليندو آهي. ٿي سگهي ٿو. هي هڪ لازمي چيز آهي. جنهن انسان جو هر انسان سان ايترو انس هجي تہ هي ڪيئن ممڪن آهي تہ هو انسان جي بهترين جاندار دوست کي نظر انداز ڪري سگهي ٿو. ٿي سگهي ٿو مهدي شاهہ ۾ اهڙيون ٻيون بہ ڪي خاميون هجن. ضرور هونديون. آخر تہ هو انسان آهي. هر انسان خطا جوڳهر آهي ۽ خطا کان خالي فقط الله جي ذات آهي ۽ سائين ذات جو سيد آهي. ليڪن قسم مونکي سچي سيد جو تہ مونکي منجهنس ڪا ڪوتاهي نظر نہ آئي. شايد اهي پسي سگهن جن جي اکين تي الٽا چشما پيل هجن. جيستائين سندس نج سون جي دل، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بي پايان والهانہ محبت ۽ هر مهمان جي دل جي خلوص سان خدمت جو تعلق آهي تہ سائين تاجي پيئي پَٽُ آهي. مونکي تہ سائين، سچي ڳائي گهہ ۽ سچي خالص ماهي کير مثل هڪ نج ۽ سچو سنڌي نظر آيو.

غلام رسول ملڪ : درياهي گهوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانورن سان، پهرن جا پهر ائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڄڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مانو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، مالش ڪندي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مامو رب بخش آفيم ذرڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا به الله جا بندا ڏٺا ۽ ٻڌا جي درياه سان ڳالهائيندا آهن ۽ وري جواب لاءِ ائين ڪن ڏيئي ٻڌندا آهن، ڄڻ ڪين سندن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اڄ ڪلهه ڪو جيئرو جاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهن ها ته لکندڙ ڪنڊ ٺو ڪائي. شڪر آهي جو اهڙن انسانن ۾ هڪ عدد داڻو ڪڻو اڃان سوڌو حال حيات آهي، حالانڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا رهن ٿا. پر سندس درياه سان دوستي ۽ برادري اڃان سوڌو قائم آهي. ٻنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين اهي ئي آهن، جي اڄ کان سٺ سال اڳ هئا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلعي جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي واندي جو رهاڪو آهي،جا بستي درياه جي ڪچي ۾ آباد آهي. درياه جي واندي سان ايتري ويجهڙائي آهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياه جو پاڻي واندي وارن جي چائنٺ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمدالله جو اهو معاملو ڇَمَ ڇَٽَ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياه پاڪر پائڻ لاءِ اڳيرو ٿئي ته پوءِ خدانخواسته واندي جي وجود لاءِ ئي خطره پيدا ٿي پوي. غلام رسول جو درياه سان رشتو ۽ ناتو ٻال جنتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو. جڏهن سندس منڙي امڙ درياه ڪناري ڪپڙا ڌوئيندي هئي ۽ پاڻ ڪنڌيءَ تي لڏڙي جيان پيو منجهنس تڙڳندو رهندو هيو. ڪجهه وڏڙو ٿيو ته واندي جي ٻين هم عمر ڇوڪرن سان گڏ سندس راندو روند ۽ ورونهه پڻ درياه جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿيندي رهندي هئي. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو ته پهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي، درياه جي وهڪري کي گهوري ڏسندو رهندو هيو. پاڻيءَ سان سندس والهانه محبت هئي ۽ هو درياه جي موج مستي کي ڏسي ائين پيو خوش کان ٽڙندو رهندو هيو. جيئن ڪا پهريائت ماءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي ٽپانينگ ڏيندو ڏسي ٺرندي آهي ۽ سندس هر انگ جي حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءَ خبر غلام رسول کي به ڪانه هئي ته درياه سان سندس ڳوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورئي هو جو وينو قدرت ۽

قسمت جا ڦورا لهي. هو سادو سودو مسلمان ماڻهو هو ۽ کيس کهڙي خبر تہ درياه جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان چوليءَ دامن جو ابدي رشتو هيو ۽ ٿلهي ليکي ٿيئي هڪ هوا.

آخرڪار غلام رسول اڄ ننڍو سيان وڏو تان جو اچي جوان جمان ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياه بنسبت جي کيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هئا ۽ جي وچ وارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون، سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو بہ آيو جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياه جي قربت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياه سان وڏي واڪي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياه بہ پنهنجي دستوري حضوري شرمي ڇڏي. ساڻس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ ٻنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هيو ۽ غلام رسول جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياه جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هونئن بہ هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌ ۽ سڌين جو سنڌو درياه سان رت جو رشتو آهي ۽ هئڻ بہ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو جدامجد ۽ معمار آهي ئي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها ٽن لَٽَ جا دور دراز مفاصلن کان آڻي، هن ملڪ کي ٻڌايو ۽ هر سال ڏڪا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو پڇايو. نہ فقط سموري سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون بہ پاڻ تي کنيائين. آمريڪن ايڊ تہ آئي ڪالهہ، هيتريون صديون سنڌ کي ڪنهن ٿي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هيو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هيو "پاڻي جي پوڄا" ۽ پوڄارين کي "درياه پنٿي" سڏيو ويندو هيو.

اڄ ڏينهن سوڌو "درياه پنٿين" جا آثار موجود آهن، لال بکر، زنده پير ۽ ساڌ ٻيلو ان دور جا امر يادگار آهن. هاڻ بہ اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي "درياه شاه" يا خواجہ خضر جا لقب القاب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوڄارين وارن مندرن ۽ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمو نہ هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ وچ ۾. ليس ٻيلي ۾ اڃا سوڌو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانپر ۾ مون کي ياد آهي تہ ڪيترن ماڻهن جا نالا درياه خان ۽ دريانومل تائين محدود هوندا هئا، اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهو جو نالو سمندر خان هيو. اهو بہ هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاريسڙي دريا خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نيچو نوائڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمنڊ جو نالو رکيو هئائين. اهي زمانا تہ پنهنجي جاءِ، پر اڄ ڪوبہ سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشي جو اظهار ڪندو آهي تہ اهو بہ "وهواه" چوڻ سان يعني وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نہ رهي ٿي. وقت سدائين پيو سانديي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرين گهيرين سبب اهي درياه پنٽي ڪجهہ مري ڪپي ويا ۽ بقايا ڪجهہ وري لڏي ويا. درياه ۾ اتي جا ڏيئا ٺاهي تيل ۽ وٽ وجهي کين روشن ڪري پاڻي ۾ تاريندا هئا. شورا تڙين تي درياه خواه سندس واه ۽ واهين تي ميلا لڳندا هئا. رات جو سنڌو درياه جي آسمان سان ڇٽاپيٽي ٿيندي هئي تہ ستارن جون لاٽون مٿي گهٽيون يا ڏيئن جون لاٽون هيٺ گهٽيون. نہ فقط پاڻي جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياه جي مخلوق جي پڻ خاصي خاطر تواضع ڪئي ويندي هئي، ڪڳن ۽ گنڊٽن کي اٽو ڳوهي ڳوڙهيون ٺاهي کين روزانہ راشن سپلاءِ ڪيو ويندو هيو. واڳن ۽ سيسرن کي ٻڪرا ڪهي کارايا ويندا هئا. دعوتن جي ڏوم هن حد تائين هوندي هئي، جو پلو سمنڊ کان هلي درياه داخل ٿي سڌو زنده پير تائين سکر ۾ سلام لاءِ وارد ٿيندو هيو. بابي مرحوم ٻڌايو هيم تہ سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا رهاڪو درياه جي ليٽ کي بہ دهلن دمامن ۽ شرنائين سان آجيان ڪري اڳيرو سوريندا هئا. توڙي جو درياه پنٽي لڏي ويا پر اتان بہ هاڻي سندن غوغاءُ هي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي تہ

گنگا جمنا امرت امرت
پر ٿنج تہ پنهنجي سنڌو آهي
(شيام)

اڄ قصو اور آهي. درياه آهي، پر دريانو مل لڏي هليو ويو جو درياه جو پوڄاري هيو. باقي رهيو درياه خان. اهو پاڻ خان، هاڻ ان جي درياه سان دوستي ڪيئن ٿي؟ ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا تہ هاڻ گهٽا ڪير ڏئي؟ اسان کان درياه دلي ئي ختم ٿي ويئي. ڪڳا تہ درڪنار پر ڪو پاڙي وارن کي ئي ٽڪر ڳيو ڪونہ ٿو ڏئي، حالانڪہ اسان جي سهڻي سائين جي حديث آهي تہ جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بکايل موجود آهي تہ اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هي هيو چوڻ، تہ رفتہ رفتہ درياه ۽ سنڌين درميان شڪر رنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو ڪن چغلخورن ابتيون سبتيون ڳالهيون ڪري ٻنهين درميان غلط فهمي پيدا ڪئي هجي. يا وري درياه کي برغلايو ويو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي تہ "سهڻيءَ" جي پاراتي وڃي هٽي هنڌ ڪيو ۽ درياه کي جي ڏمڪيون ڏنيو هئائين تہ "درياه توئي دانهن ڏيندس قيام جي." ان بعد ٻنهي جا تعلقات اهي نہ رهيا جي اصل کان هئا. هاڻ تہ سنڌين بہ درياه سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياه سان واسطو فقط محرم جي تابوتن ٺارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونہ پيو. هو درياه سان "تومن شدم ۽ تومن شديءَ" واري اصول تي هميشہ ڪير ڪنڌ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول کي هيءَ ضرورت

پيش آئي تہ پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونہ ڪو زريعہ معاش تلاش ڪري، تہ هن درياہ کان دور رهڻ جو وڇوڙو برداشت ڪرڻ کان هي بهتر ڄاتو تہ اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت بہ رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو بہ ٿيندو رهي. ان آچار آبپاشي جي کاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي پرتي ٿيو ۽ کيس مقامي طور درياہ جي ڪنڌي ڪنڌي ڪنارن وارن بندن جي سار سنڀال تي مقرر ڪيوويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول کاتي جي عملدارن سان لهہ وچڙ ۾ آيو تہ تڏهن کيس خبر پئي تہ اهي سڀ انجير حقيقت ۾ درياہ جي خلاف هئا ۽ سندن درياہ ۾ ڪا خاصي دلچسپي يا ساڃس همدردي ڪانہ هئي. هميشہ درياہ کي خطرناڪ ۽ خوفناڪ اڙدها جيان ٿي تصور ڪيو ۽ سدائين کيس نيچو نوائڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياہ کي بندن جي قيد ۾ چوڪنڀو جڪڙي بي بس بڻائڻ ٿي گهريو، تہ ڪن وري سندس پاسا چيري سندس سيني ۾ پٿر سيمينٽ ۽ لوهي سيخون هڻي کيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهہ وٺي انهن درياہ جي بدخواهہ ۽ بي خبر عملدارن کي درياہ سان دوستي رکڻ ۽ کيس پيار ذريعي گهتيارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون تہ کيس ٻڌو اڻٻڌو ڪيو ويو، ليڪن بعد ۾ جڏهن سندس صلاح مصلحت موزون ۽ مناسب سمجهي ويئي ۽ سندس ڪيل اڳڪٿيون سو فيصد صحيح ثابت نڪتيون تہ پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران پريشان هئا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هئا تہ هي ڄٽ ماڻهو درياہ جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ کين اها پاڇوڙ ئي نہ هئي تہ غلام رسول روزانہ درياہ سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياہ کيس پنهنجي اوٿاين ۽ پوٺاين ۽ پروگرام کان آگاہ ڪندو رهيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهيو جي اڳواٽ جوڳا قدم کڻي بندوبست رکندا هئا، جنهن ڪري درياہ مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضيءَ مطابق سندن رٿيل راہ تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالانڪ درياہ اهڙو مٺ جو موڙهو ڪونہ هيو جو کيس خبر نہ پوي، کيس اها ڪڙڪ اڳيئي پئجي چڪي هئي تہ سندس راز ڪير ٿو افشان ڪري. پر ياري جي لڄ رکڻ خاطر ڪڏهن بہ ساڃس ڦورو نہ ڦوليائين ۽ نہ وري ڪڏهن پلجي بہ غلام رسول کي ڪا ميار يا مهٽو ڏنائين. آخر يارن سان کهڙا ليکا هئا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنير غلام رسول کي نہ فقط سڃاڻندو هو، پر سندس اهليت ۽ کيس درياهي علم هئڻ واري صلاحيت کان بخوبي آگاہ هيو. مرحوم، غلام رسول جي خدمتن جو قدر ڪندي کيس اضافو ڏيئي کيس بيلدار کان اوورسيئر مقرر ڪيو.

غلام رسول گهڻو ئي دانهون ڪوڪون ڪيون ته سائين آءُ اڻ پڙهيل ۽ ڪورو چٽ آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي ته هو گهڻن پڙهيل چٽ انجنيرن کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هيو.

غلام رسول کي اوورسيئر مقرر ڪري، مٿس هي ڪم رکيو ويو ته هر سال هو درياه ۾ هلندو رهي ۽ درياه جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ ۽ موڊ جو جائزو وٺندو رهي. ۽ اهڙي ساليانى رپورٽ ڪيس ڏيندو رهي. ان ڪم جي سلسلي ۾ ڪيس هڪ نويڪلي ٻيڙي ڏني ويئي جا سواريءَ علاوه سندس جاءِ رهائش پڻ ڪئي. هر سال غلام رسول ٻيڙي ذريعي درياه جي اپارو رخ هلندو رهيو. صبح شام، تتي ٿڌيءَ، سيارو اونهارو غلام رسول درياه داخل هوندو هيو. اچ اچ شريف، سيان منڊ ڪوٽ ۽ پرين پنجنند، اهي سندس واهيرا ۽ ٽاڪ هوندا هئا. پوراڏهه مهينا غلام رسول درياه جا گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاڙها چاڙها پيو نظر مان ڪيندو هيو ۽ نديءَ جي رخ جا، نقشي واري ڪاغذ تي، ڏنگا ڦڏا ليڪا پيو ڪيندو هيو. يارهين مهيني واپسي موٽي ڪشمور ورندو هو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي کان آگاه ڪندو هيو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هيو ته ايندڙ سال درياه جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو، ڪهڙي ڪناري ڏانهن لَٽ اڇليندو، ڪهڙي پاسي کان پائندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس ڪاڌ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار ڪاتي جا عملدار عملي طور قدم کڻندا هئا. انديشو ڏيکاريل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هئا ته ڪٿي وري بندن پنيان منگليون پيا ڏاهيندا. وهڪري جي زور پيچڻ لاءِ ۽ ڪنارن جي ڪاڌ روڪڻ لاءِ پٿر جا ٽڪنبا نل ناهي اڳواٽ اهڙو انتظام رکندا هئا جو درياه جي زور زبردستيءَ جو ڪو اثر نمودار نه ٿيندو هيو. اهڙن انيڪ اپاون وٺڻ ڪري درياه جي غصي، غضب ۽ ليٽ پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج ترت عمل ۾ اچي سگهندو هيو ۽ سنڌوندي خير صلاحين ۽ ساڻ چئن تڪبيرن جي، صلح سانت سان ڪيٽي بندر پنهنجي ساهري گهر وڃي رسندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چالت باعث هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباش ملندي هئي ۽ سندن انجنيري فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي ته اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل هوشيار آهن ۽ کين درياه جي رڳ رڳ ۽ رڳن جي بلڊپريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو علم آهي . حالانڪ ڪاميابي جو سهرو غلام رسول جي سر تي هيو. 1942ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نه ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظرانداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتوجو نديءَ جون تباهيون ۽ بربادين ٻوڏ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آيون، ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياه جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

1972ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري 73 واري ٻوڏالبت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط ساڻس صلاح مصلحت جو سلسلو جاري رکيو وڃي ها تا هم بہ شايد ڪافي وقت سر بچاءُ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاڻي جيئري لهي لک ۾ مئي سندس بها ڀہ لک! انجنيرن لاءِ جي درياه چڙهي تڏهن بہ نعمت، وري جو ٻوڏ ڪري تہ پوءِ نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت بہ ٻوڏون عمل۾ اينديون آهن. هڪ پاڻي جي جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ٿئي ۽ تباهي اچي ۽ ٻي رپين ۽ نوٽن جي ٻوڏ، جا انجنيرن جي ائڊريس پڇائيندي سندن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جانشين مقرر نہ ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پئدا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياه جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن چوڻ ۾هي شڪايت جومطلب نہ ڪڍيو وڃي تہ ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري کيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. هرگز نہ. نيڪي ڪندي هٿ هر هڪ جا سڙندا آهن ۽ غلام رسول ڪو مٿان تہ نہ لٿو آهي جو سندس قدر قيمت ڪئي وڃي. ٿي سگهي ٿو تہ ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيرن جورڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي تہ اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن، جي درياه جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ئي محسن جي مستيءَ جو شڪار نہ ٿيڻ. جيئن گذريل سال ٿيو. درياه جو ڪجهہ ڪيو آهي ان لاءَ کيس ڪو مهٽو يا ميار ڏيئي نہ ٿي سگهجي. انجنيرن کي هي وڏي غلط فهمي آهي تہ هنن چوطرف بند ٻڌي درياه کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، شايد هن ڪري جو هنن درياه جون نہ اهي ڳاڙهيون اکيون ڏٺيون آهن ۽ نہ وري درياه جي تواريخ يا سندس شجري کان ئي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب وغريب آهي. هو چوندو آهي تہ ”سنڌو“ دنيا جي جملي درياهن کان مختلف مزاج درياه آهي. هو نہ فقط درياه جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاه آهي، پر کيس سندس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي جي نبض سڃاڻندو آهي. سندس دعويٰ آهي تہ سنڌو پيار سان ضابطي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هرگز نہ. کيس گهتياري سندس دل وٺي مٿس براجون ٿاهيون. سندس پاسن ۾ شگاف ڏيئي واه وهايو ۽ سندس پيٽ کي پٿر ٻڌي سندس وهڪري کي موڙيو. پر پيار، عقل ۽ ادب سان. پر هڪ واري توهان تڪڙ ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواستہ هڪوار درياه بگڙيو تہ پوءِ ٻانهو ۽ ڏٽي. . .

اڳ جڏهن درياه رسندو هيو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هيو تہ سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سج ۽ برپٽ بيابان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ئي ختم ٿي ويندي هئي. اهوئي سبب آهي جو هيل

سوڍو سنڌوءَ پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڍو اسان ايترا ڪپڙا بہ تبديل نہ ڪيا آهن. سندس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري جا تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو تہ اوهان کي خبر پوندي تہ گهڻين ويهين سؤ ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ ائڻ ڳٽيا اجڙيل ڦٽل، کنڊهر ۽ ڦٽل شهرن جا آثار موجود آهن تہ اهي پڻ سهٽي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو تہ پنهنجي بچاءُ خاطر ۽ سنڌ کي تباهي کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن. سندن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سندس وقت پورو ٿئي ۽ سندس جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن تہ جيئن درياہ ۽ درياهي رهاڪن جو دوستانہ رشتو درياهي گهوڙن ذريعي زنده ۽ پائنده رهي.